Ercan Çağlayan

Zazalar

Tarih, Kültür ve Kimlik

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

ERCAN ÇAĞLAYAN

1980'de Bingöl'de doğan Çağlayan, ilk ve ortaöğrenimini Bingöl'de, yükseköğrenimini Erzurum Atatürk Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nde tamamladı. Aynı üniversitede 2008 yılında yüksek lisans, 2012 yılında doktora derecesi aldı. *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası [1923-1950]* isimli kitabı İletişim Yayınları tarafından yayımlandı (İstanbul, 2014). Başlıca ilgi alanları şehir tarihi, milliyetçilik, ulus-devlet, azınlıklar, Cumhuriyet modernleşmesi ve Kürt çalışmaları olan yazar halen Muş Alparslan Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Ercan Çağlayan
ZAZALAR
Tarih, kültür ve Kimlik

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 550
Tarih 61

ISBN 978-605-399-435-0

Kapak Ernest Chantre'in Kürdistan gezisinde fotoğrafçı Capitaine Barry tarafından çekilen Diyarbakır'daki Zaza İşçiler (1881).

1. Baskı İstanbul, Mart 2016

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / Faks: 0212 297 63 14 • Sertifika No: 11237

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Fahri Aral
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti Remzi Abbas
Dizin Belgin Çınar
Baskı ve Cilt Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi, A Blok Kat 2 Avcılar İstanbul
Telefon: 0212 412 17 00 / Faks: 0212 422 11 51 • Sertifika No: 12026

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Çağlayan, Ercan, 1980-
Zazalar: tarih, kültür ve kimlik / Ercan Çağlayan.
248 pages, 28 illustrations, 16x23 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-435-0

1. Zazas (Iranian people) —Ethnic identity. 2. Zazas (Iranian people) —Turkey.
3. Kurds —Turkey —Ethnic identity. 4. Kurds —Turkey —Social life and customs.
5. Kurds —Turkey —Civilization. 6. Ethnology —Social aspects —Turkey, Eastern
7. Ethnic groups —Turkey, Eastern —Case studies. I. Title.
DR435.Z39 C34 2016

Ercan Çağlayan

ZAZALAR
Tarih, kültür ve Kimlik

Beni gerçek "vatan"ımda ve
"ev"imde büyüten anneme, babama
ve keko'm Zeynel Çağlayan'a...

İçindekiler

vii Kısaltmalar
ix Önsöz

1 Giriş

23 BİRİNCİ BÖLÜM İsim, Coğrafya, Ekonomi ve Nüfus
- 25 Emik ve Etik Yaklaşımlar
  - 27 Zaza
  - 35 Dımılı
  - 39 Kırd
  - 41 Kırmanc
- 44 Coğrafya
- 47 Ekonomi
- 49 Nüfus

57 İKİNCİ BÖLÜM Tarihî Kaynaklarda Zazalar
- 61 Arap-İslâm Kaynaklarında Zazalar
- 63 Osmanlı Kaynaklarında Zazalar
  - 65 *Şerefname*'de Zazalar
  - 67 *Kitâb-ı Cihannüma*'da Zazalar
  - 67 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde Zazalar
  - 69 *Kamus'ul Alam*'da Zazalar
  - 71 Tahrir Defterlerinde Zazalar
  - 72 Mühimme Defterlerinde Zazalar
  - 72 Temettuat Defterlerinde Zazalar
  - 73 Nüfus Defterlerinde Zazalar
  - 75 Vilayet Salnamelerinde Zazalar
  - 77 Resmi Yazışmalarda Zazalar
- 82 Cumhuriyet Kaynaklarında Zazalar
- 97 Batı Kaynaklarında Zazalar

105 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Zazalarda Din, Kültür ve Toplumsal Yaşam
- 109 Din ve İnanç
  - 114 Mezhepler
  - 118 Tarikatlar
  - 121 Şeyhler
  - 127 Seyyidler
- 128 Kültür ve Toplumsal Yaşam
  - 131 Aşiretler
  - 142 Kan Davası
  - 144 Siyasal Yapı ve Siyaset

149 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Dil-Lehçe Dikotomisinde Zazaca
151 Milliyetçilik, Ulus-devlet ve Dil
161 Dil-Lehçe Tartışmalarında Zazaca
177 Zazaca Literatür

191 Sonuç

201 Ekler
217 Kaynakça
229 Yer İsimleri Dizin
231 Aşiretler, Tarikatlar, Mezhepler ve Partiler Dizini
233 Kişi Dizini
235 Dergi ve Gazete Dizini

Kısaltmalar

ANAP	Anavatan Partisi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	Demokrat Parti
İA	İslâm Ansiklopedisi
MSGSÜ	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
RP	Refah Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCBİGM	Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Genel Müdürlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TKDP	Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi
T-DKP	Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
p.	Paper
r.	Rupel
t.y.	Tarih Yok

Önsöz

Çoğunlukla Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu'sunda yerleşik topluluklardan biri olan Zazaların başta ilim camiası olmak üzere Türkiye'de ve dünyada yeterince bilinmedikleri ve tanınmadıkları; buna mukabil konu hakkında ciddi bir bilgi kirliliğinin sözkonusu olduğu konuyla ilgilenenlerin malumudur. Elinizdeki kitap, bu eksikliğin ve bilgi kirliliğinin farkında olarak, bir etnik grubu veya kimliği oluşturan dil, din, tarih, teritorya ve kültür gibi müşterekleri referans alarak Zazalar hakkındaki araştırmalara ve tartışmalara bir katkı yapmayı hedefliyor.

Kuşkusuz, uzun bir düşünce ve emeğin ürünü olan elinizdeki kitabın ortaya çıkması birçok kişinin katkısıyla mümkün oldu. Öncelikle, böyle bir çalışmanın gerekliliğini ifade eden ve çalışmaya bir an önce başlamamı öneren çok kıymetli hocam Mehmet Ö. Alkan'a minnettarım. Minnettarlığımı, kendisine çok yakışan ve kendisiyle özdeşleşen mottoyla ifade etmek istiyorum: *Ömrünüze bereket hocam.* Minettar kaldığım diğer bir isim olan Selim Temo ise kitabın giriş bölümünü özenle okuyarak faydalı önerilerde bulundu: *Zor sıpas Mamoste.* Günümüzde Zazaca denildiğinde akla gelen ilk isimlerden biri olan Roşan Lezgin, Zazaca literatür konusunda katkı sundu: *Berxudar be kek Roşan.* Kitabın giriş ve sonuç bölümlerinin ilk taslağını okuyarak dil ve yazım konusunda katkıda bulunan ve sohbetlerimizi güzel Farsçasıyla taçlandıran "askerlik arkadaşım" Ferhat Çiftçi'yi de anmalıyım: *Xoda Hafız Birader Ferhat.* Son olarak İngilizce çevirilerdeki desteği için Songül Gündoğdu'ya teşekkür ederim.

Kitaba bilgi ve fikirleriyle katkıda bulunanlar dışında kitabın yazımı için uygun bir atmosfer oluşturan Ebru'ya; kendilerine yeterince vakit ayıramadığım Ali Berken'e ve Ahmet Adar'a; bir taşra üniversitesinde yaptığımız "gece yürüyüşleri"nde bana sabırla katlanan Mustafa Günerigök'e; uzakta da olsalar dostluklarını ve cömertliklerini her daim hissettiren Salih Tanık'a, İzzet Koçer'e ve Murat Yolcu'ya da müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Hiç şüphesiz, çalışmanın kitap haline gelmesinde İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın genel yayın yönetmeni Fahri Aral ve yayınevinin tüm emektarları müstesna bir yere sahiptir. Hepsine yürekten teşekkür ederim.

Ercan Çağlayan
Eylül 2015, Bingöl

Tek gerçek vatan, insanın ayağını basabileceği tek toprak, başını sokabileceği tek ev çocukluğundan itibaren öğrendiği dildir.

MICHEL FOUCAULT, *Güzel Tehlike*

Giriş

Modern öncesi dönemde çok yer işgal etmeyen kimlik ve etnik grup kavramlarının modernizm ile birlikte hem bireysel hem de kolektif manada gündemleştiğini söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle, bilhassa modernizmin siyasal sonuçlarından milliyetçilik ve ulus-devlet olgusuyla birlikte kimlik ve etnik grup kavramlarının bireysel, toplumsal ve siyasal alanda daha belirgin hale geldiği söylenebilir. "Modern kimlik" konusunda yetkin bir isim olan Charles Taylor'a göre, modern öncesi dönemlerde insanlar "kimlik"ten ve "tanınmak"tan söz etmiyorlardı. Bu durum, insanların kimliklerinin olmamasından veya bu kimliklerin tanınmaya dayanması nedeniyle değil; tam tersine, bu kavramlar "sorun yaratmaktan" öylesine uzaktı ki, böyle isimler altında "konulaştırılmaları"na gerek bile duyulmuyordu.[1] Buradan hareketle Taylor'ın vurguladığı üzere, "kimlik sorunları" tipik olarak "modern bir kaygı"dır. Sadece, modern insan, "kendi değerlerini yaratma, seçme, kendini tanımlama ve eşsiz olma" anlamında bir kimlik taşır. Dolayısıyla kimlik, "modern insanın temel bir gereksinmesidir."[2] Konu ile ilgili benzer bir söyleme Zygmund Bauman'da da rastlamaktayız: "Kimlik "verili", "ilahi varlık zinciri"nin bir ürünü olmaktan çıktı ve bunun yerine, modern zamanların seher vaktiyle birlikte bir "sorun" ve bireysel bir görev haline geldi."[3]

---

1 Bkz. Charles Taylor, "Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, (Haz. Amy Gutmann), YKY, 4. Baskı, İstanbul, 2014, s. 55.

2 Bkz. Milena Doytcheva, *Çokkültürlülük*, çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 55-56.

3 Bkz. Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2011, s. 279.

Bu gerçeklikle beraber, etnisite ve kimlik tartışmalarının alevlenmesinde en mühim etkenin post-modern veya küresel dönem/anlayış olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, küreselleşme ve post-modernizm, dünyada ve Türkiye'de teknolojik, ideolojik ve politik değişimlere ve bu değişimler de kimlik ve etnik grup tartışmalarının yaygınlaşmasına zemin hazırladı.[4] Sosyal-bilimcilerce malum olduğu üzere post-modern dönem, "muğlâklık çağı", "müphemlik çağı", "nihilizm çağı", "boşluk çağı", "rölativizm çağı" "öznellik çağı" vs. gibi ifadelerle tanımlamakta ve herkesin mutabık olduğu bir post-modernizm tanımı bulunmamaktadır. Bununla birlikte post-modernizmin, modernizmin temel özelliklerine; bilimsel bilginin üstünlüğüne, pozitif bilimlere, ulus-devlet anlayışına, endüstriyalizme, kapitalizme karşı çıkan ya da onları sorgulayan bir perspektife sahip olduğu, buna karşılık, belirsizliği, parçalılığı, farklılığı, etnikliği, alt kültürleri, kültürel çoğulculuğu ve yerel bilgiyi ön plana çıkaran bir akım ve zaman dilimi şeklinde tanımlamak mümkündür.[5] Bu tanım dikkate alındığında, günümüz post-modern dünyasında kimliğin makro olmaktan çıkıp mikro bir hale bürünerek çoğullaşmakta olduğu mevzusu kolaylıkla anlaşılabilir. Biraz daha açmak gerekirse, post-modernizmin, modernizmdeki tekçi ve homojen paradigmaya karşılık, çoğulcu, heterojen ve yerel olanı dayatması, tekil ve biricik kimliklerin parçalanmasını beraberinde getirdi ve bu da yerel, etnik ve cinsiyete ilişkin kimliklerin belirginleşmesini mümkün kıldı. Eagleton'un ifadesiyle, post-modernizm "yerelin, bölgeselin ve kendine özgü olanın" gücünü açığa çıkardı.[6] Hall'ın öne sürdüğü gibi evrenselleşme dolayısıyla küreselleşme eğilimleri derinleştikçe, belirli halklar, gruplar ve toplumsal kesimler kendi farklılıklarını göstermek için daha çok uğraşmakta ve kendi yerelliklerine veyahut biricikliklerine daha fazla bağlanmaktadır.[7] Tüm bu söylenenler dikkate alındığında denilebilir ki, post-modern dö-

4 Bilgi ve iletişim teknolojilerinin, bilhassa sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte "insana ve topluma" dair tartışmalarda artış olduğu ileri sürülebilir. Açıkçası, iletişim teknolojileri, kimliğe yeni bakışlar getirdiği gibi, "yeni kimlikler yaratılması"na da imkân tanımaktadır. İletişim teknolojilerinin getirdiği imkânlar "kimlik oluşumu, kimlik yönetimi, yaşam tarzı ve toplumsal ilişkilerde" çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu değişimin kimlik, yurttaşlık ve diğer politik süreçlere etkisi hakkında önemli bir çalışma için bkz. Itır Akdoğan, *Dijital Politik Fanteziler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014. Yanı sıra Türkiye'deki sivilleşmeyle birlikte "ideolojik ve politik" çoğullaşmanın kimlik tartışmalarına ivme kazandırdığını belirtmek gerekir.

5 Dilek Doltaş, *Postmodernizm ve Eleştirisi: Tartışmalar/Uygulamalar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2003.

6 Terry Eagleton, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43.

7 Stuart Hall, "The Local and the Global: Globalization and Ethnicity", (Der. Anthony D. King), *Culture, Globalization and the World System* içinde. Macmillan Press, New York, 1991, p. 28.

nemde tikelliğin evrenselliğin önüne geçmesiyle bir "kimlikler savaşı" başladı ve bu da kimlik politikalarının, yeni dönemin siyasal çekim merkezi olmasını sağladı.[8] Buradan hareketle, Zaretsky'nin önemle işaret ettiği üzere "politik, özel alana yayıldıkça kaçınılmaz olarak kimlik de bir sorun olarak ortaya çıkmaya başlayıp *kimlik siyasetinin* önünü açıyor."[9] Dolayısıyla kimlik tartışmaları, "kimlik siyasetleri" ile doğrudan ilgilidir ve burada siyasi boyut hayati bir önem taşımaktadır. Tüm bu söylenenler dikkate alındığında günümüzde kimlik tartışmalarının artmasının önemli sebeplerden birinin modernist paradigmanın zayıflaması ve toplum denilen sosyal bünyenin örgütlenme tarzının çözülmeye uğraması olduğunu söylemek mümkündür.[10]

Yukarıda ifade edildiği üzere kimlik tartışmalarını tetikleyen birçok faktör sözkonusudur. Şüphesiz, bu faktörler arasında bilhassa kitle iletişim araçları ve ulaşımdaki ilerlemeler, kimlik tartışmalarında yükselişe neden oldu ve daha önemlisi farklı toplumsal gruplarda kimliğe dair bir farkındalık yarattı. Walker Connor, "iletişim ve ulaşım araçlarındaki ilerlemenin aynı zamanda, grupların üyelerinin kendileriyle ötekiler arasında var olan farklılıklardan daha fazla haberdar olmalarını sağlayarak kendi kültürel bilinçlerinin (cultural awareness) artmasına katkıda bulunduğunu" ileri sürerek, bu gerçekliğe dikkat çeker.[11]

Bilindiği üzere, sosyal bilimler alanında geniş bir kullanıma sahip olan kimlik kavramının, günümüzdeki ağırlık noktası "toplumsal ve siyasal" olana tekabül etmektedir.[12] Fakat günümüz post-modern dünyasında kimliğin makro olmaktan çıkıp mikro bir hale bürünerek çoğullaşmakta olduğunu akılda tutmak gerekir. Konu hakkında Suavi Aydın'ın söyledikleri durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

> Kimlik kavramının referansı, 19. yüzyılın siyasal süreçlerinde belirlenmiş "ulusal sınırlar" olmaktan çıkmakta; cemaatlere, halklara, dil gruplarına ya da tarihi hatıra ortaklıklarına hatta cinsel gruplaşmalara, kurgusal ya da somut küçük gruplara doğru boyutunu küçültmekte, yani çoğullaşmakta-

---

8 Ahmet İnsel, "Tikelci Evrensellilk" Mümkün mü?", Ernesto Laclau, *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, çev. Ertuğrul Başer, Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s. 9.

9 Akdoğan, *a.g.e.*, s. 217.

10 Abdurrahman Arslan, "Kimlik; Enfüsün Tezahürü", *Yeni Bir Anlam Arayışı: Yorumlanmış Bir Dünyada Müslümanca Düşünmenin İmkânı*, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul, 2013, s. 247.

11 Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying", *World Politics*, Vol. 24, No. 3, (April 1972), p. 329.

12 Suavi Aydın, "Kimlik", (ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 474-475.

> dır. Dolayısıyla mikro boyutta sosyal psikolojik, makro boyutta da siyasal olan referans hem siyasal olmaktan çıkmakta hem de siyaseten belirlenip kontrol edilebilme yeteneğini kaybederek (yani kültürün büyük -ulusal- siyaset tarafından belirlenip kurgulanabilme esnekliği ortadan kalkarak) toplumsal/kültürel hale gelmektedir.[13]

Kimlik, en yaygın tanımıyla, bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi ve gruplar arasında konumlamasıdır.[14] Aydın'ın önemle altını çizdiği üzere, kimliğin iki temel bileşeni sözkonusu olup bunlardan ilki "tanımlama ve tanınma", ikincisi ise "aidiyet"tir. Dolayısıyla kimlik, insanın "kendisini ne olarak/neye dayanarak tanımladığı" ya da "kendisini diğerlerinden ayırt eden özelliklerin neler olduğu" sorularının cevabıdır. Açıkçası, kişinin "mensubiyet" ve "ait olma" konusundaki başvuru çerçeveleri kimlik "tutunumu"nu sağlayan dayanaklardır.[15] Ancak günümüz postmodern dünyasında sadece bir topluma veya gruba aidiyet, daha doğru bir ifadeyle "sabitlenmiş aidiyetler"den bahsetmek oldukça güçtür. Deniz'in de ifade ettiği üzere günümüzde aidiyetler hızlı bir değişime uğramakta ve aynı zamanda çeşitlenmektedir: "Aidiyetlerin, insanın hareketliliği ile kapsam ve anlam olarak ciddi bir değişim süreci yaşadığını biliyoruz. Aidiyetler çeşitlenirken, aynı zamanda değişimin bizzat nesnesi haline de gelmekte dolayısıyla zorunlu aidiyetlere karşılık, tercih formları da oldukça fazla ve çeşitli olabilmektedir."[16]

Hiç süphesiz, kimliğin oluşmasında dil, din, etnisite, ortak tarih, gelenekler, görenekler, ortak değerler, mitler ve semboller vazgeçilmez bir öneme sahiptir.[17] Bununla birlikte kimlik statik değil, dinamik bir yapıya sahip olup zaman ve mekâna bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Kişiler ve gruplar, "öteki" üzerinden kendi kimliklerini tanımlar, "öteki" ile ilişkiler bağlamında kimliklerini geliştirirler. Bu özelliği itibariyle kimlik inşa edilen bir şeydir. Foucault, kimliğin, "iktidar ağları" tarafından inşa edildiğini ileri sürerken, Taylor "diyalog ağları" tarafından inşa edildiğini iddia eder.[18] Castells'a gö-

---

13 Suavi Aydın, "Kimlik", s. 476-477.

14 Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, Izmir, 2007, s. 78.

15 Suavi Aydın, "Kimlik", s. 469-470.

16 Dilşa Deniz, Yol/Ré: *Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 18.

17 Bkz. A. Nuri Yurdusev, "18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, Istanbul, 1997, s. 102-103.

18 Bkz. Allison Weir, "Taylor ve Foucault Arasında Modern Kimlikler", *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, (Ed. Fırat Mollaer), Doğubatı Yayınları, Ankara, 2014, s. 113-114.

re ise kimliklerin inşası, "tarihten, coğrafyadan, biyolojiden, üretken ve üretmeye yönelik kurumlardan, kolektif hafızadan, kişisel fantezilerden, iktidar aygıtlarından ve dinsel vahiylerden malzemeler kullanır." Akabinde ise sözkonusu malzemeyi konjonktöre göre anlamlandırır: "Ama bireyler, toplumsal gruplar, toplumlar bütün bu malzemeyi, içinde bulundukları toplumsal yapıya, uzam/zaman çerçevesinden kaynaklanan toplumsal koşullara ve kültürel projelere göre işler, bütün bu malzemenin anlamını yeniden düzenler."[19] İşte bu gerçekliklerden dolayı kimlik/ler her zaman ve her yerde aynı şekilde ifade edilmez, duruma göre değişiklik gösterir ve her konjonktürde farklı şekillerde ifade edilebilirler.[20] Altunoğlu'nun ifade ettiği üzere, kimlik, 'istikrarlı' ve 'bütün dış etkilerden bağımsız'a değil, istikrarsız/süreksiz/parçalı ve 'dış etkiye açık' olana tekabül eder.[21] Bu durum bilhassa, modern ve postmodern dönemler için oldukça belirgindir. Zira Bostancı'da da aynı vurguya rastlarız: "geleneksel dünyada daha çok 'verili' bir kimlik egemenken, modern dünya bunu önemli ölçüde 'kazanılma' yönünde değiştirmiştir. Toplumsal mobilite imkânları, yaygın enformasyon, eşitlikçi anlayışlar, temel hak ve hürriyetlerin yaygınlaşması vb. gelişmeler kimliğe ilişkin "iradi" etkinliği önemli hale getirmiştir."[22] Bununla birlikte bu durumda Gezik'in sorusu önem taşımaktadır: "kişiler bulundukları şartlar doğrultusunda kimlik "tercihi" yapabilirler, fakat bu onlara dâhil oldukları grubun geçmişi, kolektif hafızası ve tarihsel değerleri konusunda da bireysel tercihler yapma hakkı veriyor mu?"[23] Bu soruya verilecek cevap/lar, hiç kuşkusuz kimlik konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.

Kimlik kavramıyla yakından ilgili olan ve günümüzde sosyal bilimlerin birçok alanında ilgi gören kavramlardan biri de etnisite/etnik kimlik/grup kavramıdır. Bu çalışmada, konumuzla doğrudan münasebeti olması hasebiy-

19 M. Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, c. II, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14.

20 Sözgelimi, Somali'deki Oromolar kendilerini koşullara bağlı olarak Arap, Somalililer ve Amharalar olarak tanımlarken, Burmalılar, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Burma'da Batı misyonerlerinin bölgeye gelişleriyle birlikte kendilerini Hıristiyan Karenler olarak adlandırmışlardır. Bkz. Denise Natali, *Kürtler ve Devlet: Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27.

21 Mustafa Altunoğlu, *Kimlik'in Modern İnşaı, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 13.

22 Naci Bostancı, "Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik", *Türkiye Günlüğü*, S. 50, (Haziran 1998), s. 43.

23 Erdal Gezik, *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 11.

le, kimlik kavramının yanısıra etnik kimlik/grup kavramının da ele alınması önem arz etmektedir. Bilindiği üzere sosyal antropolojinin başat kavramlarından olan etnik grup kavramı, "ortak dil, müşterek kadim inançlar, kozmoloji-kozmogoni ve ortak yaşam ritüelleri etrafında kendisini organize edebilmiş insan grubu"nu ifade eder.[24] Konu hakkında oldukça zengin bir literatür mevcut olmakla birlikte, bu çalışma, literatürde otorite olarak kabul gören birkaç ismin bir etnik grubu oluşturan temel kriterlerin neler olduğuna işaret etmekle yetinecektir. Bu bağlamda, etnisite/etnik grup ile ilgili ilk çalışma yapanlardan biri olan Max Weber, etnik grupları, fiziki görünüş ve/veya adet ya da sömürgeleştirilme ve göç nedeniyle ortak kökenleri olduğuna "subjektif olarak inanan insan toplulukları" olarak tanımlar. Weber, etnik grubun bir üyesi olmak için "nesnel bir kan bağı olup olmaması"nın önemli olmadığını, ortak etnisiteye olan inancı uyandıranın siyasal topluluğun kendisi olduğunu ileri sürer.[25] Steve Fenton etnik grubu, ortak bir soy, ayırıcı dil özellikleri ve ulusal/bölgesel kökenin belirlediği "kültürel farklılıklar" olarak tanımlar.[26] Fredrik Barth, bir etnik grubun, biyolojik olarak kendi varlığını sürdürebilen, ortak bazı temel kültürel değerlere sahip olan, karşılıklı etkileşimin/iletişimin olduğu bir alan yaratan ve bir etnik gruba aidiyetle tanımlanan insanlardan oluştuğunu söyler.[27] De Vos ise etnik grubu, "ilişki içinde olduğu diğer insanların paylaşmadığı bir gelenekler kümesini ortaklaşa savunan ve özalgıya sahip insanlar topluluğu" olarak tanımlar.[28]

Bu çalışmanın temel referanslarından olan Anthony Smith, etnik grubu, tarihsel ve sembolik-kültürel nitelikleri öne çıkararak, soya ait mitlerin ve tarihi anıların rolünü vurgulayan din, dil, gelenek ya da kurumlar gibi bir veya daha fazla kültürel farklılığa göre ayırt edilen kolektif bir kültürel tip olarak tanımlar.[29] Smith, bir etnik topluluğun kolektif bir isim, ortak soy miti, ortak tarih, özel ortak kültür, belli bir territorya ile özdeşleşme ve dayanışma duygusu olmak üzere altı temel öğeden oluştuğunu belirtir.[30] Kuşkusuz

24 Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım: Toplumlar, Zihniyetler, Kimlikler*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2006, s. 311.

25 Max Weber, "The Origins of Ethnic Groups", *Ethnicity*, (der. A. Smith, J. Hutchinson), Oxford University Press, Oxford, 1996, pp. 35-40.

26 Detaylı bilgi için bkz. Steve Fenton, *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, Phoneix Yayınları, Ankara, 2001.

27 Fredrik Barth, *Etnik Gruplar ve Sınırları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 13.

28 Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2010, s. 12.

29 Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s. 41.

30 Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 47-57; Smith, *Milli Kimlik*, s. 42.

Smith'in, etnisite hakkındaki belirlemeleri yukarıda ifade edilenlerle sınırlı kalmaz. Smith, etnisiteyi sosyal ve kültürel bir grup olarak ele alır ve onu ortaya çıkaran özelliklerin daha ziyade nesilden nesile aktarılan "paylaşılmış tecrübeler" ve "ortak kültürel değerler" olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bu çalışmanın konusu olan Zazaları, bir toplumun temel bileşenleri olan "paylaşılmış tecrübeler" ve "ortak kültürel değerler" göz ardı edilerek sadece linguistik ve filolojik veriler üzerinden ele almanın bize sağlıklı sonuçlar vermeyeceğinin farkında olmak gerekir.

Ernest Gellner ise "aynı ulus"tan olmanın iki biçimde olduğunu ileri sürer: Birincisi, "iki insan, ancak ve ancak aynı kültürü paylaşıyorlarsa aynı ulustan sayılırlar. Burada kültür, bir düşünceler, işaretler ve çağrışımlar, davranış ve iletişim biçimleri sistemi anlamına gelmektedir." İkincisi ise "iki insan ancak ve ancak birbirlerini aynı ulusun üyeleri olarak *kabul ediyorlarsa* aynı ulusa mensup demektirler. Bir başka deyişle, *ulusları insanlar yaratır*; uluslar insanların kendi inanç, sadakat ve dayanışmalarının ürünüdür."[31] Bunun yanında, Thiesse'nin de önemle dikkat çektiği üzere, ulusların "kimlik doğrulama listesi" mevcuttur. "Kimlik doğrulama listesi aslında bir ulusun bütün temsiliyetlerinin matrisini teşkil eder" diyen Thiesse, ulusların "kimlik doğrulama listesi"yle ilgili olarak şunları söyler: "Her ulusun, kurucu ataları; ulusun çağlara yayılan sürekliliğini sağlayan bir tarihi; milli değerleri şahsında somutlaştıran kahramanları; bir dili; kültürel ve tarihi abideleri; anı mekânları; tipik bir manzarası; bir folklor ve de giysi; damak zevki; sembolik hayvanlar gibi kimi pitoresk ortaklıkları vardır."[32] Bu söylenenlerden hareketle etnik grubu, "dinsel, dilsel, mekânsal, tarihi, kültürel ve etnografik birlikteliği" olan insan grubu olarak tanımlamak mümkündür. Ancak sözkonusu öğelerin biri veya tamamı, Aydın'ın da işaret ettiği şekilde, tıpkı kimlik kavramı gibi, zaman veya mekâna bağlı olarak değişebilir:

> "[...] Etnisite, durumsal bir olgu olarak tanımlanır ve tarihsel süreçte aynı grubun etnik kimlikler bakımından değişkenliğine tanık olunabilir ya da bir etnik adın tarih içinde aynı kalmasına karşın, işaret ettiği şeyin değiştiği görülebilir. [...] Zira etnisite, dinamik bir durumdur. Tarihsel kökleri ve sürekliliği olmakla birlikte, konjonktürel olarak yeni etnik varlıklar ortaya çıkabilir; birkaç etnik grup birbirleriyle içiçe geçerek yeni bir etnik grup

31 Bkz. Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s. 78.

32 Bkz. Anne-Marie Thiesse, "Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, (Haz. Alain Dieckhof-Christophe Jaffrelot), çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 153-154.

> oluşturabilir yahut biri diğerini özümleyebilir. Kavramın bu dinamik ve çok etkenli durumu nedeniyle, etnisite tek bir etkene bağlanamaz."[33]

Tam da bu noktada, etnik grupların değişmez, statik, homojen ve monolitik olmadığını hatırlatmakta fayda var. Konuyla ilgili olarak, etnisite hakkında önemli çalışmalar yapan Andreas Wimmer şunları söyler: Etnik grupların tarih içindeki oluşumu ve çözülmesi, kendi içinden başka etnik gruplar çıkarması, -bölünmesi veya kapsayıcı hale gelmesi-, etnik olmayanın tarihi şartlar içinde etnikleşmesi veya bir etnik oluşumun dinî ya da kültürel kimi özellikleri temel tutunum haline getirmesi mümkündür.[34] Aynı konuya Kirişçi ve Winrow, şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "Etnik gruplar, değişmez ya da monolitik varlıklar değildir. Bir etnik grubun üyeleri, zamanla, kendilerini grupla özdeşleştirmek istemeyip, bunun yerine başka bir etnik grup ya da ulusal kimlikle kaynaşmayı seçebilirler. Bir birey, toplumda ilerlemek ve olumsuz bir toplumsal öz-kimlik sahibi olarak algılanmaktan kaçınmak için bunu seçebilir."[35] Barth'ın, daha açık bir biçimde ifade ettiği üzere, insanlar etnik kimliklerini, "farklı durumlardan en avantajlı çıkacak şekilde" tanımlarlar.[36] Dolayısıyla her kimlik ile toplumsal koşullar arasında yakın bir ilişki sözkonusu olup kimliklerin, toplumlar değiştikçe değişmesi muhtemeldir: "etnik grupların sınırları izafidir ve önem açısından farklı koşullara göre çeşitlilik gösterirler."[37] Tüm bu söylenenlere ek olarak, Ludwig Paul'ün de dikkat çektiği üzere, dil-etnik köken arasındaki ilişki karmaşık olup bu ilişki din, tarih, kültür, siyaset ve başka pek çok faktöre bağlı olduğundan dil ve etnik köken uyuşmayabilir.[38]

Kimlik ve etnisite konularındaki bu kısa girişten sonra günümüz Türkiye'sinde mühim tartışma konularından birinin de Zazaların[39] kimliği ve et-

33 Suavi Aydın, "Etnisite", (ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 276.

34 Bkz. Andreas Wimmer, *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 2.

35 Kirişçi-Winrow, *a.g.e.*, s. 21.

36 Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 58.

37 Bkz. Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ekin Uşaklı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 97.

38 Ludwig Paul, "Zazacanın Kökeni ve Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 22.

39 Çalışmada bir bütünlük sağlamak ve hepsini birlikte kullanmamak adına Zazaların endonim/emik yaklaşım doğrultusunda kullandıkları *Kırd*, *Kırmanc* ve *Dımılı* isimlerinin yerine ekzonim/etik yaklaşımın bir neticesi olarak son dönemlerde yaygın bir kullanıma sahip olan *Zaza* ismi tercih edilmiştir.

nik kökeni etrafında yoğunlaştığını belirtelim.[40] Hiç şüphesiz bu tartışma, Anthony Giddens'ın modernizmin başat özelliklerinden birisi olduğunu söylediği "yerinden çıkarma" ve "yeniden yerleştirme"den bağımsız düşünülemez. Kavramları, mevcut bir olguya veya kavrama var olan anlamı dışında ya da var olan anlamının değişmesi neticesinde yeni bir anlam veya anlamlar kazandırma olarak izah etmek mümkündür.[41] Bu gerçeğe dikkat çektikten sonra günümüzde Zazalar ile ilgili tartışmanın başta akademik dünyada olmak üzere kamuoyunun bir kesiminde hararetle sürdürüldüğünü belirtmek gerekir. Türkiye'de resmi ideolojinin, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan herkesi Türk olarak göstermesini bir tarafa bırakırsak, bu tartışmada iki görüş öne çıkmaktadır: Bunlardan birincisi Zazaların Kürt ve dillerinin de Kürtçenin bir lehçesi olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunanlar, bir toplumun sadece dil üzerinden tanımlanamayacağını, dil ile ilgili tartışmaların ideolojik ve manipülatif olduğunu, bu nedenle dilin yanında "din, tarih, coğrafya, kültür, kahramanlar ve diğer müşterekler"in hesaba katılması gerektiğini iddia ederler. İkinci görüşe göre ise Zazalar İrani bir halk olup dilleri de Kürtçe ve Farsçadan ayrı bir dildir. İkinci görüşü savunanların tamamı, Eric Hobsbawm'ın "filolojik milliyetçilik" adını verdiği dilsel veriler üzerinden, daha açık bir ifadeyle Zazaca ile Kurmancca arasındaki farklar üzerinden bir köken ve millet arayışını ön plana çıkartmakta, milletin önemli belirleyicilerinden olan "din, tarih, coğrafya, kültür, kahramanlar ve diğer müşterekleri" göz ardı etmektedir. Bu görüşün ideologlarından olan Ebubekir Pamukçu "Zazaistan" kavramını kullanan ilk kişi olmasına rağmen bunun hiçbir tarihsel karşılığının olmadığını da belirtiyordu: "Bu yazıda ilk kez Zazaistan adını kullanıyoruz. Bu kullanımla, sözkonusu tarihsel dönemde "Zazaistan" diye bir devletin var olduğu şeklinde bir iddiamız kuşkusuz yok; çünkü bu adla bir devletin tarihin hiçbir döneminde bulunmadığını biz de biliyoruz."[42] Açıkçası Zazaların Kürtlerden ayrı bir grup olduğunu savunanlar, millet olmanın tek ve yeterli şartının dil olduğunu iddia ederler. Ancak, etnisite ve millet konularında ilk yazanlardan biri olan Max Weber, dilin millet olma kriterlerinde tek başına

---

40 Bu arada yeri gelmişken, kimlik ve etnisite tartışmalarını yaygınlaştıran yukarıdaki nedenlerin yanısıra Kürt kavramının ve kimliğinin, son bir asırdır, özelde Türkiye'de ve genelde dünyada geçirmiş olduğu tarihsel süreç gözönünde bulundurulduğunda, günümüzde Zazaların etnik kökeni ve kimlikleri etrafında yoğunlaşan tartışmalar daha kolay anlaşılabilir.

41 "Yerinden çıkarma" ve "yeniden yerleştirme" hakkında detaylı bilgi için bkz. Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları. 3. Baskı, İstanbul, 2004, s. 28-35.

42 Ebubekir Pamukçu, *Dersim Zaza AyaklanmasınınTarihsel Kökenleri*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 7-8.

yeterli olmadığına dikkat çekiyor: "Her yerde milliyet duygusunun biçimlenmesinde en önemli pozitif temeli oluşturan kültürel öğelerden, dil en başta gelir. Ama ortak bir dil bile tek başına tümüyle gerekli ya da yeterli koşul değildir."[43] Hobsbawm da milletin tanımlanmasında sadece dilin esas alınmasına açık bir biçimde karşı çıkıyor: "dil, kültürel toplulukları birbirinden ayırmanın bir yoluydu, ama kesinlikle başlıca yolu değildi. (...) Kısacası özel durumlar dışında dilin, insanların bir kolektife ait olduklarını gösteren çeşitli kriterlerden yalnızca birisi olmanın ötesinde bir önem taşıdığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. (...) Demek ki, yöneticileri ve okuryazar olanları saymazsak, dilin millet olma kriterlerinden biri sayılamayacağı açıktır."[44] Devamında Hobsbawm, milliyet için şunları söyler: "milliyet yalnızca dille kavranamayacak kadar karmaşık bir yapı"dır ve "bireylerin değil toplulukların vasfı"dır.[45]

Dil milliyetçiliğini referans alarak Zazaların ayrı bir millet olduğunu savunanların ilk göze çarpan handikaplarından biri *Zaza* ve *Dımılı* isimleri üzerinden bir köken arayışına girişmiş olmalarıdır. Söz konusu kişiler, *Zaza* ismini bir taraftan İran'da Behistun Yazıtları'ndaki Zazana'ya ve Sasanilere, diğer taraftan Sümerlerdeki Nini-Zaza'ya ve en nihayetinde Tevrat'taki Zaza kavramına refere etmektedir. Bunun yanısıra aynı kişiler, Zazalar için kullanılan bir başka isim olan *Dımılı* ismini İran'daki Deyleme ve Deylemilere isnad ederek sadece ses benzerliği üzerinden Zazalara bir "anayurt" ve "köken" icat etme uğraşısı vermektedir. Ne yazık ki, Zazalara köken "tayin eden" bu söylem, Zazaların aynı zamanda Sasani, Sümer, İbrani ve Deylemi olmalarındaki paradoksu fark bile edememektedir. Daha ilginç ve vahim olanı ise bu tezi dillendirenlerin ekserisi herhangi bir "arkaik" dili bilmemelerine rağmen, Zazalara "arkaik kaynaklar"dan referans verdiklerini iddia etmeleridir. Bu tez ile ilgili söylenmesi gereken diğer mühim bir husus ise Zazalar hakkında "arkaik kaynaklar"da "somut bilgi ve deliller" bulanlar, klasik kaynaklardan (Arap-İslâm, Fars, Selçuklu ve Osmanlı) tek bir referans bulamamakta, ya da sözkonusu referansları kullanmamaktadır. Bundan olsa gerek, "arkaik" kaynaklardan "modern" kaynaklara uzun bir sıçrayış gerçekleştirerek kendi tezlerine referans göstermekte ve aynı zamanda Zazalar ile ilgili yarattıkları "kayıp halka"nın farkına varamamaktadır. Aynı zamanda bu kişi-

43 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1993, s. 173.

44 Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2014, s. 76, 78, 83.

45 Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 121.

ler, bazı oryantalistlerin Zazaca üzerine yaptığı derlemeleri referans alarak bunların tartışılmaz ve mutlak doğru olduğunu ifade etmekten de çekinmemektedir. Ancak bilindiği üzere, günümüz ilim dünyasında isim ve ses benzerliği üzerinden bir köken ve tarih arayışı ilmi bir yaklaşım olarak kabul görmemektedir. Hobsbawm'ın konuyla ilgili olarak söyledikleri durumu gayet net bir biçimde açıklar niteliktedir: "Kuşkusuz kavramlar ayağı yere basmayan felsefi bir tür söylemin parçası değildir; kavramların toplumsal, tarihsel ve yerel kökleri vardır ve dolayısıyla bu gerçeklikler temelinde açıklanmalıdır."[46] Dolayısıyla, bu tarz çalışmaların, kimliğin veya etnik grubun temel belirleyicilerini göz ardı etmeleri nedeniyle, Zaza araştırmalarına katkılarının oldukça sınırlı ve yüzeysel olduğunu söylemek mümkündür. Açıkça belirtmek gerekir ki, kısa bir geçmişi olan ikinci görüşün argümanları oldukça yetersiz ve zayıf olmanın yanısıra 1930'lu yılların *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş Dil Teorisi*'nden neşet eden fikirleri ziyadesiyle barındırdığı vurgulanması gereken mühim bir husustur. Bu tezi tartışırken dikkate alınması gereken bir başka husus ise bu görüşü ileri sürenlerin ekseriyetinin yetkin bir Zazacaya vakıf olmamalarından dolayı Zazaca ürün verememesidir. Bu da, tezin yeterince kabul görmesinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Son olarak, bu iki görüş hakkında şunu da hatırlatmak gerekir: Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğunu iddia edenler, Zazacanın müstakil bir dil olduğunu savunanlar tarafından "Kürtçü" veya "Lehçeci" olarak adlandırılmaktadır. Zazaların ayrı bir etnik grup olduğunu savunanlar da birinci görüş taraftarlarınca "Zazacı" olarak nitelendirilmekte ve bu kişilerin Kürtleri "bölmek" maksadıyla devlet tarafından desteklenmekte oldukları ileri sürülmektedir. Hiç şüphesiz bu yaklaşımların, önyargılara dayalı, ideolojik belirlemelerden kendini kurtarması gerekir. Çünkü bu ayrıştırma ideolojik yaklaşımlardan ziyade, linguistik, tarihi, sosyolojik ve dolayısıyla ilmi bir yaklaşımla ele alınmayı gerektirmektedir.

Malum olduğu üzere günümüzde Zazalar ve Zazaca araştırmalarının en mühim polemik konusunu dil-lehçe tartışmaları oluşturmaktadır. Zazaların Kürt, ya da müstakil bir etnik grup olduğu konusu, Zazacanın müstakil İrani bir dil mi, Kürtçenin bir lehçesi mi olduğu etrafında dönmektedir. Elbette bu durum, dil ve lehçenin tanımının ve sınırlarının net olmamasıyla doğrudan ilgilidir. Açıkçası, dil ile lehçe arasında kesin ve doğal bir sınır olmadığı gibi dil ve lehçeleri ayıran kesin bir çizgi de yoktur. Dil ve lehçe tartışmaları ile ilgili yapılan araştırmalar dil ile lehçe arasındaki ayrımın sanıldığının aksi-

46 Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 23.

ne hiç de kolay ve net olmadığını, dahası bu ayrımın linguistik olmaktan ziyade sosyolojik ve politik olduğunu ortaya koymaktadır.[47] Bu bağlamda, Zazaca üzerine çalışan Ludwig Paul'un konu hakkında söyledikleri oldukça anlamlıdır: "Dil" ve "lehçe" arasında hiçbir kesin ve "doğal" sınır yoktur. Bir dilin iki varyantı kültürel bir bağlamda lehçe olarak, diğer bir bağlamda büsbütün ayrı diller olarak da tanımlanabilir. "Dil ve lehçe" sorusu, tanımlamalara ve özelliklere bağlı olarak kısmen keyfi olabilir."[48] Dolayısıyla, bir topluluğun konuştuğu dil tarihin belli bir döneminde lehçe olarak adlandırılırken, daha sonraki dönemlerde dil olarak adlandırılabilmektedir. Nitekim Sırpça ve Hırvatça eskiden iki ayrı alfabeyle yazılan tek bir dil olarak tanımlanırken, günümüzde iki ayrı dil olarak adlandırılmakta ve kabul edilmektedir. Bunun yanısıra Norveçce, İsveçce ve Danca gibi İskandinav dilleri arasında "karşılıklı anlaşılabilirlik" sözkonusu olduğu halde, bu diller günümüzde müstakil dil olarak kabul edilmektedir. Bu durum, aynı dili konuşan ve iki ayrı ulus olan toplumların olduğunu gösterdiği gibi, ayrı lehçe/dilleri konuşup aynı etnik gruba mensup olan toplumların da mevcut olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu somut gerçeklik açık bir biçimde göstermektedir ki, dilbilimin dil ve lehçe tanımıyla, sosyolojik ve politik tanımlar her zaman uyuşmayabilir. Bilindiği gibi, dil-lehçe ayırımındaki en önemli ölçüt "karşılıklı anlaşılabilirlik" (mutual intelligibility) ölçütüdür. Ancak son dönemlerde konu hakkında yapılan araştırmalarda bu ölçütün sübjektif ve kullanışsız olduğuna dikkat çekilmektedir.[49] Bu anlamda Zazaca ile Kurmancca arasındaki "karşılıklı anlaşılabilirlik", sanıldığının aksine, her yerde ve herkes için düşük bir seviyede değildir. Bu cümleden olarak, Bingöl ve Elazığ gibi yerlerde Zazaca ile Kurmancca arasındaki "karşılıklı anlaşılabilirlik" düşük bir seviyede iken, Diyarbakır, Muş ve Bitlis gibi yörelerde oldukça yüksektir. Hiç şüphesiz, bu konuda söylenmesi gereken en dikkat çekici örnek şu olmalıdır: "Karşılıklı anlaşılabilirliği" bir dilin temel ölçütü olarak ileri sürenler Bingöl ve Tunceli Zazacasının birbirini anlamamasını ne ile ve nasıl izah edeceklerdir?

Dil-lehçe tartışmalarıyla ilgili belirtilmesi gereken diğer mühim bir husus da şudur: Milliyetçilik ve ulus-devlet literatürüne bakıldığında dil ve ulu-

47 Konu hakkında çok detaylı ve mühim bir çalışma için bkz. J. K. Chambers and Peter Trudgill, *Dialectology*, Cambridge University Press, Second Edition, Cambridge, 1998.

48 Paul, "Zazacanın Kökeni ve Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi", s. 20.

49 Bkz. J. K. Chambers and Peter Trudgill, *a.g.e.*, p. 3-5; Nurettin Demir, "Türkiye'de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları", *Türkiye'de Dil Tartışmaları*, (Der. Astrid Menz-Christoph Schroeder), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s. 136.

sal kimlik arasında çok sıkı bir ilişkinin olduğu bilinen bir gerçektir. Milliyetçilik ve ulus-devletle birlikte aynı siyasal coğrafyalarda "ulusal bütünleşme süreci" yaşanmakta ve şüphesiz, bu süreçlerden biri de "dillerin bütünleşmesi" süreci olarak gerçekleşmektedir. Bu süreçte, dil milliyetçileri ve ulus-devletler, benimsedikleri dil politikaları ve devreye soktukları dil planlamalarıyla farklı lehçelerin bütünleşerek standart diller ortaya çıkarmasını sağlar. Bauer, tarımsal üretim biçimlerinin değişmesi, kırsal alanların bölgesel ekonomik ilişkiler içine çekilmesi ve bunun sonucunda lehçelerin birbirine yakınlaşması gibi modernleşmenin getirdiği bir dizi etkenin 'dil topluluğu'nu oluşturduğunu ifade eder. Bauer'e göre, millet olmanın ikinci aşaması 'kültür topluluğu' aşaması olup bu aşamada 'yüksek kültürlerin' gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla bir 'yüksek' dil, yani değişik lehçelerin üstünde, herkesin anlayabileceği ortak bir dil oluşur.[50] Bilindiği üzere, Kürt milliyetçiliğinin "gecikmiş bir milliyetçilik" olarak ortaya çıkması, Kürtlerin dört ayrı ulus-devletin sınırları içerisinde kalması ve en nihayetinde Kürtlerin bir ulus-devlete sahip olmayışı "standart bir Kürtçe"nin ortaya çıkmasının önündeki en belirgin engeller olarak karşımızda durmaktadır.

Günümüzde Zazaların etnik kökeni ve dili hakkındaki tartışmaların yoğunluk kazanmasında postmodern paradigmanın oldukça belirleyici olduğunu ifade etmiştik. Bu bağlamda, etnik kimliklerin mebzul miktarda tartışıldığı postmodern dönemde Zizek'in, "modernizmin tersine dönüşü" adını verdiği "etnik olanın ulusallaştırılması" ile ilgili olarak söyledikleri oldukça anlamlıdır: "(...) günümüzde modernliğin başlarındaki ulus inşa etme sürecinin tersi bir süreçle karşı karşıyayızdır: "Etnik olanın ulusallaştırılması" –etnik olanın etnikliğinden arındırılarak, "aşılarak" (*Aufhebung*) ulusal olana dönüştürülmesi– yerine, "etnik kökler" arayışının (ya da yeniden inşasının) yenilendiği, "ulusal olanın etnikleştirilmesi" süreciyle karşı karşıyayızdır."[51] Bilindiği üzere millet, "ortak mitleri, tarihi, kültürü, kahramanları ve anıları olan bir topluluk" olup bu argümanlar ortak bir bilincin ve belleğin oluşmasına katkı sağlar. Buradan hareketle, Zazalar arasındaki doğum, sünnet, kırvelik, evlenme ve ölüm ritüelleri; sözlü kültür, dengbêjlik ve giyim-kuşam gibi folklor ürünleri, akrabalık, aşiret, ağalık, mirlik, şeyhlik, seyidlik, mollalık ile Kürtler için önemli figürler olan tarihi/karizmatik kahramanların/liderle-

50 Bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğubatı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 55.

51 Slavoj Žižek, "Çokkültürcülük, ya da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı", *Çağdaş Sanat ve Kültüralizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 77.

rin toplumsal bilinci ve hafızayı inşa ettiğini hatırlamak gerekir. 20. yüzyılın başlarında Molla Selim (Bitlis), Alişer (Koçgiri), Şeyh Said ve Seyid Rıza (Dersim) öncülüğünde Osmanlı ve Cumhuriyet'e karşı başlatılan ve literatüre "Kürt Ayaklanmaları" olarak giren kalkışmalar büyük çoğunlukla Zazalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı'nın son döneminden günümüze dek devam edegelen Kürt kültürel, entelektüel ve siyasal hareketinde çok sayıda Zaza yer almıştır. Bu bağlamda ilk Kürt örgütlerinden olan Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti'nin kurucularından Liceli Ahmed Ramiz Kürdizade, ilk Kürtçe alfabeyi hazırlayan Mutkili Halil Hayali, birçok Kürt Cemiyeti'nde yer alan Baytar Nuri Dersimi, Azadi Cemiyeti'nin üyelerinden Genç şube başkanı Tayyib Ali Mütevelizade ve Dr. Fuat, Hoybun örgütünün üyelerinden Madenli Nafiz ve Nureddin Zaza kardeşler, Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin (TKDP) kurucularından Sait Elçi ve Faik Abik Bucak, Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi'nin (T-KDP) kurucusu Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şıvan), meşhur dengbêj Rençber Aziz sözkonusu harekette yer alan Zaza şahsiyetlerden ilk akla gelenlerdir. Bu durum, günümüzde de devam etmekte olup Kürt siyasal, kültürel ve entelektüel hareketine çok sayıda Zaza katkı sağlamaktadır. Antony Smith'in önemle dikkat çektiği üzere etniklik, "dil, din ve ortak tarih gibi bileşenler" içeren karmaşık bir olgu olduğundan tek bir boyuta indirgenemez. Bu gerçekten hareketle Zazaların etnik kimliği hakkındaki tartışmalarda bir etnik grubu oluşturan tüm öğeleri göz ardı ederek sadece dil üzerinden tanımlamak doğru bir tanımlama olmayacağından diğer bütün müşterekler esas alınarak bir tanımlama yapılmalıdır. Aksi takdirde sadece dil tandanslı çalışmalar Zazaların etnik kimliğini ortaya koymada yetersiz kalır. Bu bakımdan kendilerini *Kırmanc* olarak tanımlayan Dersimli Aleviler Kurmanclarla aynı kökenden geldiklerine inanırlar. Fırat, Dersimlilerin Zazaca ve Kürtçe (Kurmancca) iki farklı dil kullanmalarına rağmen aynı kökenden geldiklerine inandıklarını belirtir: "(...) Böylesi bir dil farklılığına rağmen Kırmanclar aynı kökenden geldiklerine inanırlar, yani bu aynı köken inancı ille de bir dilin birliğine bağlı kalmaz, bilhassa birlikte yaşadıkları tarihi olaylar, sosyal ve kültürel yaşam benzerlikleri "etnicity" duygularını birlikte oluşturup pekiştirir."[52] Bunun yanında Zazaların yaşadığı coğrafyada bazı aşiretlerin iki dilli olduğu görülmektedir. Yani aynı aşiret üyelerinin bir kısmı Kurmancca, diğer bir kısmı ise Zazaca konuşmaktadır. Bilindiği üzere aşiret kavramı, ortak bir atadan gelen/geldiğine inanılan ve akraba

52 Gülsün Fırat, "Dersim'de Etnik Kimlik", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, (Der. Şükrü Aslan), İletişim Yayınları, 3. Baskı, Istanbul, 2011, s. 144.

olan topluluklar için kullanılan bir kavramdır. Dolayısıyla ortak bir atadan gelenlerin iki ayrı etnik gruba mensup olması düşünülemez. Dilşa Deniz'in altını çizdiği üzere, aynı soydan geldiklerine inanılan aşiretin, aynı dili konuşması gerekir. Deniz, Dersim örnekliğinden yola çıkarak bir etnik grubu sadece dil üzerinden tanımlamanın ve kategorize etmenin yanlış olduğuna dikkat çeker ve şöyle der:

> Aynı soydan geldikleri kabul edilen aşiretin, aynı dili konuşması beklenecek en önemli bir durumdur. Zazalığın ayrı bir ulus/etnisite olarak kurulumunu savunanlar da esas söylemlerini dil üzerine oturturlar. Dolayısıyla dilsel coğrafya, onlar açısından etnik coğrafyayı da tanımlar. İlk etapta mantıklı gelebilecek bu varsayım, Dersim bölgesinde çok pratik bir engele takılarak zayıflar. Dersim bölgesinde iki dilli aşiretler ve bölgeler bulunmaktadır. Örneğin Dersim aşiret sisteminde *Bamasur* ocağı/aşireti iki dillidir. Bir bölümü Kûrmancki [Kırmancki/Zazaki] kullanırken, diğer bölümü Kûrmanci konuşmaktadır. Keza *Dewréşgeran* aşiretinin büyük bir kısmı Kûrmanci konuşurken, bir kısmı da Kûrmancki konuşmaktadır. Yine Mazgirt'in Xıran vadisindeki bölge, yani Xıran aşireti her iki dili birlikte kullanmaktadır. Dolayısıyla sadece dil üzerinden bir etnisite kurgusu oldukça sorunlu bir durum yaratır.[53]

Zazaların etnik kökeni ve dili etrafında dönen tartışmalarla ilgili olarak yukarıda giriş niyetine değindiğimiz bu konuların yanısıra Zazalarla ilgili yapılan çalışmalar hakkında da birkaç şey söylemek elzemdir. Konuyla yakından ilgilenenlerce malum olduğu üzere Zazalar hakkında ilk araştırmalar on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Batılı seyyah ve araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Bu araştırmaların ekseriyeti dil ağırlıklı olup Zazaca üzerine yoğunlaşmış araştırmalardır. Bu nedenle bu araştırmalarda daha ziyade Zazacanın bir dil mi yoksa lehçe mi olduğu konusu ön plana çıkmaktadır. Bu tarz çalışmaların kayda değer tarafı ise ilk Zazaca derlemelere yer vermeleridir. Bu çalışmalar Zazaca üzerine yoğunlaşmakla beraber Zazaların yaşadığı coğrafya, geçim kaynakları, toplumsal yapıları ve dinleri hakkında da önemli bilgiler barındırmaktadır.

Zazalar hakkında araştırma yapan diğer bir grup ise Kemalist Cumhuriyet'in resmi ideologlarıdır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren devlet eliyle Zazalar hakkında çeşitli araştırmaların yapıldığı ve bunların ekserisinin antropolojik ve etnografik çalışmalar olduğu,[54] konuyla ilgilenenlerin

53 Deniz, *a.g.e*, s. 50.

54 Cumhuriyet'in antropoloji ile yakın ilişkisi hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

malumudur. Bilhassa erken Cumhuriyet döneminde Ziya Gökalp, Hasan Reşit Tankut, Kadri Kemal Kop, Basri Konyar, Naşit Hakkı Uluğ, Süleyman Sabri Paşa, Nazmi Sevgen ve Burhan Özkök tarafından yapılan araştırmalarda Zazaların yaşadıkları coğrafya, iktisadi uğraşları, linguistik, sosyolojik, etnografik ve antropolojik yapıları hakkında teferruatlı bilgiler yeralmaktadır. Mezkûr isimlerin mühim bir kısmının asker olması da dikkat çeken bir husustur. Söz konusu çalışmaların dışında, milletvekili Necmeddin Sahir Sılan, Birinci ve Dördüncü Umumi Müfettişler ile bazı devlet erkânının hazırladığı raporlarda da Zazalar hakkında çok mühim bilgiler mevcuttur. Çalışmaların ortak noktasını Zazaların "Dağ Türkü", dillerinin de "Dağ Türkçesi" olduğu vurgusu oluşturuyordu. Zazalar hakkında daha ziyade etnografik ve antropolojik çalışmalar yapan Kemalist Cumhuriyet, Self-oryantalist[55] bir tutumla Zazaları "şiddet, şehvet ve medeniyet" metaforlarıyla ele almakta herhangi bir beis görmedi. Çalışmalarda, Zazaların "Türkleştirilmesi" ve "medenileştirilmesi" için iskân ve asimilasyona öncelik verilmesi, bu konuda bölgedeki Türk Ocakları, Halkevleri ve Halkodalarının çalışmalarının arttırılması ve en nihayetinde Zazalarla Kurmanclar arasına Türklerin yerleştirilerek asimilasyonun ivme kazanması gibi politikalar öne çıkmaktadır. 1960 ve 1980 darbelerinden sonra ise "Zazaların Türklüğü" konusundaki yayın sayısında gözle görülür bir artışın olduğuna ve özellikle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün (TKAE) bu konuya hususi bir mesai harcadığına şahit olmaktayız. Zazalarla ilgili çalışmalarda 1990'lı yılların başından itibaren TKAE'nin yerini Ankara merkezli *Zaza Kültürü Yayınları*'nın aldığını görüyoruz. Bu yayınevinden çıkan kitaplarda Zazaların Türklüğü söylemi azalırken Zazaların Kürt olmadığı tezi yüksek bir sesle dillendirilmeye başlandı.[56]

55 Literatürde Self-Oryantalizm kavramsallaştırması, dâhili/iç oryantalizm, öz oryantalizm, oto oryantalizm, ideolojik oryantalizm, iradi oryantalizm, içselleştirilmiş oryantalizm, yerel oryantalizm, kendi kendini oryantalize etme vb. birçok biçimde kullanılmaktadır. Self-Oryantalizm, kısaca tanımlamak gerekirse, Doğulu toplumların kendilerini, *kendilerine ait olmayan fikirlerle* anlamaları ve anlamlandırmalarıdır. Bu perspektif, toplumu kendisine yabancılaştırdığı gibi, toplumda ötekinin ötekisinin oluşmasına da neden olur. Self-Oryantalizm, ulus-devletlerin inşa sürecinde modernleştirici yöneticiler tarafından, post-kolonyal dönemde ise modern kolonyalistler ile temas halindeki entelektüeller tarafından uygulamaya konulan bir politik stratejidir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Bünyamin Bezci-Yusuf Çiftçi, "Self-Oryantalizm: İçimizdeki Modernizm Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/ Volume: 7, Sayı/Number: 1 Yıl/Year: 2012, ss. 139-166.

56 Bu yayınevinin herhangi bir merkezinin ve adres bilgisinin olmaması, yayınevinden çıkan bazı kitapların müstear isimle yazılması ve sonraki yıllarda gerçek isimle yazılması yayınevinin Türk istihbarat birimleri tarafından kurulduğu yönündeki söylemi güçlendirmektedir. Mesela yayınevinden Ali Haydar Dedekurban imzasıyla çıkan üç kitap sonraki yıllarda Yaşar Kalafat imzasıyla *Türk Halk Kültüründe Zazalar* ismiyle Berikan Yayınevi tarafından tek kitap olarak yayımlandı.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında devlet tarafından ileri sürülen ve desteklenen, günümüzde ise daha ziyade Türk milliyetçisi kişi ve kurumlar tarafından dillendirilen bu tez, Zazacadaki az sayıdaki bazı sözcük ve ses benzerliğini esas alarak Zazaları, "Oğuz, Az, Za, Su-Su, Saka, Kıpçak, Tacik, Horasan ve Harezm" ile ilişkilendirerek Zazaların Türk olduğunu ıspatlamaya dayanır.[57] Bu tezin savunucuları Zazacanın Çuvaşçanın bir kolu olduğunu ileri sürmekten de imtina etmez.[58] Açıkçası, Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze dek resmi ideolojiyi benimsemiş çok sayıda kurum ve araştırmacı "Zazaların Türklüğü"nü ıspat etmek için uğraş verdi. Bu konudaki yayınların tamamına yakınının *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş Dil Teorisi*'nin altın yılları olan 1930'lu yıllar ile 12 Eylül 1980 darbesini takip eden yıllarda verilmiş olması dikkat çekicidir. Bilhassa 12 Eylül 1980 darbesinden sonra başta *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* olmak üzere üniversitelere mensup azımsanmayacak sayıda akademisyen tarafından Kürtlerin ve dolayısıyla Zazaların aslında Türk olduğuyla ilgili birçok yayın yapıldı. Daha ziyade tek parti iktidarındaki 1930'lu yılların ideolojisi ve metoduyla kaleme alınan tezin günümüzde Zazalar arasında ve ilim dünyasında herhangi bir ilgi görmediğini de ifade etmek gerekir.

Zazalar hakkında araştırma yapan diğer bir grup ise Avrupa'ya yerleşmiş küçük bir grup Zaza'dan oluşuyor. Bu grup 1980'lerin ortalarından itibaren Avrupa'da ve hususen Almanya'da dergi yayıncılığıyla yaptığı çalışmalarda Zazacanın Kürtçeden ayrı bir dil olduğu retoriğini inşa etmek için çalıştı. 1990'larda Ankara merkezli faaliyet sürdüren *Zaza Kültürü Yayınları* da ilmi ve akademik bir içerikten yoksun yayınlarla Zazaların Kürt olmadığı fikrini işledi.[59] 2000'li yıllara geldiğimizde ise Türkiye'de de geçmişe nazaran

57 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Rıza Özdemir, *Koç Heykelli Mezarların İzinde Zazalar ve Türklük*, Kripto Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2014.

58 Konuyla ilgili iki örnek için bkz. Tuncer Gülensoy, *Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma-İnceleme ve Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983; Osman Özer, "Anadolu Ağızlarının Altayistik Açıdan Değerlendirilmesi", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

59 Daha evvel de söylediğimiz gibi *Zaza Kültürü Yayınları*'nın Türk istihbaratı tarafından kurulduğu ile ilgili iddialar mevcuttur. Bu iddiaların yanısıra Zaza milliyetçiliğinin ilk fikir babaları olarak kabul edilen Ebubekir Pamukçu ve Hayri Başbuğ'un da Türk istihbaratıyla yakından ilgili oldukları ve mezkûr kişilerin esasında Türk milliyetçisi oldukları ile ilgili iddiaları hatırla/t/mak gerekir. Bu iddialar için bkz. Roşan Lezgin, "Burada Çok Ciddi Bir Çelişki ve Problem Var", http://www.bingolhabertime.com/burada-cok-ciddi-bir-celiski-ve-problem-var-10245h.htm, Erişim Tarihi, 03/05/2014. Tüm bu iddialarla birlikte değinmemiz gereken diğer bir husus da şudur: Kürt toplumunun ekserisinde olduğu gibi bazı yerli ve yabancı araştırmacılarda da, 1980 sonrasında dillendirilmeye başlanan *Zazalar Kürt değildir* söyleminin devlet tarafından desteklendiği yönünde yaygın bir kanı vardır. Yerli araştırmacılardan biri olan Cuma Çiçek'e göre Türk devleti, Kürt ulusal

Zaza çalışmalarında büyük bir ivme yaşandı ve bu da yeni jenerasyon arasında bir Zaza tartışmasının yaşanmasına neden oldu. Ayrıca Türkiyede Kürt ve Kürtçe denildiğinde büyük ölçüde Kurmancca konuşanlar akla gelmektedir. Bu durumun bir neticesi olarak bazı Zazalar, kendilerinin Kurmanc olmadıklarını ve Kürt kavramının Zazaları kapsamadığını ileri sürmüşlerdir. Kuşkusuz tüm bu gelişmeler, günümüzde Zazaların bir kısmının kendilerini Kürt kimliğinin dışında görmeleri fikriyle sonuçlanmasına neden oldu.[60]

Bu uzun girişi müteakiben son bir not olarak, Türkiye ve diasporadaki Kürt siyasi ve entelektüel çevrelerinin, Zazacayı Kürtçe ve Zazaları Kürt olarak kabul etmekle beraber; mezkûr çevrelerin Kurmancca için sarfettikleri çabayı Zazaca için göstermedikleri yönünde bir eleştiriyle karşı karşıya kaldıklarını belirtmek gerekir. Bu yönde bir eleştiriye örnek olarak, Kürt siyasi ve entelektüel hareketinin, Bingöl ve Tunceli gibi Zazaların en yoğun olduğu şehirlerde bile tüm siyasi, kültürel ve entelektüel çalışmalarını Kurmancca olarak yapılması gösterilmektedir. Aynı konuya temas eden Çiçek de, Zaza kimliği temelli kültürel ve politik mobilizasyonun, ana-akım Kürt hareketinin Kurmanccayı esas alan tekçi dil politikalarına ve dindeki modernist sekülerliğine karşı bir tepki olarak doğduğunu ifade eder.[61] Bruinessen de Kurmanccayı esas alan tekçi dil politikasının *Zaza kültürel uyanışı*nı ve *milliyetçiliği*ni tetiklediğini belirterek aynı duruma dikkat çeker: "(...) Yeni hayali Zazaistan

---

kimliğinin inşasına ket vurmak için Zazaların Kürt olmadıklarına dair tezleri destekliyor. Bkz. Cuma Çiçek, *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 127-128. Aynı noktaya temas eden yabancı araştırmacılardan biri olan Wilgenburg'a göre de Türkiye devleti, Kürt milliyetçiliğinin veya Kürtlük bilincinin zaafiyete uğratılması için Zazaları Kürt olmadıklarına ikna etmek için çalışmaktadır. Wilgenburg, Zazaların Kürt olmadıklarına ilişkin bir propagandayı benimseyen Ankara hükümetlerinin asıl ilgilendikleri şeyin Kürt hareketini zayıflatmak olduğunu ileri sürer. Bkz. Wladimir van Wilgenburg, "Ankara Kürtleri Bölmek İçin Zaza Milliyetçiliğini Teşvik mi Ediyor?", http://www.zazaki.net/yazdir/haber/ankara-kurtleri-bolmek-icin-zaza-milliyetciligini-tesvik-mi-ediyor-280.htm, Erişim Tarihi: 03/05/2014.

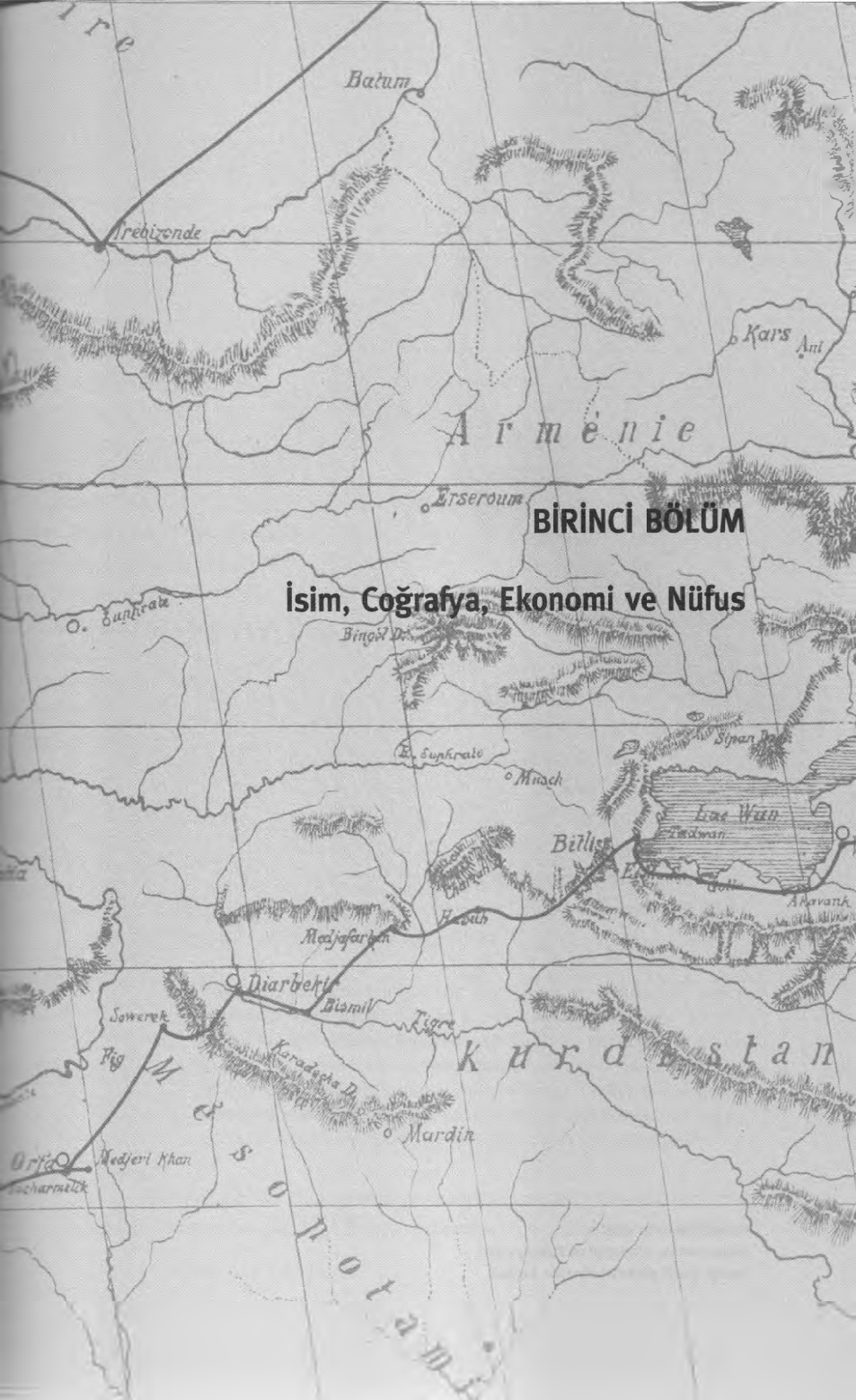
60 Bilhassa Dersim ve Bingöl gibi, Zazaların yoğunlukta olduğu illerde "Zaza mikro-milliyetçiliği"nden bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte kendilerini "Kırmanc" olarak adlandıran Alevi Zazaların bir kısmı, ne Kürtlüğü ne de Zazalığı kabul ederler. Kendilerini "Kırmanc" olarak tanımlayan sözkonusu grup, dillerini de "Kırmancki" ve "Desimki"/"Dersimce" olarak adlandırarak dillerinin Kürtçe ve Zazacadan farklı olduğunu ileri sürer. Aleviliği merkeze alan bu görüş ilk olarak, "Anadolu Alevistan ulusunun ortak dili Alevicedir (Dersimce)" diyen ve 1983-1986 yılları arasında Fransa'da çıkarılan *Kızıl Yol* dergisinde savunulmuştur. Bu görüşün günümüzdeki en önemli savunucularından biri *Kırmanciya Belekê* dergisidir. Dersim ve Aleviliği merkeze alan ve Zazalığı kabul etmeyen bu görüş hakkında iki önemli makale için bkz. Kıvılcım Viyale, "Resmi Tarihler Kuşatmasında Dersim", *Kırmanciya Belekê*, Sayı: 1, [Ocak-Şubat 2009], ss. 14-50; Silvanus Alamut, "Dersimlilerin Kimlik Tanımlamasında Gerçekleri Örten Bir Kavram: Zaza", *Kırmanciya Belekê*, Sayı: 3, [Temmuz-Ağustos-Eylül 2009], ss. 11-36.

61 Bkz. Çiçek, *a.g.e.*, s. 127, 176-181.

anayurdunun da sürgündeki romantik entelektüeller hariç kimseye cazip gelmesi beklenmemektedir; fakat Zaza kültürel uyanışı ve Kı[u]rmanç kültürel kibrine duyulan kızgınlığın Zaza kimliği üzerinde artan bir etkisi olacak gibi görünmektedir."[62]

Özetlersek bu çalışma modern kimliklerin aşındığı postmodern dönemin olgularından hareketle tarihi, linguistik, sosyolojik ve antropolojik referansları esas alarak Zazaların etnik kökeni, dili, tarihi, inançları, kültürleri ve en nihayetinde kimlikleri üzerine odaklanıyor. Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Zazalar için kullanılan isimler ve bu isimlerin tarihi kaynaklardaki izi sürülerek teritorya ve mezheple ilişkisi irdeleniyor. Daha sonra Zazaların yaşadıkları coğrafya, nüfusları ve iktisadi uğraşları ele alınıyor. İkinci bölümde, Arap, Osmanlı, Cumhuriyet ve Batı kaynaklarında Zazalara dair bilgilere yer veriliyor. Üçüncü bölümde Zazalarda din, mezhep, tarikat, şeyhlik ve seyyidlik ile aşiret, ağalık, beylik gibi kurumlar ve bu kurumların toplumsal, kültürel ve siyasal hayata etkileri tartışılıyor. Çalışmanın dördüncü bölümü ise dil-lehçe dikotomisindeki Zazaca tartışmalarını ele alarak bu tartışmaların milliyetçilik ve ulus-devlet gerçeğinin gözönünde bulundurularak anlaşılabileceğini iddia ediyor. Kısacası bu çalışma, Zazaları sadece linguistik veriler üzerinden tanımlamak yerine Anthony Smith'in, bir etnik topluluğun temel öğeleri olarak ileri sürdüğü "kolektif isim, ortak soy miti, ortak tarih, ortak kültür, ortak teritorya ve dayanışma duygusu" gibi müşterekleri referans alarak konuyu bütünsel bir perspektifle ele almayı deniyor. Dileriz bu mütevazı çalışma, sözkonusu tartışmaya küçük de olsa katkı sağlar.

62 Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2005, s. 83.

BİRİNCİ BÖLÜM

İsim, Coğrafya, Ekonomi ve Nüfus

Ernest Chantre'in 1881'de
Mezopotamya, Kürdistan ve Kafkasya'ya
yaptığı geziyi gösteren dönemin haritası..

EMİK VE ETİK YAKLAŞIMLAR

Bilindiği gibi topluluklar emik ve etik olmak üzere iki türlü adlandırmaya sahiptir. Emik bakış, bir grubun veya topluluğun kendisini "ne" ve "kim" olarak tanımladığı ve "nasıl" gördüğüdür. Etik bakış ise sözkonusu grubun veya topluluğun kendileri dışında başkaları tarafından tanımlanmasıdır. Kısacası, emik yaklaşımda temel ölçüt, grubun kendisini "ne" ve "kim" olarak gördüğü iken, etik yaklaşımda ise grubun dışarıdan "ne" ve "kim" olarak görüldüğüdür. Bilindiği gibi etnik grupların belirleyici ve vazgeçilmez işaretlerinden biri "kolektif isim"dir. Anthony Smith, etnik toplulukların en mühim işaretlerinden ve simgelerinden birinin "kolektif bir isim" olduğunu ve bu ismin sözkonusu etnik grup için "bir güç ve anlam" barındırdığını söyler:

> Kolektif isimler, etnik toplulukların kesin bir işareti ve simgesidir; topluluklar bu isimlerle kendilerini ayırır ve bu isimler onlara "özlerini" hatırlatır. [...] Kolektif bir isim dışarıdakiler için hiçbir şey ifade etmeyen (ya da farklı bir yankısı olan) ama kapsadığı insanlar için güç ve anlam barındıran bir atmosfer ve etki çağrıştırır. [...] Dolayısıyla isim, üyelerinin ve dışarıdakilerin –ve gelecek kuşakların– düşüncelerinde ve imgelerinde, topluluğun ayırt edici niteliklerine ve özelliklerine ilişkin imgeleri bir araya getirir.[1]

Bilindiği gibi bir etnik grubun veya ulusun kendisini tanımlarken kullandığı isim veyahut isimler, bilhassa sözkonusu olan topluluğun etnik köke-

1 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 48.

ni ve dili hakkında önemli ipuçları vermektedir. Biz de Zazaların kendileri için kullandıkları isimleri referans alarak bu isimlerin etnik kökenle ve dille ilişkisini saptamaya çalışacağız. Konuyla yakından ilgili olanların bildiği gibi Zazalar, coğrafi farklılıklara bağlı olarak kendilerini *Zaza, Kırd, Kırmanc* ve *Dımılî*; dillerini de *Zazaki, Kırdki, Kırmancki* ve *Dımılki* olarak adlandırmaktadır. Bununla birlikte çok daha lokal olmak üzere *Şarê Ma* ve *Gini* gibi kullanımlar da sözkonusudur. Başka bir deyişle Zazalar, kendilerini *Kırd, Kırmanc* ve *Dımılî* olarak adlandırmakta [endonym-emik yaklaşım], *Zaza* ismi ise dışarıdan verilen [egzonym-etik yaklaşım] bir isim olarak Zazalar ve diğer topluluklar tarafından kullanılmaktadır. Konuyu biraz daha açmak gerekirse, Bingöl ve Diyarbakır'ın kuzey ilçelerinde yaşayan Zazalar kendilerini ve dillerini *Kırd/Kırdki*, Tunceli, Erzincan, Kiğı ve Varto'da yaşayanlar *Kırmanc/Kırmancki*, Mutki, Çermik, Çüngüş, Siverek ve Gerger'de yaşayanlar *Dımılî/Dımılki* ve Elazığ'da yaşayanlar ise *Zaza/Zazaki* olarak isimlendirmektedir.[2]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Zazalar hakkında birtakım etnografik ve antropolojik araştırmalar yapan Hasan Reşit Tankut, coğrafi olarak üç ayrı *Zaza* grubundan bahsedilebileceğini söyler: "1. Munzur Suyu ve dağı uzunluğunca yaşıyan Dersim Zazaları ki bunlar daha fazla Fırat boyuna ve Erzincan ovasına bakarlar. Kendilerine Dersimliler ismi verilir. 2. Murat boyunca yücelen dağların kuytu yerlerinde yaşıyanlardır ki kendilerine sadece Zaza denilir. Genç, Çapakçur, Palo, Lice Zazaları bunlardır. 3. Biraz daha alçak yerlerde yarı-göçebe bir hayat süren kısım da Dimili ismi[y]le anılır. Bunlar Diyarbekir surları ile Karacadağ ve Derik arasında yaşarlar."[3]

Zazalar yaşadıkları coğrafyada kendi komşuları tarafından da farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Bu bağlamda Zazaların komşuları olan Kurmanclar Zazaları, "Dımılî", Türkler "Zaza" ve Ermeniler ise "Delmik" ve "Zaza-Kurd" şeklinde adlandırmaktadır.[4] Burada dikkat çeken en mühim husus, tüm bu yöresel adlandırmaların Kürt ismini ve kimliğini bir "çatı" olarak öne çıkarmasıdır. Konuyla ilgili olarak Fırat, Dersim'de "dil ve kültür birliği"nin esas alınarak genel bir Kürt kimliğinin vurgulandığına dikkat çe-

2 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Malmisanıj, *Kırd, Kırmanc, Dımılî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996; Bilal Zilan, "Tarixe Xonamekerdışe Kırdan", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 366-397.

3 Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 11.

4 Bkz. Garnik Asatrian, "The Delmiks", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 3-4 [1999-2000], s. 409-412.

ker ve şöyle der: "Sonuçta Kürtçe çatı bir terim olarak alınır, Kurmanci ve Zazaca ise onun lehçeleri olarak görülür. Böylece köken burada din birliğine değil, sübjektif olarak inandıkları dil ve kültür birliğine dayandırılır."[5] Zazaların kendilerini adlandırmaları ile ilgili olarak Diyarbakır'ın Hani ve Lice ilçelerinin Zaza köylerinde yaptığı saha araştırmasında Yıldırım da sözkonusu isimlerin doğrudan 'Kürtlük' ile ilgili olduğunu söyler: "Temel varsayım, bu kavramlara ait bilinç ile 'Kürtlük' bilinci arasında doğrudan bir bağlantı olduğudur. (...) Kürt kelimesi hem Kurmanclar hem de Zazalar arasında bir üst şemsiye kavram olarak kullanılmaktadır."[6]

Bütün bu linguistik, tarihsel ve sosyolojik gerçeklik ve verilere rağmen son yıllarda artan şehirleşme ve kitle iletişim araçlarının etkisiyle *Zaza* isminin kullanımının yaygınlaştığı ve bu ismin Zazaların yaşadığı tüm coğrafyada kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Pek tabii bir durum olarak, *Zaza* isminin yaygınlık kazanmasıyla birlikte daha lokal isimler olan *Kırd, Kırmanc* ve *Dımılı* isimlerinin kullanımında büyük bir azalmanın yaşandığını ve sözkonusu isimlerin unutulmayla karşı karşıya kaldığını belirtmek gerekir.[7] Çalışmanın bu ilk bölümünde Anthony Smith'in etnik toplulukların önemli bileşenlerinden biri olduğunu söylediği "kolektif isim" bileşenini esas alarak, emik ve etik yaklaşımlar çerçevesinde Zazalar için kullanılan *Zaza, Kırd, Kırmanc* ve *Dımılı* isimleri; bu isimlerin kökenleri, anlamları ile teritoryal ve mezhepsel dağılımları irdeleniyor. Ayrıca, teritoryal ve mezhepsel bir lokaliteye bağlı olarak kullanılan bu isimlerin kolektif bir isim olarak kullanılan *Kürt* ismiyle ilişkisi ele alınıyor.

Zaza

Zaza kelimesinin etimolojik kökeni ve anlamı hakkında elimizde kesin bilgi olmamakla birlikte konuyla ilgili olarak literatürde farklı görüşler mevcuttur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Zazalar için kullanılan en yaygın isim bir dış adlandırma olan *Zaza* ismi olup bu isim son dönemlerde başta Elazığ olmak üzere Zazaların meskûn olduğu coğrafyada kullanılmaktadır. Bununla birlikte *Zaza* isminin Aleviler arasında pek kullanılmadığını, daha ziyade Sünni ve bilhassa Şafii Kürtler için kullanıldığını ifade etmek gerekir. *Zaza* ismi ile ilgili olarak evvela şunu belirtmek gerekiyor: *Zaza* sözcüğü son yıllarda yaygın

5 Gülsün Fırat, a.g.m., s. 144.

6 Bkz. Serdar Yıldırım, "The Use of the Name 'Zaza' and the Understanding of 'Kurdishness' Among Zaza Villagers of Lice and Hani", *The Zaza People: History, Language, Culture and Identity*, [28-30 Ekim 2011], Yerevan/Armenia.

7 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Serdar Yıldırım, *a.g.b.*

bir kullanıma sahip olmasına rağmen günümüzde hâlâ bu isim ile ilgili etimolojik, filolojik ve tarihsel müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte *Zaza* isminin kökeni ve anlamı hakkında çok sayıda iddia mevcut olup bunların ekserisi kanıtlanmamış iddialardır. Türkiye'deki resmi söylem *Zaza* ismini aynı anda Oğuz, Hitit, Saka, Sümer ve Sasanilere dayandırmakta herhangi bir beis görmemektedir.[8]

Zaza ismi hakkında yapılan çalışmalarda araştırmacılar sözcüğün anlamı ve kökeni hakkında farklı tezler ileri sürmektedir. Şüphesiz, *Zaza* isminin kökeni ve anlamı hakkında ileri sürülen tezlere burada kısaca yer vermek konumuzun anlaşılması bakımından yararlı olacaktır. Bu konuda çokça dillendirilen tezlerden biri *Zaza* sözcüğünün İran'daki Behistun yazıtlarındaki "Zazana"ya dayandığı ile ilgilidir. Bu görüşün ilk savunucularından biri olan Hayri Başbuğ, sözcüğün aynı zamanda Sümerlerdeki "Nini-Zaza" sözcüğüyle ilgili olduğunu ileri sürer. Buradan hareketle Başbuğ, Zazaların kökenini "eski Türkler" adını verdiği Sümerlere ve Subarlara/Suvarlara dayandırmakta herhangi bir beis görmemektedir. Aynı zamanda Başbuğ, *Zaza* ismine İ.Ö. 9. asırda rastlandığını söyler ve ekler: "Bize göre 'Zaza' (Za-Za) adı, 'Su' (Su-Su) adının değişik bir söyleniş biçimidir."[9]

Konuyla ilgili bir diğer görüş, *Zaza* isminin Mezopotamya'da hüküm süren Sümerlerin tapınaklarından biri olan "Nini-Zaza"dan geldiği yönündedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zazaların Sümerlerle ilişkisinden bahseden ilk araştırmacı Nazmi Sevgen'dir. Sevgen, konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> Zaza'ların Sümer'lilerle çok yakından alakalı olduklarını söyliyebilirim. Zaten Akdenizden Karadenize kadar bütün Anadolu'da bugün de çok koyu, çok canlı Sümer izleri vardır. Bingöl'e ve Dersim'e, bütün Alevi ve Şafii Zazalığın tümüne gelince; orada Sümer izleri daha çok keskin ve daha çok barizdir. Sümer'de güneşe taparlardı. Dersimde de ona tapıyorlar. İlk güneş ışığının çarptığı Sigurat'lar, Sümer'de birer mihrab idi. Dersimde de Sakarat tepesi mihrabdır. Sümer'de Sin ve İn hem ma'bud idiler, hem de mabedleri vardı. Dersim'de de Sin ve İn köylerinde ruhani sülaleler ve mukaddes yerler vardır. Sümer'in mukaddes saydığı ağacın aynı İn'deki ruhani sülalede emanettir, hangi çağa ait olduğu bilinmez, bir kütük halinde saklanır. Sümer'de Adad, tıpkı Orkan gibi fırtınaya ve korkunç hamlelere müekkel idi. Bugünkü Dersim'in korkunç fırtınaları da Ağdad köyünün şarkındaki

8 Bkz. Özdemir, *a.g.e.*, s. 53-85.

9 Bkz. Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu Zazalar ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1984.

> "Tacikbaba" tepesinden patlar. Üzerinde yaşadıkları Murad ve Fırat kolları da Sümer'liklerini teyide kâfi gelir.[10]

Zaza ismini Sümerlerle ilişkilendiren Sevgen, aynı zamanda *Zaza* isminin Asur kitabelerindeki "Zou-Zou Martus" isminden geldiğini ve bu ismin Urartuların mukaddes üç nehrinden biri olduğunu ileri sürer:

> Za-Za, Asur kitabelerinde Zou-Zou Martus diye nakledilen bu isim, Urartu'ların mukaddes üç nehirlerinden birisidir. Marus, Asurî dilinde su veya nehir manasına gelmektedir. Bu kelimeyi Zou Zou nehri diye tercüme etmek doğru olur. Za-Za ile Zou-Zou arasındaki farka gelince o da şu suretle kabili izahdır. Bilhassa ismihasları tahrif ve tağyir etmek, tıpkı bugünkü Arabça gibi, Arabçanın babası olan eski Asurî dilinin de hususiyetlerinden biridir. Bilindiği gibi, Türk aslından olan Urartu'larca, Zou-zou'nun mukaddes su perisi veya melaikesi olarak tanındığını görüyoruz. Zou-zou nehrinin yerini tayin çok güçtür. (...) Zaza'ların bugün yerleşmiş oldukları Fırat ve Murad gibi sulak muntukalara bakacak olursak, Urartu'ların pek ziyade ehemmiyet verdikleri su nakliyatı için en muvafık mıntıka olarak burayı buluruz. Zaza'lar işte bu su ma'budunun evladı olarak kabile veya boy adını ulûhiyet ismine izafetle oradan almışlardır.[11]

Zaza sözcüğünün kökeniyle ilgili bir diğer görüş ise bu sözcüğün Sasan'dan geldiği yönündedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zaza-Sasan ilişkisini ortaya atan ilk kişi Kadri Kemal Kop olmuştur. Konu hakkında Kop, ilk baskısı 1933, ikinci baskısı 1982'de yapılan kitabında şunları ifade etmektedir:

> Zaza sözünün Sasan sözüyle çok sıkı bir bağlantısı bulunduğu ilk bakışta insanın dikkatini çekmektedir. [...] Zaza sözünün Sasan'la olan bağlantısı açıktır. Bugün Anadolu'nun doğu illerinin yukarıda adlarını saydığım yörelerinde yerleşmiş bulunan Zazalar'ın bu Sasanlar'dan ayrılma bir yığın olduklarını ve bunların, ya eski İran'daki Sasan devleti'nin ortadan kaldırılması üzerine bir göç suretiyle bu memleketlere gelip yerleştikleri veya Sasaniler'in İstanbul'a kadar gönderilen ve Anadolu'ya doğudan batıya doğru baştanbaşa yürüyerek geçen ve Türkler'den meydana gelmiş bulunan bir ordunun ya gidiş veya dönüşte bıraktığı döküntüleri olduklarını kabul etmek akla gelen ilk düşünce olabilir.[12]

---

10 Nazmi Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar-I-", *Türk Kültürü*, Sayı 229, Mayıs 1982, s. 428-429.

11 Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", s. 429.

12 Kadri Kemal Kop (Sevengil), *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu: Tarih, Etnografya, Folklor*, 2. Baskı, haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 28-29.

Yukarıda ifade edildiği üzere erken Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında çok detaylı saha araştırmaları yapan Hasan Reşit Tankut ise *Zaza* isminin, şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde "Sasa/k"dan türediğini ileri sürer:

> Şimdiki Zazalar çok eski çağlarda olduğu gibi bugün de yüksek kayalara ulu ağaçlara ve büyük sulara hürmet ederler. Allah'larının yüksek kayalar üzerinde durduklarına inanırlar. Ve sivri ucuna güneşin ışığı ilk defa çavan yüksek kaya onların mihrabı ve niyazlarının uçuşup toplandığı kutlu bir yerdir. Böyle olunca onlara da kayalıklar demek doğru olur. Eski Türkçe'de kayaya ve taşa *"sak"* derlerdi. Sak aslı ile kayalı sıfatı *"sasak"* olacağına göre Zazalar'ın asıl ismini *"sasak"* olarak kabul etmek kabildir. "K" harfleri ekseriya düşer ve o zaman sasak kelimesi sasa kalır.[13]

Yine erken Cumhuriyet dönemi Kemalist yazarlardan Basri Konyar, *Zaza* isminin muhtemelen Zazacadaki Zozan [Yayla] isminden geldiğini söyler: "Zazalar, Sasaniler gibi Sasan adlı bir müessisin nami[y]le anılan bir boy da değildirler. Tarihi hiçbir menkıbeleri yoktur. Ancak dağ ve yaylalarda yaşamalari[y]le öbürlerinden ayrılmaktadırlar. Yaylaya dillerince (Zozan) derler ki Zaza kelimesinin bu sözden gelmesi çok muhtemeldir."[14]

Zazalar ve Dersim konusunda çalışmalar yapan Seyfi Cengiz, ses benzerliği dışında hiçbir kaynak göstermeksizin, *Zaza* isminin Tevrat'ta Yonatta ile Yarahmeel'in iki oğlundan birinin adı olan *Zaza*'dan türediğini söyler. Cengiz, Tevrat'ta yer alan efsaneye göre, İsrail (Yakup)'in on iki oğlunun on iki aşirete dönüştüğünü ve Tevrat'taki şecere tablosunda, Yahuda'nın soyağacında *Zaza* ve *Palu* adlarının geçtiğini ifade ederek şöyle der: "Kısacası, Tevrat'ta geçen Zaza adının Zazalar'a referans olduğu kesindir. Palu adı ve Palu ile Zaza arasında kurulan akrabalık da kanıtlar bunu."[15] Dersim üzerine çalışmalar yapan bir diğer isim olan Ali Kaya da, *Zaza* isminin ilk olarak Sümerlerde, daha sonra ise Tevrat'ta kullanıldığını ve bu sözcüğün bugünkü Zazalarla ilgili olduğunu iddia eder.[16] Konuyla ilgili olarak Hayri Başbuğ, *Zaza* ismine İ.Ö. 9. asırdan beri rastlandığını ve bu ismin "Oğuz, Az, Su-Su ve Saka"dan neşet ettiğini ileri sürer.[17]

---

13 Tankut, *a.g.e.*, s. 29.

14 Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı*, c. 3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 49.

15 Bkz. Seyfi Cengiz, *Dersim ve Zaza Tarihi: Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek*, s. 81-83, http://mamekiye.de/08/1128637586/1129670811/Bild.

16 Bkz. Ali Kaya, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, Demos Yayınları, İstanbul, 2010, s. 76.

17 Bkz. Başbuğ, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar.*

Arap ve İslâm kaynaklarını referans alan bazı araştırmacılar sözkonusu kaynaklarda geçen *el-Zevzan/Zavzan* isminin Kürtçedeki *Zozan* [Yayla] kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğunu söyler.[18] Bu bağlamda Selçuklu tarihi hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Mükrimin Halil Yinanç da *Zaza* isminin aslının ilk dönem İslâm kaynaklarında geçen ve bir yer ismi olan *Zevezan* olduğunu iddia eder: "Zap ırmağı ile Dicle nehrine doğudan kavuşan Botan (Bohtan) ırmağının kaynaklarını aldığı sarp dağları aşarak Zevezan denilen ve bugün Zaza Kürtlerinin sakin oldukları Bohtan, Erzen ve Batman çaylarını doğuran dağlık bölge..."[19] Aynı çalışmasında Yinanç, bölgedeki "Buhtî, Beşnevî, Humeydî, Hakkâri ve Zevezânî (yani Zaza) Kürt aşiretleri"nden bahsederek *Zevezânî*'yi *Zaza* anlamında kullanır. Devamında Yinanç, Mervanilerin, "Hakkâriye, Buhtiye, Beşneviyye ve Zevzaniye (Zaza) Kürtlerinin" çıkardığı isyanları bastırdığını söyleyerek *Zevzaniye*'nin hem bir Kürt aşireti hem de Zazaların yaşadığı coğrafyanın adı olduğuna dikkat çeker.[20] Bir başka çalışmasında da Yinanç Zazaların Kürtlerin bir aşireti olduğunu ifade eder: "Mervaniler zamanında Kürt unsuruna mensup Humeydiye, Beşnevi, Zaza (zevzaniye) ve Hakkâri aşiretlerinin muhtelif kolları bu bölgenin her tarafına yayılmıştı."[21] Zazalar hakkında Osmanlı arşiv belgelerini esas alarak çalışmalar yapan Abdullah Demir ise *Zaza* kelimesinin aslının *Zerza* olduğunu, bu kelimenin zamanla tahrife uğrayarak r/ر harfinin düşmesi sonucu kelimenin *Zaza*'ya dönüştüğünün muhtemel olduğunu ve bu ismin de ilk olarak Arap-İslâm kaynaklarında geçtiğini belirtir.[22]

Zaza sözcüğü ile ilgili aktardığımız yukarıdaki bilgileri göz ardı etmeksizin *Zaza* sözcüğünün tarihsel süreçte çok geç dönemlerde, Osmanlı klasik döneminde literatüre girdiğini belirtmek gerekir. Zaten Zazalar hakkında çalışma yapan birçok araştırmacı da *Zaza* isminin ilk kez Osmanlı döneminde kullanıldığı konusunda mutabıktır. Osmanlı kayıtlarında *Zaza* sözcüğü (اظاظ), (اذاذ) ve (ازاز) olmak üzere üç ayrı şekilde kayda geçmiştir. Osmanlı döneminde *Zaza* ismini ilk defa ünlü seyyah Evliya Çelebi *Seyahatname* adlı ese-

18 Bkz. Bekir Biçer, *Kürtler*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 54, 302, 304.

19 Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 36.

20 Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, s. 105, 148.

21 Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, c. 3, İstanbul, 1963, s. 611.

22 Bkz. Abdullah Demir, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 107.

Seyahatnameside Zaza ismine ilk kez yer veren Danimarkalı Carsten Niebuhr (1773-1815).

rinde kullanmıştır. Daha sonra ise başta arşiv belgeleri olmak üzere birçok Osmanlı kaynağında *Zaza* ismine rastlanmaktadır.[23] *Zaza* isminin geçtiği diğer mühim bir kaynak ise Batılı araştırmacılar ve seyyahların çalışmalarıdır. Batı kaynaklarında *Zaza* ismine ilk olarak Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr'un *Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern [1761-1767]* adlı eserinde rastlamaktayız. Niebuhr, 1765 yılında Mezopotamya'ya yaptığı seyahatte *Zaza* adını kullanmıştır. Niebuhr, göçebe Kürt aşiretleri hakkında bilgi verirken "Zaza" ve "Dembali/Dömbali" aşiretlerinden de bahsederek, Zaza aşiretinin Siverek-Erzurum arasında, Dembali/Dömbali aşiretinin ise Diyarbekir'in güneyinde yoğun olduğunu belirtiyordu.[24] Bu tarihten itibaren Batılı araştırmacıların çalışmalarında *Zaza* isminin sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Son olarak, *Zaza* isminin Cumhuriyet dönemi kaynaklarında da yoğun bir şekilde kullanıldığını müşahede etmekteyiz. Çalışmanın ikinci bölümünde Batı kaynaklarında ve Cumhuriyet dönemi kaynaklarında *Zaza* ismi ve Zazalar hakkındaki bilgilere ayrıntılı yer vereceğimizden burada konunun üzerinde daha fazla durmayacağız.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Zaza* ismini, anlamını da vererek kullanan ilk araştırmacı İngiliz arkeolog Claudius James Rich olmuştur. Rich, 1820 yılında Kürdistan'a yaptığı seyahatte Diyarbekir, Palu ve Muş bölgeleri hakkında bilgi verirken Zazalardan bahseder ve *Zaza* ismi hakkında şöyle der: "Bölgenin tamamında Zaza denilen Kürtler yaşamakta, bu isim bir takma ad olarak görünüyor ve kekeme, anlaşılmaz konuşan anlamına gelmektedir."[25] Rich'in bu tanımı hakkında Malmisanij şöyle der: "Rich'in yorumunun Fransızcadaki 'zêzayer' veya 'zozoter' fiillerinin anlamıyla çakışması ise işin bir diğer ilginç yanıdır. Çünkü Fransızcadaki 'zêzayer': peltek konuşmak, 'J' ve 'Ş' seslerini 'Z' ve 'S' olarak söylemek" anlamına gelir. Burada bir tesadüften ziyade, C. J. Rich'in 'Zaza' sözcüğünü yorumlarken Fran-

23 Bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 271-290.

24 Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern 1761-1767*, Cilt 2, Kopenhagen, 1778, s. 417.

25 Bkz. Claudius James Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan*, Cilt 1, Londra, 1836, s. 376.

sızca 'zêzayer' sözcüğünden ilham almış olabileceği akla geliyor."[26] Bir başka Batılı araştırmacı David Mackenzie de, *Zaza* isminin takma bir isim olduğunu ileri sürerek Zazacada çok sayıda "z" sesinin kulllanılmasından dolayı bu ismin Zazalara Kürt komşuları tarafından verildiğini söyler.[27] Ancak Zazacayı bilen ve günlük hayatta kullanan biri olarak, kendi şahsımda tecrübe ettiğim üzere, bunun pek isabetli bir tanımlama olmadığını belirtmem gerekir. Daha doğru bir ifadeyle, "z" sesinin Zazacada çok sık kullanıldığı sözkonusu olmadığı gibi, konu hakkında herhangi bir ampirik çalışma da yapılmamıştır. Bu durumda bu tanımın, Mackenzie'nin herhangi bir kaynak göstermemesinden ve bunu destekleyecek herhangi bir ampirik veri sunmamasından dolayı sübjektif bir tanım olduğunu ve pek isabetli olmadığını söylemek mümkündür. *Zaza* kelimesinin Zazacada doğmak, üremek anlamına gelen "za"dan türediğini ve pekiştirmek için *Zaza* halini aldığını ileri süren yaklaşımların da mevcut olduğunu ifade etmek gerekir.

Görüldüğü üzere *Zaza* sözcüğünün kökeni ve anlamıyla ilgili literatürde birbirinden çok farklı görüşler mevcut olsa da sözkonusu görüşlerin tamamının ses benzerliğini esas aldığı müşahede edilmektedir. Pek tabiidir ki, tarih, sosyoloji, antropoloji ve linguistik gibi disiplinleri gözönünde bulundurmadan sadece ses benzerliği üzerinden bir iddiada bulunmak ilmi değildir. Dahası, Hobsbawm'ın da vurguladığı gibi, "kavramların toplumsal, tarihsel ve yerel kökleri vardır ve dolayısıyla bu gerçeklikler temelinde açıklanmalıdır."[28]

Yukarıda verdiğimiz mevcut bilgilerden hareketle *Zaza* isminin yaklaşık dört asırdır literatürde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bununla birlikte *Zaza* isminin dışarıdan verilen bir isim olması hasebiyle, Zazalar arasında 1980'den sonra yaygınlaştığı da ayrı bir gerçektir. Dahası, *Zaza* isminin Zazalar arasında yaygınlık kazanmadan önce pejoratif bir kullanıma sahip olduğu da hatırda tutulması gereken diğer bir husustur. Dersim konusunda antropolojik bir çalışma yapan Dilşa Deniz de konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> (...) Dersimliler ister bu dili, yani Kûrmanckiyi [Zazaca], ister Kurmanci konuşanlar olsun hiçbiri o dili kullananları Zaza olarak nitelemez. Bu nite-

26 Malmisanıj, *a.g.e.*, s. 66-67.

27 Bkz. David N. MacKenzie, "The role of the Kurdish language in Ethnicity", *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* içinde, ed. Peter Alford Andrews ve Rudiger Benninghaus, Wiesbaden, 1989, s. 541-542.

28 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 23.

> lemeyi, özellikle Zazaca konuşan Sünnilerle ayrışmayı vurgulamak için kullanmaktadırlar. Bölgede Zazalıkla çok katı, koyu hatta sakınılması gereken Sünni Kürtler tanımlanır. Bu nedenle, Zaza kavramı, son yıllarda Zazalığı ayrı bir ulus/etnisite olarak kuranların özel bir vurguyla kullandıkları bir kavramdır. Bundan belki on beş yirmi yıl önce, bir Dersimliye Zaza demek bir hakaret niteliğini de taşıyabilirdi.[29]

Alevi Kürtler konusunda kıymetli çalışmaları bulunan Erdal Gezik, Dersim'de Kırmancki [Zazaca] konuşanların kendileri için *Zaza* kavramını kabul etmeyip, bunu bir aşağılama belirtisi olarak yalnızca "Sünni Zazalar" için kullandıklarına dikkat çeker.[30] Yine, Aleviler ve Zazalar konusunda önemli çalışmalar yapan Munzur Çem de konu ile ilgili olarak şunları söyler: "(...) son 10-15 yıldır yeni nesil tarafından kullanılmasına rağmen, Dersim yöresi Kırmanclarının 'Zaza' sözcüğünden hoşlanmadıklarını, ona küçümseyici bir anlam verdiklerini de (...) belirtmek gerekir. Dersimliler 'Zaza' adını, Kırmancca (Zazaca) konuşan Sünniler için kullanırlar."[31]

Zaza ismi aynı zamanda Kürdistan'ın bazı yerlerinde Kurmanc lehçesini konuşanlar için de kullanılmaktadır. Malmisanij'ın aktardığına göre, Muhemmedî Xal'ın 1960 yılında Süleymaniye'de yayınlanan *Ferhengi Xal* adlı Kürtçe sözlüğünde, Zaza lehçesi, Kurmancca olarak bildiğimiz lehçe anlamında kullanıldığı gibi, Doğu Kürdistan'dan Muhemmed Teqi İbrahimpur da Farsça-Kürtçe sözlüğünün girişinde, adını Behdinan (Badinan) yöresinden alan Behdinan lehçesine (yani Kurmancca lehçesine) halk arasında *Zaza* denildiğini ifade eder.[32]

Yukarıdaki bilgilerden hareketle ifade etmek gerekirse Zazalar hakkında yapılan çeşitli çalışmalarda antik dönemden günümüze dek *Zaza* kavramının geçtiği bütün müktesebatın sadece ses benzerliği referans alınarak Zazalarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Ancak bu yaklaşımın bilimsel açıdan oldukça problemli olduğunu söylemek gerekir. *Kadim Kürtçe* hakkında yazdığı bir yazıda Öpengin de bu konuya dikkat çekmektedir:

> Kadim olanın cazibesine kapılmamak zordur. Kültür mirasının öğelerinin peşine düşmek ve onları değerlendirmek, özellikle Kürtler gibi kültürel ve fiziki varlıkları talanlara maruz kalmış ve kalan topluluklar için hayati önem

29 Deniz, *a.g.e*, s. 50-51.

30 Gezik, *a.g.e.*, s. 30.

31 Bkz. Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği Etnisite, Dini İnanç, Kültür ve Direniş*, 2. Baskı, Vate Yayınları, İstanbul, 2011, s. 502.

32 Malmisanij, *a.g.e.*, s. 61.

> arz etmektedir. Ne var ki, modern topluluk tanımlarımızın yansımalarını kadim zamanlarda da bulacağımız varsayımı veya arzusuyla girişilecek arayışlar, yukarıda kısmen tartıştığımız üzere, temelsiz ve kolaycı kültür tarihçiliğine kapı aralamaktan öteye gidemeyecektir. Milattan Önce ya da İslâmiyet öncesi dönemde, bir topluluk olarak Kürtler ve/veya dilleri Kürtçe henüz ortaya çıkmamış da olabilir. Böyle olmasının Kürtçenin –tarihsel– önemini azaltmayacağı da açıktır. Nitekim dünyadaki mevcut dil ve toplulukların çok azının Milattan Önce'ye dayanan yazılı kayıtları vardır.[33]

Buradan hareketle tarihi kayıtlarda geçen ve birbirine çok uzak ve farklı coğrafyalarda, çok yüksek bir ihtimalle birbirinden çok farklı anlamlarda kullanılan *Zaza* sözcüğünün günümüzde bir topluluğun adı olan *Zaza* ismiyle birlikte kullanılması, her sakallının dede olarak algılanmasından farklı bir durum olmasa gerektir. Kadim zamanlarda İran'da *Zazana*, Mezopotamya'da *Nini-Zaza* ve İbranicede *Zaza* isminin kullanıldığı tarihi kaynaklarca doğrulanmaktadır. Yanı sıra, günümüzde Türkiye'de birçok yerleşim biriminde *Zaza* veya *Zazalar* adıyla yerleşim yerleri bulunmakta; ayrıca *Zaza* ismi, Gürcistan ve Balkanlar'da da hem şahıs ismi hem de yer ismi olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla *Zaza* isminin sadece Türkiye'de değil, Türkiye dışında farklı coğrafyalarda ve farklı milletler tarafından kullanılan bir isim olduğunu hatırda tutarak şimdilik sadece isim benzerliğinin sözkonusu olduğunu ifade etmek gerekir. Buradan hareketle günümüzde Anadolu'da yaşayan bir topluluk olan Zazalar için kullanılan *Zaza* ismi ile İslâm öncesi dönem kaynaklarında başka coğrafyalarda kullanılan Zaza, Sasan, Zazana vb. isimler arasındaki fonolojik benzerlik birçok kişi tarafından dile getirilse de sözkonusu isimlerin günümüzde bir topluluk adı olarak kullanılan *Zaza* ismiyle aynı olduğuyla ilgili elimizde hiçbir bilimsel verinin olmadığını açık bir biçimde belirtmek gerekir.

Dımılı

Zazalar için kullanılan en yaygın isimlerden biri *Dımılı* ismi olup bu isim daha ziyade Mutki, Çermik, Çüngüş, Siverek ve Gerger'de yaşayan Zazalar tarafından kullanılmaktadır. Söz konusu yörelerde yaşayan Zazalar kendilerini *Dımılı*, dillerini ise *Dımılı/Dımılki* olarak adlandırmaktadır. Bununla birlikte *Dımılı* ismi daha ziyade Kurmanclar tarafından Zazalar için kullanılmaktadır. Kaynaklarda *Dımılı* kelimesinin Dımılli, Dımbılı, Dınbılı, Dumbeli, Dunbuli, Dunbeli, Dünbeli, Dünbelli, Dümbili, Dümbeli, Dümbüllü, Donboli ve

33 Ergin Öpengin, "Kadim Kürtçenin İzinde: Tevatür ve Temellük Kıskacında Kürt Kültür Tarihçiliği", *Kürt Tarihi*, S. 11, Şubat-Mart 2014, s. 28.

Denabile şeklinde kullanımları mevcuttur. Malmisanıj, Mutki ve Sason yörelerinde yaşayan Zazaların Dımbılan ve Palu'nun kuzeyindeki Zazaların ise Dumbeli olarak adlandırılması ve İran'ın Hoy bölgesinde Dunbulilerin yaşamasından hareketle *Dımıli* sözcüğünün Dunbuli/Dunbeli sözcüğünün değişikliğe uğramış hali olduğunu söyler.[34]

Dımıli/ Dunbuli ismiyle ilgili ilk bilgilere Arap kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Bu cümleden olarak, Mes'udi, İbn Fazlullah el-Ömeri ve Mecdeddin Yakub Fîruzâbâdî gibi ilim adamları sözcüğün aslının *Dunbul veya Denabil* olduğunu ve Dunbulilerin Musul civarında yaşamış bir Kürt aşiretinin adı olduğunu ileri sürer.[35] Fars kaynaklarında ise Dımıli sözcüğünün Dünbülî/Donbeli şeklinde bir kullanımı mevcut olup meşhur Farsça sözlük *Lügatnâme*'de Dünbülîlerin bir Kürt aşireti olduğu kaydı yeralmaktadır.[36] Farsça kaleme alınan kaynaklarda Dünbülîlerin 16. asırdan beri İran'da Hoy şehrinin en önemli ailelerinden olduğu belirtilmekte ve Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Hoy ve Salmas şehirlerinde meskûn olan bir Kürt aşireti olduğuna dikkat çekilmektedir.[37] Fars kaynaklarında Dünbülîlerin, Hoy, Salmas ve Sökmenabad gibi şehirlerde meskûn olduğu, Dünbülî beylerinin Hoy şehrinde kendi adlarına para bastırdıkları ve aynı şehirde büyük bir imaret inşa ettikleri ifade edilmektedir.[38] Son olarak İranlı seyyah Nimetullah Şirvani, Hoy eyaletindeki Dünbülîlerin Kürt olduğunu söylemekle birlikte bunların Türkçe konuştuklarına dikkat çekmektedir.[39]

Dımıli isminin geçtiği kaynaklardan biri de Osmanlı kaynaklarıdır. Osmanlı dönemi kaynakları arasında yer alan Tahrir ve Mühimme defterleri ile *Şerefname*, *Kitab-ı Cihannüma* ve *Seyahatname* adlı eserlerde Dımılilerle ilgili önemli bilgiler yeralmaktadır. Konu hakkında çalışmanın İkinci Bölümü'nde detaylı bilgi verileceğinden burada sadece *Dımıli* ismine ve bu topluluğun kö-

---

34 Bkz. Malmisanıj, *a.g.e.*, s. 35.

35 Bkz. Ercan Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]", *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [4-6 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 286-301.

36 Bkz. Bedrettin Basuğuy, "19. Yüzyılda Bir Zaza Kadın Şair: Heyran Xanım Dünbülî", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 466. [Muhammed Muîn-Seyyid Cafe'r Şehîdî, *Lügatnâme*, Tahran, 1998, c. V, s. 11122'den naklen].

37 Bkz. Ali Āl-e Dāwūd ve Pierre Oberling, "Donboli Maddesi", http://www.iranica.com/articles/donboli-1., Erişim Tarihi: 12/04/2012.

38 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran, 1382, c. III, s. 87, 102.

39 Bkz. Karl Haddank, *Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994, s. 11.

kenine dair kısa bilgi verilecektir. *Dımılı* ismi Osmanlı kaynaklarında Dımılı (ديملي), Dünbülî (دنبلي) ve Dunbelî (دونبلي) şeklinde geçmektedir. *Dımılı* ismi, tahrir defterlerinde bir cemaat, oymak ve aşiret ismi olarak kullanılmaktadır. Açıkçası, tahrir defterlerinde Zazalar için kullanılan "Karye-i Ekrad-ı Dünbüli" ve "Taife-i Ekrad-ı Dımılı" gibi kullanımlar Dımılılerin bir Kürt aşireti olduğu konusunda önemli bir veri olarak yeralmaktadır.[40] *Dımılı* ismi mühimme defterlerinde "Donboli", *Şerefname*'de "Dümbeli", *Kitab-ı Cihannüma*'da "Dunbeli" ve *Seyahatname*'de ise "Dümbüli" şeklinde bir kullanıma sahiptir.

Dımılı isminin, Fars, Osmanlı ve Batı kaynakları dışında Cumhuriyet dönemi kaynaklarında da az da olsa kullanıldığı görülmektedir. Cumhuriyet döneminde *Dımılı* ismini ilk kullananlardan biri Basri Konyar'dır. Konyar, Dımılılıler ile ilgili şunları söyler: "Zazalar hakkında muhtelif tasnifler yapılır. Bir kısım bütün Kürtleri (mil) ve (zil) diye ikiye ayırır. Lice, Genç, Diyarbekir, Viranşehir havalisi (mil) zümresine dâhildir. Karakeçili, Türkan, İbrahim paşa, Hazro, Hani, Kasenan, Cibran ve daha yukarıdaki aşiretlerin hepsi bunlardandır. [...] Esasta hepsi bir kökten ve kâmilen Türk oldukları halde bütün Zazalara ayrıca (Dumilli) denilmektedir. Bu kelime Milliden sonra manasındadır."[41] *Dımılı* ismi Süleyman Sabri Paşa'nın kaleme aldığı *Van Tarihi* adlı çalışmada "Dümbli" şeklinde geçer ve sözkonusu çalışmada Dümblilerin geniş bir coğrafyaya yayılan bir aşiret olduğu belirtilir:

> Bu aşiretin pek büyük bir saha işgal etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki İran'ın Hoy bölgesinde, eski Osmanlı İmparatorluğunun Van Eyaletinin Sekmen Ova kısmında bulundukları gibi Diyarbakır, Nahçivan, Abaga'da da Dümbli kabileleri vardır. [..] Dümblilerin Cezire-i İbn Ömer taraflarındaki Bukhti Ezidileriyle münasebetleri vardır. Ve bunların o taraftan Van havalisine gelmiş oldukları söylenti, söylentilerin en doğrusu sayılmaktadır. [...] Diyarbakır, Genç, Kulb, Çapakçur, Siverek civarı halkı Zaza'dırlar. Bunlara "Dümbli" adı verilir. [...] Anlaşılıyor ki Zazalar ve eskiden Van bölgesinde bulunup da bugün diğer aşiretlere katılarak adları ortadan kalkan Dümbliler, sonradan karışma neticesi dillerini kaybetmişlerdir.[42]

Tüm bu bilgilere rağmen başta Minorskiy ve Karl Hadank olmak üzere konu hakkında çalışma yapan bazı araştırmacılar zaman içerisinde (l) ve

40 Bkz. *Halep Livası Mufassal Tahrir Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, c. I, s. 228.

41 Konyar, *a.g.e.*, s. 48-49.

42 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, 3. Baskı, haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 46-47.

(m) harflerinin değişime uğramasıyla Deylemi isminin Dımılı'ye dönüştüğünü olası görmektedir.[43] Burada yeri gelmişken şunu hatırlatalım: Bu "olası" varsayım üzerinden yola çıkarak Zazaların Deylemi olduğu tezi ileri sürülse de bunun coğrafi, tarihi, sosyolojik, antropolojik ve linguistik gerçekliklerle bir alakası yoktur. Zira günümüzde Deylem adı İran'ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünün yanısıra Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölge için kullanılmaktadır. Tarihi kayıtlarda Deylem'den Anadolu'ya yapılan herhangi bir göç dalgasından bahsedilmemekte sadece Minorskiy bunun bir olasılık olduğunu söyler. Bu durumda, Zazaların anavatanının Deylem olduğu ve Zazaların Deylemistan'dan Anadolu'ya geldikleri tezi önemini kaybeder. Halbuki Dımılıler hakkında malumat veren çok sayıdaki Arap kaynağında Dımılilerin anayurdunun Musul ve çevresi olduğu konusunda mutabakat sözkonusudur. Yine tarihi kayıtlara göre Musul'da meskûn Dımılilerin bir kısmı Anadolu'ya diğer bir kısmı ise Hoy, Salmas ve Urmiye gibi İran şehirlerine yerleşmiştir. Açık bir biçimde ifade etmek gerekirse Dımılilerin tarihi hakkında Arap ve Osmanlı kaynaklarında yer alan bilgiler, Dımılilerin Deylemilerden ayrı bir topluluk olduğunu ortaya koyar. Çalışmanın İkinci Bölümü'nde konu hakkında detaylı bilgi verileceğinden burada bu bilgilere işaret etmekle yetiniyoruz.

Yukarıda verilen tarihi bilgilerin yanısıra Deylemiler hakkındaki sosyolojik bilgiler de Dımılilerin Deylemilerden farklı olduğunu ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Zira "Deylemliler'de pederşâhî bir aile sistemi vardı. Başka kavimlere kız vermezler, bu âdete uymayanları da öldürürlerdi." Buna ilave olarak, Arap coğrafyacıları Deylemlileri "çelimsiz, zayıf, karışık uzun saçlı, kıskanç, açgözlü, pis kokulu, güçlüklere göğüs geren, çok cesur ve aceleci insanlar" olarak tarif ederler. Ayrıca Deylemilerin dili Farsçadan farklı bir dil olmakla birlikte bunların İranlılaştığı tezi kabul görmektedir.[44] Ayrıca Bitlis'te Dımbılan/Dümbulan, Erzurum'da Dımılli, Dimilan ve Dimilyan adını taşıyan ve Kurmanc lehçesini konuşan Kürt aşiretleri[45] de dikkate alındığında Dımılıler ile Deylemilerin birbirinden farklı topluluklar olduğu kolaylıkla anlaşılır. Tüm bu gerçeklerin yanısıra Zazaların/Dımılilerin Deylemli olduklarına ilişkin tezlerle ilgili elimizde yeterli hiçbir ilmi bilginin bulunmadığını belirtmek gerekir.

43 Bkz. V. Minorskiy, "Daylam", *Encyclopedia of Islam*, Cilt 2, E. J. Brill, Leiden, 1991, s. 193; Hadank, *Zazalar ve Zaza Dili*, s. 12.

44 Deylemiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Deylem", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, s. 263-265.

45 Bkz. *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 86, 101, 125-127.

Toparlamak gerekirse Zazaların emik yaklaşım doğrultusunda kendileri için kullandıkları isimlerden biri de *Dımılı* ismidir. Bu isim tarihi kaynaklarda farklı biçimlerde kullanılmakla birlikte kaynakların tamamı bu isimle anılan topluluğun bir Kürt aşireti olduğu konusunda mutabıktır. Mezkûr kaynaklar, Dımılilerin ilk yerleşim yerlerinin Musul ve çevresi olduğunu ancak sonradan İran ve Anadolu'ya yerleştiklerini de belirtir. Her ne kadar bazı araştırmacılar *Dımılı* isminin *Deylemi* isminin seslerin yer değiştirmesi (mêtathêse) sonucunda meydana geldiğini iddia etseler de bu iddianın teritoryal, tarihi, sosyolojik ve antropolojik gerçeklerle örtüşmediğini ifade etmek gerekir.

Kırd

Zazaların kendileri için kullandıkları isimlerden biri de *Kırd* ismi olup bu ismi kullananlar dilleri için *Kırdki* veya *Kırdi* ismini kullanırlar. Bu isim, bilhassa Bingöl ve Diyarbakır yöresinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kendilerini *Kırd* olarak tanımlayan Zazalar, yaşadıkları coğrafyayı da *Kirdane* olarak adlandırırlar.[46] Yazılı kaynaklarda çok az bilginin bulunduğu *Kırd* ismini, ses benzerliğini esas alarak antik çağlarda kullanılan "Cyrtii", "Cirtei", "Kirtii", "Kardu/k" vb. gibi kavramlara dayandıranlar mevcut olmakla birlikte bu tezin, ilmi açıdan açıklığa kavuşturulmadığını belirtmek gerekir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Kırd* ismi yazılı kaynaklarda ilk olarak Peter Lerch tarafından 1857 yılında Zazaca üzerine yapılan derlemede kullanılmıştır. Lerch'in, bir Zaza'dan derlediği sözkonusu derlemeler, aynı zamanda Zazaca en eski yazılı metinler olarak bilinmektedir. Bu metinlerin birinde Neribli Xelef Ağa, kendi taraftarlarına şu cümlelerle seslenir: "Bawni axaler, ma şueni qawxe, metersi, eskeri Daqma Begi zav û, hema pyêrû Tirk i, nışêni ma de qawxe bıki, ma pyêrû canmirdi Kırdan i..." [Bakın ağalar, dövüşmeye gidiyoruz, korkmayınız, Daqma Bey'i askerleri çoktur ama hepsi Türktürler, bizimle dövüşemezler, biz hepimiz Kırd yiğitleriyiz...][47]

Kırd isminin geçtiği ikinci yazılı kaynak, 1899 yılında Ehmedê Xasî tarafından yazılan ilk Zazaca Mevlid'dir. Xasî, Mevlid'in sonuna düştüğü notta şöyle der: "Temam bı vıraştışê Mewlıdê Kırdi bı yardımê Xalıqi û feyz û bereketê peyxamberê ma –sallallahu aleyhi we ala alihi we sellem– bı destê Ehmedê Xasi Hezanıci dı hınzar û hir sey û şiyyes serri de, bı tarixê Erebi." [Yaratıcı'nın yardımı ve peygamberimizin –sallallahu aleyhi we ala alihi we

46 Zilan, *a.g.b.*, r. 367-372.

47 Bkz. Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band I, St. Petersburg, 1857, s. 78.

sellem– feyiz ve bereketiyle Kırdce Mevlid'in hazırlanması, Arap tarihiyle bin üç yüz on altıda Hezanlı Ehmedê Xasi'nin eliyle tamamlandı.][48]

Kırd ismi, Cumhuriyet dönemi yazılı literatüründe ilk olarak Ziya Gökalp tarafından kullanılmıştır: "Zazalara gelince, bunlar kendilerine [Arapça harfinin kesresi ile] Kırt derler. Kurmanclara da Kürdasi veya Kırdasi adını verirler. Türkler ise Kürt adını Kurmanclara ayırmışlardır. (...) Dımılı'lere Zaza adını veren gene Türklerdir. Zaza kelimesini ne bizzat Zazalar kendileri için ne de Kurmanclar kullanmazlar."[49] Görünen odur ki Zazalar, kendilerini Kurmanclardan ayırmak için *Kırd* ismini kullanmıştır. Konuyla ilgili olarak Kemal Badıllı şöyle demektedir: "Zazalar, kendilerini asıl Kürt sayıyorlar ve kendilerine 'Kırd' diyorlar, diğer Kürtlere asıl olarak Kurmanci konuşan Kürtlere ise 'Kırdas' diyorlar. Onlar, 'Kırdasi'yi küçümseme anlamında yani 'Kürdümsü, Kürtçük' anlamında kullanıyorlar."[50] Esasında, Zazacada "asa/asi" sözcüğü, "gibi", "yaklaşık", "hemen hemen" anlamlarına gelmektedir. Bu durumda, kendilerini *Kırd* olarak adlandıran Zazaların Kurmanclar için kullandıkları *Kırdasi* sözcüğü, *Kürt gibi* anlamında kullanılmaktadır. Cumhuriyet döneminde *Kırd* isminin geçtiği diğer bir metin de 7 Mayıs 1926 tarihinde *Kürtlere Dair* başlığıyla Maarif Vekâleti'ne [Eğitim Bakanlığı] sunulan rapor olup raporda şöyle deniliyordu: "(...) Kürtlerin en kesif kısmı olan Kürmanjlar kendilerine Kürt demezler, biz Kürmanjiz derler. Zazalara Dimel, cenuptaki [güneydeki] Kürtlere de Soran namını verirler. Zaza kelimesini de Zazalar kullanmazlar. Arabi kefin esresiyle kendilerine Kirt derler. Siverek'te de Zazalara Lolo diyorlar. Zazalar, Kürmanjlara Kirdas adını veriyorlar, ağleb-i ihtimal bu Kürt ismi Kürtlere Türkler tarafından verilmiştir."[51]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Kırd* ismi yazılı literatürde yukarıdaki metinlerde geçmektedir. Her ne kadar *Kırd* ismi, yazılı literatürde oldukça sınırlı bir kullanıma sahip olsa da yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Zazalar arasında en yaygın kullanılan isimlerin başında gelmektedir. Ancak son yıllarda *Zaza* isminin yaygınlık kazanmasıyla birlikte Zazaların kendilerini tanımlamak için kullandıkları diğer yöresel isimler gibi *Kırd* isminin kullanımında da bir azalmanın olduğunu belirtmek gerekir.

---

48 Bkz. Ehmedê Xasî, *Mewlidê Nebî*, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899, r. 28.

49 Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, İstanbul, 2007, s. 34.

50 Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça lehçesi)*, İstanbul, 1965, s. 6.

51 Tuğba Yıldırım, [der.], *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 40, 49.

Kırmanc

Zazaların kendilerini adlandırdığı ve diğer isimlere nazaran daha az yaygınlık gösteren isimlerden biri de *Kırmanc* ismi olup, bu isim daha ziyade Tunceli, Erzincan, Kiğı, Varto ve Koçgiri yörelerindeki Alevi Zazalar tarafından kullanılmaktadır. Kendilerini tanımlamak için *Kırmanc* ismini kullanan Alevi Zazalar, Kurmancca konuşan komşularını ve dillerini *Kırdaş/Kırdas* ve *Kırdaski/Kırdaşki* şeklinde adlandırırlar. Fırat, 1938 vak'asının ve akabinde uygulanan zorunlu iskân politikasının Dersim'de yöresel aşiret kimliğini zayıflattığını, buna karşılık *Kırmanc* kimliğini ön plana çıkardığını ve *Kırmanc*lığın "Zazaca" ve "Kürtçe" konuşan Alevileri içerdiğini iddia eder:

> Dersim'de askeri operasyon ve Dersim insanının 1938'de Türkiye'nin batı köylerine zorunlu göçe tabi tutulması Dersim'deki yöresel aşiret kimliğini zayıflatmış ve bu ortaklaşa ezici kaderden dolayı *"Kırmanc"* kimliğini ön plana getirmiştir. Özellikle yaşlı ve okuryazar olmayan kesim *"ma Kırmancme"* (biz Kırmancız) dediklerinde Dersim'deki Kırmancki/Zazaca ve Kırdaşki/Kürtçe konuşan Alevi toplumunu içermektedirler, bu kategorinin dışında kalanları, yani Sünni-Zazaları, Sünni-Kürtleri, Türk-Alevilerini ve Ezidileri içermezler.[52]

Bu durumda *Kırmanc* isminin, etnodinsel bir adlandırma olduğunu ve "Kızılbaş Zazaları" tanımlamak için kullanıldığını söylemek mümkündür. Konu hakkında Silvanus Alamut şunları söyler: "(...) Dersimlilerin kullandıkları Kırmanc kavramı etno-dini bir tanımlamadır. Kırmanc olarak tanımlanan bir insanın aynı zamanda bir Kızılbaş olduğunu da biliriz. (İşte aynı durum Zaza kavramı için de geçerlidir. Zaza kavramı da etno-dini bir tanımlamadır. Eğer bir insana Zaza diyorsak onun Müslüman (Şafi, hanefi vb.) olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur.)"[53] Kendisi de Dersimli olan Mustafa Gündüz konu hakkında şunları söyler: "Dersim halkı nesep (soy) bakımından kendisine 'Kırmanc' der. Başka adları kullanmaz. Diyelim ki yabancı birisi ya da Dersimli olmayan birisi dil sürçmesiyle bir Dersimliye 'Zaza' derse, Dersimli buna kızar, 'Hayır, ben Zaza değilim, Kırmancım' der. Gerçek olan şu ki Dersimli Kırmanclar hiçbir zaman kendilerine 'Zazayız' demezler."[54] Dersim ile ilgili antropolojik çalışma yapan Deniz de konu hakkında benzer ifadeler kullanmaktadır: "*Kû[ı]rmanc* kavramı, bölge insanı açısından hem

52 Gülsün Fırat, a.g.m., s. 143-144.

53 Bkz. Silvanus Alamut, "Dersimlilerin Kimlik Tanımlamasında Gerçekleri Örten Bir Kavram: Zaza", *Kırmanciya Beleké*, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2009, s. 12.

54 Malmisanıj, *a.g.e.*, s. 11-12.

etnik, hem de dinsel bir içerik taşır. Yani kendilerini 'Sünni İslâm olmayan' *Kûrmanc*lar olarak kuran bir anlamdadır. (...) Burada Zaza vurgusu daha şiddetli negatif bir anlam taşır, çünkü Şafi Sünnilik daha Ortodoks bir inanç olarak Dersimlilerin hoşlanmadıkları bir mezheptir."[55] Dersim yöresinde kullanılan bu isim, Kurmanc Kürtlerinden farklılığa işaret etmekle beraber Kürtlükten ayrı değildir. Zira Dersimliler kendi coğrafyalarını tanımlamak için kullandıkları Kırmanciye kavramını Kürdistan anlamında kullanmaktadır.[56] Dersim, Alevilik ve Zazalık konularında çalışmalar yapan Munzur Çem, Dersimlilerin kullandığı *Kırmanciye* kavramının Dersim'de "Kürtlük ve Kürdistan'a" tekabül ettiğine dikkat çeker.[57] Gezik de, Dersim, Erzincan, Sivas, Malatya ve Maraş yörelerinde kullanılan *Kırmanc* ve *Kurmanc* isminin, "Kürt ve Alevi" anlamını taşıdığını ve bunun etnik gruplar açısından da böyle kabul edildiğini belirtir.[58] Haig ve Öpengin, *Kırmanc* ve *Kurmanc* isimlerinin muhtemelen aynı kelime olduğunu söyleyerek, bunun Zazaların Kürtlüğü için "iyi bir kanıt" olduğunu ifade eder:

> Zazalar ve dilleri için en yaygın geleneksel tanımlardan biri de Kırmanc/Kırmancî'dir. Bundan yola çıkarak bunun Kurmanc/Kurmancî ile aynı kelime olduğunu varsayabiliriz; ilk ünlünün niteliğindeki farklılık en azdır (kısa merkez ünlüler birçok kelimede çoğu kez değiştirilebilir) ve -kî ve -î sonekleri Zazaki ve Kurmancide birbirine eşdeğerdir. Öyleyse etnik ve dilbilimsel kimlikleri amaçlayan terimlerden ziyade, belli bir geçim türü ile ilişkili insanlar için soya özgü terim bağlamında her iki grup için ortak bir isim varsayabiliriz.[59]

Haig ve Öpengin'le benzer bir yorumda bulunan ve Dersim Alevileri üzerine akademik çalışmalar yapan Dilşa Deniz de her iki kullanımda *Kûrmanc* kavramına atıf olduğuna dikkat çekiyor:

> (...) Zira her iki kullanımda öne çıkan *Kûrmanc* kökünün işlevine bir atıf vardır. Çünkü bu, kendi dil ve köken ilişkisini birlikte kuran bir isimlendirmedir. Daha ötesi her iki taraf kendi yönünden, esas *Kûrmanc*'ın kendisi olduğuna dair bir söylemi bu tanımlama ile ileri sürdüğünü göstermektedir. Ö zaman *Kûrmanclık* üzerinde ortaklaşan bu toplulukların, *Kûrmanc* kav-

55 Deniz, *a.g.e.*, s. 52.
56 Malmisanıj, *a.g.e.*, s. 12.
57 Çem, *a.g.e.*, s. 502.
58 Gezik, *a.g.e.*, s. 30, 31.
59 Geoffrey Haig-Ergin Öpengin, "Introduction to Special Issue Kurdish: A Critical Research Overviev", *Kurdish Studies*, Cilt 2, No. 2, Ekim 2014, s. 104.

> ramının içeriğini nasıl doldurduğu da bu çalışma içinde önem kazanmaktadır. (...) Dersim'de kullanılan iki dilde de *Kûrmanc* kökü kullanılmaktadır. *Kûrmanci* konuşanlar dillerini böyle tanımlarken, diğer lehçe "Zazaca" değil, *Dımılki/Desimki/so bé* olarak tanımlanır, bu dili konuşanlar kendi dillerini *Kırmancki*, *Kûrmanci* lehçesini ise *Kırdaşki* olarak tanımlamaktadır. Buradan da net olarak görülebileceği gibi her iki kesim kendisini tanımlarken *Kırmanc/Kûrmanc* kökünü esas olarak kendilerini ve dillerini tanımlamakta kullanmaktadırlar.[60]

Dilşa Deniz gibi çalışmalarını daha ziyade Dersim Alevileri üzerine yoğunlaştıran Erdal Gezik de, *Kırmanc* veya *Kurmanc* kelimesinin farklı kültürlerle ilişkilerde sosyal bir anlam taşıyabileceği durumunun geleneksel Kürt toplumunun genelinde yaşanan bir olgu olduğuna dikkat çekerek kimi yerlerde bu kelimenin köylü tabakası, kimi yerlerde de yalnızca Kurmancca konuşanlar için kullanıldığını söyler. Akabinde Gezik, *Kırmancca* [Zazaca] ve *Kurmancca* [Kırdaşki] konuşan Alevileri, üç nedenden ötürü aynı isim altında anmanın doğru olacağını belirtiyor:

> Her şeyden önce burada işlenen ve ağırlıklı olarak Dersim, Erzincan, Bingöl, Sivas, Malatya, Maraş, Erzurum ve Muş bölgesinde yaşayan, Kırmancki (Zazaca) ve Kurmanci (Kırdaşki) konuşan ve Alevi inancına mensup aşiretleri bir ad altında anmanın yanlış olmayacağını belirtmeliyim. Üç önemli veri bu sonuca varmamı olanaklı kılıyor: Birincisi, bu toplulukta öne çıkan Kırmanc tanımlaması ve bunun bölgede hâkim olan etnik farklılaşmaya "Türk-Kürt" veya kendi dillerinde "Tırk-Kırmanc" boyutuyla geçmiş olması; ikincisi, bu topluluğun temel sosyal yapısını oluşturan aşiretlerin hepsinin kendi atalarını Dersim'e bağlamaları ve bu bilinci yakın zamana kadar korumuş olmaları ve sonuncusu, toplumsal yapının ikinci temel taşı olan dinsel bütünlüğün Dersim merkezli Seyitler aracılığıyla sağlanması ve bunun tüm dış müdahalelere karşın (...) korunabilmiş olması.[61]

Gezik, Alevi ve *Kırmanc* aşiretlerin yaşadığı Dersim'in iç bölgelerinde *Kırmanc* kavramının tanım ve anlamlarına sosyo-dinsel bir boyutun da dâhil olduğunu ileri sürer: "Burada kendilerini *Kırmanc* olarak niteleyen aşiretlere karşın, Seyit aileleri bu terimi aşiretlerin yanında kullanmaktan uzak dururlar. Onlar, İmam soyuna bağlı olduklarına ve aşiretler üstü bir kastı temsil ettiklerine inandıklarından, kendileri için *Ewlad-ı Resul*, yani "Peygamber'in Çocukları" nitelemesini tercih eder ve *Kırmanc* kelimesini bir tabaka düşük

60 Deniz, *a.g.e.*, s. 51, 98.
61 Gezik, *a.g.e.*, s. 27-28.

olarak gördükleri dünyevi aşiretler için kullanırlar."[62]

Kısaca ifade etmek gerekirse, Zazaların kendilerini tanımlamak için emik yaklaşım çerçevesinde teritoryal ve mezhepsel farklılıklara bağlı olarak kullandıkları *Kırd*, *Kırmanc* ve *Dımılı* gibi isimlerin tamamı Zazaları *Kurmanclar*dan ayrı görmeye vurgu yapmaktadır. Söz konusu isimlerin belli bir teritoryada lokal bir isim olarak kullanılması ve Zazaların üst isim olarak Kürt ismini kullanmaları Zazaların kendilerini Kürt toplulukları içerisinde tanımladıklarını göstermesi açısından önemlidir. Şüphesiz, *Kırd* isminin Kürt, *Kırmanc* isminin Kurmanc ve *Dımılı* isminin ise önemli bir Kürt aşireti olan *Mili* aşiretiyle yakınlığı ve ilişkisi Zazaların Kürtlükle olan yakın ilişkisiyle doğrudan ilgilidir. Zazalar hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Malmisanıj'ın da konu hakkında söyledikleri bu yöndedir: "(...) gerek Kırd ve Dımılı adları ile –bazı yerlerdeki kullanılış biçimiyle– Zaza adı, gerekse Dersim'de kullanılan Kırmanc adları aynı topluluğun adlarıdır. Bunların değişik zaman ve yerlerde kullanılışları ya da kullananları değişik de olsa hep Kürtlerin bir bölümü ya da bir aşireti için ad olarak kullanılmaları ortak özellikleridir."[63] Tüm bu veriler, hiçbir bilimsel ölçüte dayanmadan sadece kişisel ve sübjektif bir yaklaşımla, bazı ses benzerliklerini esas alarak *Zaza* ismini bir yandan Orta Asya'ya ve Deylemistan'a, öte yandan İran'a ve Mezopotamya'ya bağlayan yaklaşımların ve söylemlerin ilmi dayanaktan ne kadar yoksun olduklarını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Umarız konuyla ilgili olarak bundan sonra yapılacak çalışmalar bir taraftan sözkonusu tezlerin gayri ilmiliğini, diğer taraftan ise ileri sürülen tezlerin teritoryal alandaki çelişkilerini gözönünde bulundurarak ilerler.

COĞRAFYA

Kitabın giriş bölümünde ifade ettiğimiz üzere Anthony Smith, bir etnik grubun "kolektif isim, ortak soy miti, ortak tarih, ortak kültür, ortak teritorya ve dayanışma duygusu" gibi müştereklerden oluştuğunu ileri sürer. Smith'e göre etnik toplulukları oluşturan müştereklerden biri ortak bir coğrafya, ya da Smith'in ifadesiyle, *belli bir teritorya ile özdeşleşme*dir. Şüphesiz, Smith'in vurguladığı üzere, ulusun ilişkilendirildiği mekân olarak toprak, "tarihi" ve "kutsal" olduğuna inanılan bir topraktır. Buradan hareketle Smith, etnik grupların her halükârda belli bir teritorya ile bağlarının ve teritoryanın etnisiteyle ilişkili olduğunun altını çizer:

62 Gezik, *a.g.e.*, s. 31.
63 Malmisanıj, *a.g.e.*, s. 79.

> *Ethnienin* her zaman, "mülkiyetinde" gördüğü belli bir yer ya da teritorya ile bağları vardır. Bu teritoryada ikamet edebilir ya da bu bağ sadece güçlü bir bellek olabilir. (...) Etnisite mitlere, belleğe, değerlere ve sembollere ilişkin bir meseledir; siyasi iktidarla ya da maddi mülkiyetle ilgili değildir; bunların her ikisinin de gerçekleşmesi için bir yerleşime ihtiyaçları vardır. (...) Sonuç olarak teritorya etnisiteyle ilişkilidir, fakat ne gerçekten sahip olunduğu için ne de iklim, arazi ve konum gibi "nesnel" özellikleri nedeniyle etnik tasavvuru etkiler; fakat asıl olarak dünyanın belli bir parçası ile "kendi" topluluğu arasındaki iddia edilen ve hissedilen ortak yaşam nedeniyle ilişkilidir.[64]

Bu bilgilerden hareketle Zazaların hem ilk yerleşim yeri olan Musul ve çevresinin hem de günümüzde yaşadıkları coğrafyanın Kürdistan veya Kürt coğrafyası içerisinde yeraldığını belirtmek gerekir. Günümüzde Zazaların yaşadığı yekpare bir coğrafyadan bahsetmek mümkün olmamakla birlikte, ekseriyetle Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde meskûndurlar. Zazalar sözkonusu bölgelerdeki önemli akarsulardan olan Murat, Fırat ve Dicle nehirleri kıyılarında, daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, kuzeyde Fırat ve Murat nehirleri boylarında, güneyde ise Dicle nehri kıyılarında yoğunlaşmaktadır. Murat havzasında yer alan Varto, Solhan, Genç ve Palu; aşağı Fırat havzasında yer alan Çermik, Çüngüş, Pütürge, Gerger, Siverek; Dicle havzasında yer alan Dicle, Eğil, Ergani, Maden, Lice ve Hani ilçeleri en yoğun oldukları yerleşim birimleridir. Yaşadıkları coğrafyayı yüzey şekilleri, iklim, bitki örtüsü ve tarımsal ürünler açısından ikiye ayırmak mümkündür. Zazaların ekseriyetle yaşadığı Dersim, Bingöl, Varto ve Mutki Zaza coğrafyasının kuzey bölgesini oluştururken, sözkonusu yerleşim birimlerine nazaran daha az ağırlıkta oldukları Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Adıyaman ve Siverek ise güney bölgesini oluşturmaktadır.

Engebeli bir coğrafyanın hâkim olduğu kuzeydeki Zaza yerleşim alanlarının çoğunluğu dağlıktır. Bilhassa Dersim, Bingöl, Varto ve Mutki gibi Zaza nüfusunun fazla olduğu bölgeler, yükseklikleri iki bin beş yüz metreyi aşan büyük dağ kütlelerinden oluşmaktadır. Buradaki en önemli dağlar arasında İç Toroslar olarak adlandırılan Dersim dağları, Bingöl dağları, Şeytan Dağı, Munzur Dağı ve Mercan Dağı yeralmaktadır. Ayrıca Doğu Toroslar içerisinde yer alan Malatya ve Elazığ'daki sıradağlar da bölgenin önemli dağlarıdır. Zazaların meskûn olduğu coğrafyanın önemli bir kısmı dağlık olmakla birlikte bu dağlar arasında geniş ovalar bulunmaktadır. Bunlardan Malatya, Elazığ, Diyarbakır ve Muş ovaları bölgenin yanısıra Türkiye'nin en geniş ve ve-

64 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 53-54.

rimli ovaları arasında yeralmaktadır.

Zazaların yaşadığı coğrafya akarsular bakımından da oldukça zengin olup Aras, Karasu, Murat, Fırat, Dicle, Munzur, Peri ve Gayt nehirleri ve çayları bölgedeki en büyük akarsulardır. Bu akarsular, aynı zamanda güneydeki Mezopotamya ovasının hayat damarlarıdır. Akarsular dışında, bölgede irili ufaklı çok sayıda göl ile birkaç baraj gölü bulunmaktadır. Bölgedeki en büyük göl Diyarbakır'ın kuzeybatısı ile Elazığ'ın doğusunda yer alan Hazar Gölü'dür. Bu akarsu ve göllerden tarım, balıkçılık ve elektrik enerjisi alanlarında istifade edilmektedir. Yine bu bölge termal yeraltı suları bakımından da zengindir ve bu kaynaklar, aşağıda ifade edileceği üzere, bölge turizmine önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu coğrafi ve jeolojik yapısından dolayı tarihsel süreçte Zazaların yoğun olarak yaşadığı Erzincan, Bingöl, Karlıova ve Varto gibi yerleşim yerlerinde çok sayıda büyük depremin meydana geldiğini de belirtmek gerekir.

Zazaların yaşadığı coğrafyada tipik karasal iklim hâkimdir. Bununla beraber Tunceli, Bingöl, Varto ve Mutki'de kışlar uzun, soğuk ve karlı, yazlar ise kısa ve serin iken; Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Adıyaman ve Siverek'te ise Atatürk ve Karakaya barajlarının da etkisiyle kışlar daha ılıman, yazlar ise kurak ve sıcaktır. Bu nedenden dolayı kuzeydeki Zaza yerleşim birimlerinde kar uzun süre yerde kalırken güneydeki Zaza yerleşim birimlerinde kuzeye nazaran kar daha az yağar. Bununla birlikte Tunceli ve Bingöl'de yapılan barajlar nedeniyle sözkonusu illerde son yıllarda kar yağışında ciddi bir azalmanın olduğu gözlemlenmektedir.

Zazaların meskûn olduğu coğrafyanın kuzey bölümündeki Tunceli, Bingöl, Varto ve Mutki yöreleri flora ve fauna bakımından çok zengindir. Söz konusu yörelerde bitki örtüsü olabildiğince çeşitlilik göstermektedir. Bilhassa kuzey bölgesi, bodur meşe ormanlarıyla kaplıdır. Ayrıca kavak, söğüt ve köknar ağaçlarına rastlanmaktadır. Bununla birlikte bu yörelerdeki ormanların kışlık yakacak olarak kesilmesi, dağ keçileri tarafından tahrip edilmesi ve en nihayetinde 1980 sonrasından günümüze dek, on yıllar boyunca güvenlik gerekçesiyle imha edilmesi, ormanları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. İşin daha vahim tarafı ise günümüzde dahi devletin bölgedeki ormanları korumaya dönük herhangi bir politika benimsememiş olmasıdır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen sözkonusu yöreler günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin orman bakımından en zengin yöreleridir. Gür ormanlar dışında yörede çayırlar da geniş yer tutar. Kuzeydeki orman ve diğer bitki örtüsü varlığına karşılık güneydeki Elazığ, Çermik, Çüngüş ve Siverek yöreleri,

başta orman olmak üzere, bitki örtüsü bakımından daha fakirdir.

Zazaların yoğunlukla yaşadığı Bingöl ve Tunceli coğrafyası zengin bitki örtüsünün yanısıra yaban hayvanları bakımından da elverişli bir ortama sahiptir. Yörede yaban keçisi, çengel boynuzlu dağ keçisi, vaşak, yaban domuzu ve kurt gibi yaban hayvanlarının yanısıra kartal, akbaba, doğan, şahin, atmaca, bıldırcın, çulluk, keklik, toy, turna, üveyik, tahtalı ve kaya güvercinleri gibi kuş türleri mevcuttur. Ayrıca yörede bulunan ördek türleri ve kaz gibi yaban hayvanları yöreye özgü nadir türlerden bazılarıdır.

EKONOMİ

Ekseriyetle dağlık ve engebeli bir coğrafyada yaşayan Zazaların sert karasal iklimin de etkisiyle Türkiye'nin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında ekonomik bakımdan oldukça geri bir durumda oldukları görülmektedir. Kaya'nın da vurguladığı üzere, "Zaza bölgesi, Türkiye'nin geri kalan kısmından farklı ekonomik yapılara sahip olup bunlar arasında en geri kalanıdır. Bölgeye damgasını vuran az gelişmişlik ve özellikle de alt yapı yokluğudur. Bu yüzden bölgenin sanayileşmesine yol açacak yatırımlar yapılmamaktadır."[65] Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kentleşme ve sanayileşmeden büyük oranda yoksun olan Zazaların ekonomisi esas itibariyle tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ayrıca aşiret tipi örgütlenmelerin ve geleneksel ilişkilerin yaygın olduğu toplumlarda tarım ve hayvancılığın en yaygın geçim kaynakları olduğu bilinmektedir. Bir aşiret toplumu olan Zazalarda geleneksel ilişkilerin hâlâ önemli ölçüde belirleyici olması da bölgede tarım ve hayvancılığın en mühim geçim kaynakları olmasının nedenleri arasında yeralmaktadır. Bunun yanısıra bölgede coğrafyaya bağlı olarak arıcılık ve balıkçılık da görece büyük bir nüfusun temel geçim kaynaklarındandır. Bölgedeki termal turizm, doğa, su ve kayak sporları diğer önemli geçim kaynakları arasında yeralmaktadır. Ancak köyden kente göçün ve kentleşmenin artmasıyla birlikte bölgedeki en önemli sektörün hizmetler sektöründe yoğunlaştığını ifade etmek gerekir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, coğrafya ve iklim koşulları, Zazaların ekonomisinin büyük ölçüde tarım, hayvancılık, arıcılık ve balıkçılık olmasını zorunlu kılmaktadır. Evvela belirtmek gerekir ki, Siverek, Çermik ve Çüngüş Zazaları dışında diğer Zazaların tamamına yakını dağlık alanlarda meskûndur. Bilhassa Bingöl, Tunceli, Varto ve Mutki Zazalarının yaşadığı coğrafya yüksek dağlık alanlardan oluşmaktadır. Doğal olarak bu durum,

65 Mehmed S. Kaya, *Zaza Kürtler*, çev. Mehmed S. Kaya vd., Rupel Yayınları, İstanbul, 2014, s. 143.

Zazaların daha kapalı bir hayat yaşamalarını ve temel geçim kaynaklarının büyük ölçüde hayvancılığa bağlı olmasını beraberinde getirmiştir. Zazaların yaşadığı coğrafyada yüksek yaylalar çeşitli çiçek ve ot türleri bakımından zengindir. Hiç kuşkusuz bu durum bölgede büyük baş hayvancılığın ve arıcılığın yaygın bir biçimde yapılması için uygun bir ortam oluşturur. Hayvan yetiştiriciliğine çok elverişli olan Tunceli, Bingöl, Erzurum ve Varto gibi kuzey bölgelerde bilhassa koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği yaygındır. Tunceli, Bingöl ve Şerafeddin yaylaları bilhassa koyun yetiştiriciliği için elverişli olup sözkonusu yaylalar yaz mevsiminde güneyden gelen yarı göçebe Zaza ve Kurmanc toplulukların vazgeçilmez duraklarındandır. Zazalar arasında hayvancılığın yaygın olması, et, süt, yoğurt, peynir, çökelek ve tereyağı gibi hayvansal ürünlerin üretiminin fazla olmasını sağlamıştır. Hayvancılıkla uğraşan Zaza aileleri hayvansal ürünlerin çoğunu kendileri tüketirken geriye kalan az bir kısmını ise iç piyasada pazarlamaktadır. Ancak, son yıllarda bölgede kurulan süt fabrikalarıyla birlikte hayvancılıkla uğraşan ailelerin, elde ettikleri sütün önemli bir kısmını bu fabrikalara satarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını da vurgulamak gerekir.

Zazaların yaşadığı coğrafyanın daha ziyade dağlık olan kuzey kesiminde hayvancılık yaygın iken Elazığ, Diyarbakır ve Siverek gibi verimli ovaların bulunduğu güneyde ise tarım çok yaygın bir geçim kaynağıdır. Söz konusu ovalarda daha ziyade buğday, arpa, darı, mercimek, nohut, fasulye, şeker pancarı, patates, domates, biber, patlıcan, kabak, kavun, karpuz ve üzüm gibi sebze, meyve ve tahıl ürünleri yetiştirilmektedir. Zaza toplumunda tarım başta güneydeki ovalarda yapılmakla beraber, kuzeydeki Bingöl ve Tunceli illerinde de küçük ölçekte tarım yapılmaktadır. Bilhassa Bingöl Yedisu ile Tunceli Ovacık'ta yöreye özgü fasulye oldukça meşhurdur. Yanı sıra Bingöl'ün Sivan beldesi, Elazığ'ın Palu ilçesi ve Diyarbakır'ın Zaza yoğunluklu ilçelerinde dut ve üzüm yetiştiriciliği yüksek olduğundan sözkonusu yörelere özgü pestil ve pekmez hayli namdardır.

Zazaların yoğun olarak yaşadığı yerlerden olan Bingöl ve Tunceli aynı zamanda yer altı kaynakları bakımından da zengin olup bölgede demir, bakır, çinko, kurşun, krom, fosfat, linyit, disten, kaolen ve jips en mühim yer altı kaynakları arasında yeralmaktadır.[66] Zazaların yaşadığı coğrafya doğal su kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen, başta balıkçılık olmak üzere su ürünleri üretimi ve tüketimi oldukça düşük düzeydedir. Bununla birlik-

66 Bkz. http://www.mta.gov.tr.

te bölgenin su kaynakları bakımından zengin olması nedeniyle son yıllarda bölgede tatlı su balıkçılığının yaygınlaştığı, ayrıca Bingöl ve Tunceli gibi illerde hazır su fabrikalarının kurulduğu müşahede edilmektedir. Bölgeye özgü bal ve kavurma konusunda markalaşmaya gidildiği ve bu ürünlerin yurtiçi dağıtımının yanısıra yurtdışına da pazarlandığı görülmektedir.

Zazaların yaşadığı coğrafya turizm açısından önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen bu potansiyelin hâlâ yeterince değerlendirilemediği görülmektedir. Bilhassa Bingöl ve Tunceli illeri doğal güzelliklerinin yanısıra kültür, sağlık ve doğa turizmi bakımından önemli bir zenginliğe sahiptir. Bingöl ve Tunceli coğrafyası av, yayla ve termal turizmi ile dağ ve kış sporları bakımından oldukça müsait bir coğrafyadır. Munzur gözeleri ve Kös kaplıcaları, bölgedeki doğa turizmi ve termal turizm açısından önemlidir. Karasu, Murat, Fırat ve Dicle nehirleri ile Gayt, Munzur, Peri ve Pülümür çayları balıkçılıkla birlikte su sporları için de elverişlidir. Pertek Kalesi, Munzur Vadisi Milli Parkı ve Yüzen Adalar önemli doğal ve tarihi güzellikler arasında yeralmaktadır.

Kısaca değerlendirmek gerekirse, Zazaların yoğun olarak yaşadığı yerleşim birimlerinin mevcut ekonomik potansiyelini değerlendirmeye yönelik sanayi anlamında herhangi bir yatırım bulunmamakta ve ekonomi tamamen sanayi dışı alanlara dayanmaktadır. Bu durumun yanısıra, son yıllarda uygulanan ekonomi ve özelleştirme politikalarının bölgede tarım ve hayvancılığı olumsuz etkilediği ve sözkonusu alanlarda, geçmişe nazaran ciddi bir düşüşün yaşandığı gözlemlenmektedir. Tüm bu bilgilerden hareketle bölgenin tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık ve turizm potansiyelinin iyi değerlendirilmediğini söylemek mümkündür. Açıkçası, Zazaların yaşadığı coğrafya, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret alanlarında önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen sözkonusu alanlarda yeterli bir randıman alınamadığı söylenebilir. Yine doğa, kültür ve inanç turizmi bakımından çok önemli bir coğrafya olmasına rağmen bölgede turizmin epey düşük bir seviyede olduğu gözlemlenmektedir. Oysaki bölge başta turizm olmak üzere çeşitli alanlarda büyük potansiyel barındırmaktadır. Pek tabiidir ki, bölgenin kalkınmasının ancak mevcut potansiyelinin doğru değerlendirilmesi ile mümkün olabildiği tartışma götürmez bir gerçekliktir.

NÜFUS

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurmanclarla ortak bir coğrafyada meskûn olan Zazalar, bu bölgelerin yanısıra ülkenin diğer bölgelerinde de azımsanmayacak bir nüfusa sahiptir. Zaza nüfusu başta Bingöl ve Tunceli olmak üze-

re Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Sivas, Şanlıurfa, Bitlis, Muş, Siirt ve Adıyaman illerinde yoğunluk göstermektedir. Zazalar Bingöl'de merkez, Genç ve Solhan'da kahir ekseriyeti oluştururken, Adaklı, Karlıova, Kiğı, Yayladere ve Yedisu'da; Tunceli'de [Dersim] merkez ilçenin yanısıra Çemişgezek, Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pertek ve Pülümür'de; Diyarbakır'da merkez, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Kocaköy, Kulp ve Lice'de, Elazığ'da merkez, Alacakaya, Arıcak, Karakoçan, Kovancılar, Maden, Palu ve Sivrice'de; Erzincan merkez, Çayırlı, İliç, Kemah ve Tercan'da; Erzurum'da Aşkale, Çat, Hınıs, Pasinler ve Tekman'da; Sivas'ta Koçgiri bölgesi olarak adlandırılan Divriği, Hafik, İmranlı, Kangal, Ulaş ve Zara'da; Adıyaman'ın Gerger, Bitlis'in Mutki, Muş'un Varto, Şanlıurfa'nın Siverek, Malatya'nın Pütürge ve Arapgir ile Siirt'in Baykan ilçesinde de önemli bir nüfusa sahiptir. Bu vilayetlerin dışında Ardahan, Aksaray, Kars, Kayseri ve Gümüşhane illerinde de Zaza nüfusu meskûndur. Zazalar sözkonusu illerden sadece Bingöl ve Tunceli'de nüfus çoğunluğuna sahiptir.

Yukarıda zikredilen vilayetlerden başka, Türkiye'de 1960'lı ve 1990'lı yıllarda yaşanan büyük kitlesel göçlere bağlı olarak İstanbul, Bursa, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Ankara, Konya, Antalya, Adana, Mersin, Osmaniye ve Gaziantep şehirlerinde de önemli oranda bir Zaza nüfusu mevcuttur. Aynı dönemde Türkiye'den Avrupa'ya devam eden göçler sonucunda önemli oranda bir Zaza nüfusu başta Almanya olmak üzere, Avusturya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İsviçre, İtalya ve İskandinav ülkelerine göç etmiştir. Günümüzde sözkonusu ülkelerde azımsanmayacak oranda bir Zaza nüfusu mevcuttur. Garnik Asatrian, yaklaşık 300 bin civarında Zaza nüfusunun başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa'da yaşadığını ifade eder.[67]

Bu arada, Zazaların yoğunlukla yaşadığı bölgelerden göç etmelerinin iki temel nedene dayandığını belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi nüfus artışına bağlı olarak toprakların parçalanması ve toprak yetersizliği, ikincisi ise bölgede otuz yılı aşkın bir süredir devam etmiş çatışmalar nedeniyle güvenlik sorununun yaşanmasıdır. Bilhassa 90'larda artan çatışmalar neticesinde Zazaların yaşadığı bölgedeki köylerin önemli bir kısmının devlet tarafından zorla boşaltılması kırsal nüfusun çoğunlukla Türkiye'nin batısındaki metropollere ve Avrupa'ya göç etmesine neden olmuştur. Son birkaç yıldır hükümet politikalarıyla köye geri dönüş destekleniyor olsa da, bu politikanın yeterince ilgi görmediği ve göç eden insanların büyük bir kısmının büyük şehirlerde kalmayı tercih ettiği görülmektedir.

67 Garnik Asatrian, "Dımli", *Encyclopaedia Iranica*, http://www.iranicaonline.org/articles/dimli, Erişim Tarihi: 24/09/2014.

Kuşkusuz, günümüzde Zazalarla ilgili önemli tartışma konularından biri de Zazaların nüfusu hakkındadır. Zazaların nüfusu ile ilgili olarak ileri sürülen rakamlar büyük değişkenlik göstermektedir. Baştan ifade etmek gerekir ki, Zazaların nüfusu hakkında kesin bir rakam vermek için elimizde yeterli istatistikî veri bulunmamaktadır. Bunun çeşitli sebeplerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebepler arasında, Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yapılan nüfus sayımlarında Zazaca-Kurmancca farkı gözetilmeksizin her iki lehçeyi konuşanların Kürtçe hanesine kaydedilmesi önemli bir etken olarak yeralmaktadır. Ayrıca Türkiye'de 1970-1985 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarında yer alan ana dili sorusunun sonuçlarının araştırmacılara kapalı olması da Zazaların nüfusu hakkında yeterince bilgiye sahip olamamamızın diğer bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu eksikliklere rağmen eldeki bazı veriler Zaza nüfusu hakkında bazı ipuçları vermektedir. Bu bağlamda Türkiye'de 1965 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarında ana dilinin esas alınması ve 1927-1965 yılları arasındaki nüfus sayım sonuçlarının Devlet İstatistik Enstitüsü [DİE] tarafından kamuoyuna açıklanması Zaza nüfusu hakkında bazı somut verilere sahip olmamızı sağlamaktadır. Hiç şüphesiz, ana dilin etnik kimliğin önemli belirleyicilerinden biri sayılması nedeniyle sözkonusu verilerin konumuz açısından büyük ehemmiyet taşıdığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte, Aslan'ın da dikkat çektiği üzere, nüfus sayımlarındaki ana dili ile ilgili veriler beyana dayalı olduğu için kesinlikleri tartışmalıdır. Dahası Cumhuriyet tarihine egemen olan Türkleştirme politikalarının, farklı etnik kimliklerin gizlenmesine, bastırılmasına ya da görünmez kılınmasına sebebiyet verdiğini gözönünde bulundurmak gerekir: "Türkleştirme politikalarının yarattığı baskı ortamında kişilerin etnik aidiyetlerini gizlemeyi tercih etmiş olması da gözönüne alınması gereken bir durumdur. Ayrıca, Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden yıllarda Türkiye'nin 'Türklerin yurdu' olduğunu kanıtlama çabası, resmi nüfus sayımlarında oynamalar yapılarak çeşitli etnik grupların sayısının azaltılmış olduğu iddiasını da karşımıza çık[ar]maktadır."[68] Tüm bu bilgileri gözönünde bulundurmak kaydıyla, Zazalar hakkında çalışma yapan araştırmacıların Zaza nüfusu hakkında iki ile altı milyon arasında bir rakam verdiğini, ancak bu rakamların hepsinin tahminden öteye geçmediğini belirtmemiz gerekir. Zazaların nüfusu hakkında bir fikir vermesi açısından Michael M. Gunter ve Garnik Asatrian herhangi bir kaynak vermeksizin Zaza nüfusunun üç-dört milyon civarında

68 Bkz. Şükrü Aslan [Proje Yürütücüsü], *Türkiye'nin Etnik Coğrafyası*, MSGSÜ Bilimsel Araştırma Projeleri, İstanbul, 2013, s. 73-74.

olduğunu söylerken, Victoria Arakelova ise dört-beş milyon civarında olduğunu iddia eder.[69] Ancak bu rakamların hiçbir resmi veriye dayanmadığını belirtmek gerekir.

Zazaların nüfusu hakkındaki bu kısa girişten sonra 1927-1965 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarındaki ana dili sonuçlarını esas alarak Zazaların nüfusu ile ilgili tartışmalara Türkiye'de 1927, 1935, 1940 ve 1945 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Kürtçenin lehçelerine yer verilmediğinden sözkonusu sayımlarda Zazalar ana dillerini Kürtçe olarak belirtiyordu. Ancak 1950 ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarında ise Kürtçe, Türkiye'deki lehçeleriyle birlikte yer alıyordu. Daha açık bir ifadeyle, 1950 sayımına dek Kürtçe tek bir kategoride gösterilirken, 1950-1965 yılları arasında yapılan dört nüfus sayımında ise Kürtçe, Türkiye'de konuşulan lehçeleriyle birlikte gösteriliyordu. 1950, 1955, 1960 ve 1965 nüfus sayımlarında Kürtçe kategorisinde *Kürtçe Ki[u]rmancca*, *Kırdaşça*[70] ve *Zazaca* yer alıyordu.[71] Ancak 1950-1965 yılları arasındaki nüfus sayımlarının ana dil sonuçlarına bakıldığında Zazaların tamamının ana dili olarak Zazacayı belirtmedikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedenleri arasında Zaza isminin o tarihlerde henüz tüm Zazaları teşmil edecek bir biçimde yaygınlaşmamış olması, bilhassa Alevi Zazaların kendilerini *Kırmanc* olarak tanımlamaları ve bunun da *Ki[u]rmancca* olarak kayda geçirilmesi gibi faktörler etkili olmuştur. Bu durumu, Zazaların Kurmanclara nazaran büyük bir yekûn oluşturduğu Bingöl ve Tunceli illerinde müşahede etmek mümkündür.

---

69 Bkz. Michael M. Gunter, "Dımılı", *Historical Dictionary of the Kurds*, 2. Baskı, The Scarecrow Press, Oxford, 2011, s. 85-86; Garnik Asatrian, "Prolegomena to the Study of the Kurds", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 13, 2009, s. 1-58; Victoria Arakelova, "The Zaza People As a New Etno-Political Factor in the Region", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 3-4, 1999-2000, s. 397-408.

70 *Kırdaş* veya *Kırdas* ismi Zazaların Kurmanclara verdiği isimdir. Dolayısıyla nüfus sayımlarında yer alan *Kürtçe Kirmancca* ve *Kırdasca* isimleri aynı anlama gelip Kurmancca konuşan Kürtleri ifade etmektedir. Ancak burada isim benzerliğinden dolayı büyük bir karışıklığın da olduğunu nüfus sayımı sonuçlarından anlayabiliyoruz. Yukarıda Zazaların kendileri için kullandıkları isimler kısmında da değindiğimiz üzere Alevi Zazaların kendilerini *Zaza* isminden ziyade *Kırmanc* ismiyle tanımlamadığını söylemiştik. Hal böyle olunca ve Türkçe literatürde *Kırmanc* ve *Ki[u]rmanc* arasında herhangi bir ayrımın yapılmadığı da dikkate alındığında nüfus sayımlarında bilhassa Alevi Zazaların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde ana dili kısmında büyük bir karışıklığın meydan geldiğini söylemek mümkündür. Bu durumu Alevi Zazaların yoğun bir biçimde yaşadığı Tunceli vilayetinin nüfus sayımlarında gözlemlemek pekâlâ mümkündür.

71 Bkz. TCBİGM, *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı*, İstanbul 1961, s. VIII.

Bu bölümde 1950 genel nüfus sayım sonuçları esas alınarak *Zazaca* hakkındaki veriler değerlendirilecektir. 1950 nüfus sayımında Kürtçe kategorisinde ana dilini *Kurmancca* olarak belirten erkek nüfus 855.231, *Kırdasca* olarak belirtenlerin sayısı 2.210 ve *Zazaca* olarak belirtenlerin sayısı ise 87.069 kişidir. Aynı sayımda ana dilini *Kurmancca* olarak belirten kadın sayısı 821.434, *Kırdasca* 1.168 ve *Zazaca* ise 87.457 kişidir. Bu durumda 1950 nüfus sayımında ana dilini *Kurmancca* olarak belirtenlerin toplam sayısı 1.676.665, *Kırdasca* olanların toplamı 3.378 ve *Zazaca* olanların toplamı ise 174.526 kişidir.[72] Zazaların yaşadığı bölgeler dikkate alındığında bu rakamın Zaza nüfusunu yansıtmaktan oldukça uzak olduğu anlaşılıyor. Bu durum, Zazaların önemli bir kısmının ana dili olarak nüfus sayımlarında yer aldığı şekliyle *Kürtçe Kirmancca*, geriye kalan az bir kısmının ise *Zazaca* şeklinde adlandırdıkları gerçeğiyle karşı karşıya kaldığımızı gösteriyor.

1950 yılında yapılan nüfus sayımında Zazaların yoğun olduğu illerde ana dilini Zazaca olarak belirtenlerin sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. **Tablo 1**'deki on dört il dışında diğer bazı illerde de ana dilini Zazaca olarak belirten nüfus mevcut olmakla birlikte sözkonusu illerde ana dilini Zazaca olarak belirten nüfus 100 kişiden az olduğu için tabloda bunlara yer verilmemiştir.

TABLO 1
1950 Nüfus Sayımına Göre Zazacanın En Çok Konuşulduğu İller*

İl	Toplam nüfus	Erkek	Kadın	Toplam
Bingöl	97.328	21.058	20.877	41.935
Bitlis	88.634	1.273	1.450	2.723
Diyarbakır	293.738	24.585	25.189	49.774
Elazığ	213.330	16.422	16.108	32.530
Erzincan	197.770	4.952	4.728	9.680
Erzurum	461.090	1.683	1.797	3.480
Gümüşhane	203.994	272	223	495
Kars	410.236	461	671	1.132
Malatya	483.568	4.173	4.439	8.612
Muş	107.286	5.143	4.756	9.899
Seyhan	508.518	268	72	340
Sivas	542.004	703	825	1.528
Tunceli	105.759	1.701	1.828	3.529
Urfa	298.394	4.162	4.363	8.525
Toplam	4.011.639	86.856	87.326	174.182

(*) Bkz. TCBİGM, *a.g.e.*, s. 113-177.

72 Bkz. TCBİGM, *a.g.e.*, s. 113-177.

Tablo 1'de görüleceği üzere, 1950 nüfus verilerine göre Türkiye'nin on dört vilayetinde Zazaca yoğun bir biçimde konuşulmaktadır. Zazacanın yoğun olarak konuşulduğu on dört ilin toplam nüfusu dört milyon olup, bu nüfustan 86.856'sı erkek ve 87.326'sı ise kadın olmak üzere toplam 174.182 kişinin ana dilini Zazaca olarak tanımladığı görülmektedir. Söz konusu on dört vilayetin on ikisinde ana dili Zazaca olanların nüfusu bin ile elli bin arasında değişirken, diğer iki ilde ise ana dili Zazaca olanların nüfusu binin altına düşmektedir. Tablodaki verilere göre Zazaca konuşan nüfus, ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bilhassa Diyarbakır, Bingöl ve Elazığ gibi illerde yoğunlaşmaktadır. Yukarıdaki on dört il içerisinde ana dili Zazaca olanların en yoğun olduğu iller sözkonusu üç il iken, en düşük olduğu iller ise Gümüşhane ve Seyhan'dır [Adana]. Tablo 1'de en dikkat çeken husus ise günümüzde Zazaca dendiğinde Bingöl ile birlikte akla gelen diğer bir il olan Tunceli'de ana dilini Zazaca olarak belirtenlerin sayısının Erzincan, Malatya, Muş ve Urfa gibi illerden daha düşük seviyede olması gerçeğidir. 1950 nüfus sayımı verilerine göre toplam nüfusu 105.759 olan Tunceli'de nüfusun 54.056'sının ana dilini *Kürtçe Kırmancca*, 46.706'sının *Türkçe*, 1.437'sinin *Kırdasça*, 3.529'unun *Zazaca*, yirmi sekiz kişinin *Ermenice* ve üç kişinin de *bilinmeyen* olarak tanımladığı görülmektedir.[73] Hiç şüphesiz bu durumun temel nedeni, sıklıkla ifade ettiğimiz üzere, Alevi Zazaların kendilerini tanımlamak için *Zaza* isminden ziyade *Kırmanc* ismini tercih etmiş olmalarıyla doğrudan ilgilidir. Bu durum 1955, 1960 ve 1965 sayımları için de geçerli olup bu da Zazaların büyük bir kısmının ana dillerini Kürtçenin dışında görmediklerini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Ana diline dayalı soruların yer aldığı ve kamuoyuna açıklanan son nüfus sayımı ise 1965 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımıdır. Bu bölümde 1965 nüfus sayımı esas alınarak ana dilini Zazaca olarak belirten nüfus tespit edilmeye çalışılacaktır. 1965 nüfus sayımına göre ana dilini Zazaca olarak belirtenlerin en yoğun olduğu on üç ilden Adıyaman'da 6.705, Bingöl'de 30.928, Bitlis'te 2.079, Diyarbakır'da 57.943, Elazığ'da 30.939, Erzincan'da 298, Erzurum'da 2.185, Kars'ta 992, Malatya'da 10, Muş'ta 507, Siirt'te 484, Tunceli'de 7 ve Urfa'da ise 16.917 kişi olmak üzere toplam 149.994 kişi ana dilini Zazaca olarak belirtmiştir.[74] Burada dikkat çeken en mühim husus Diyarbakır ve Urfa dışındaki tüm illerde ana dilini Zazaca olarak belirtenlerin sa-

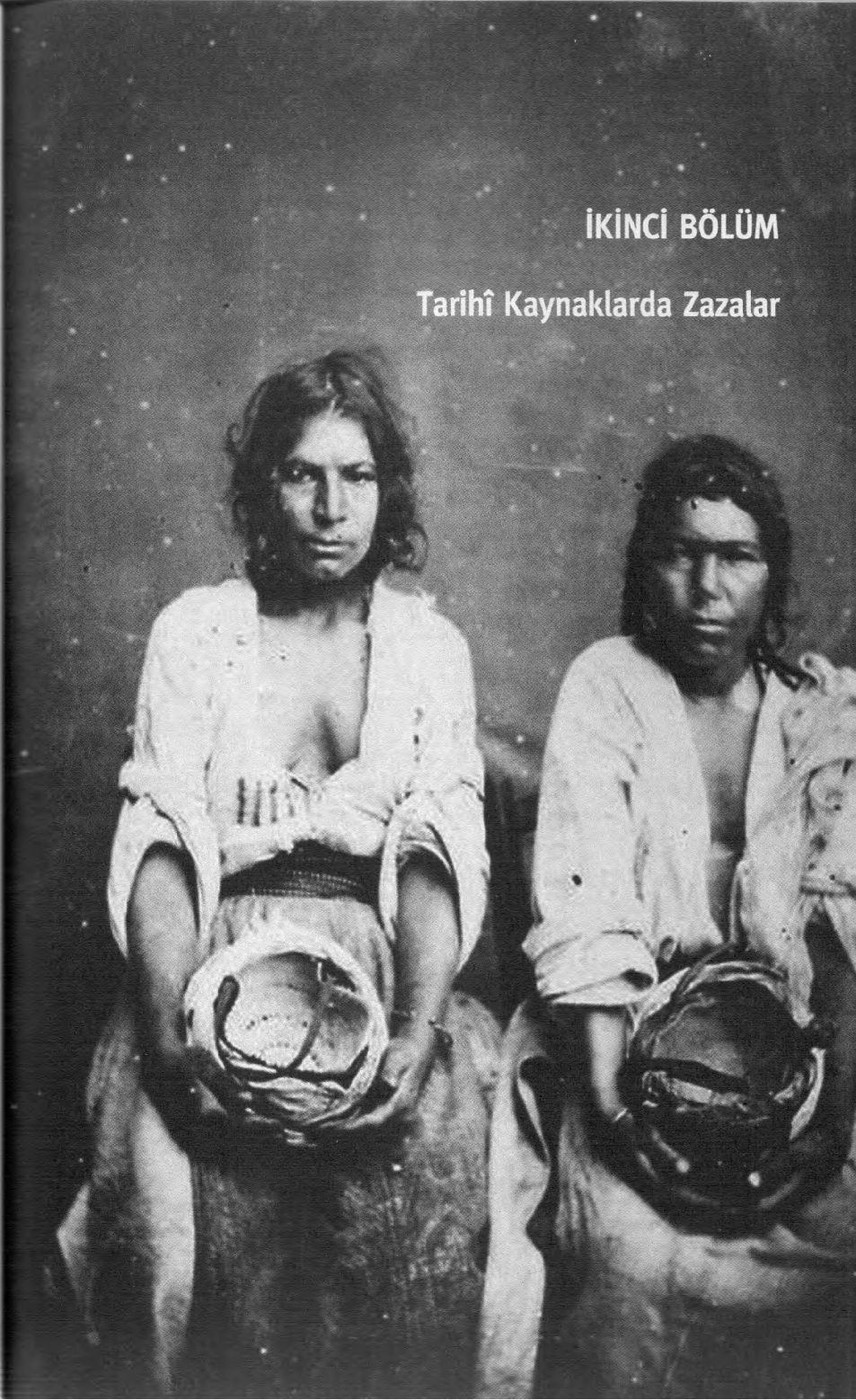
73 Bkz. TCBİGM, *a.g.e.*, s. 144-145.

74 Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 24.10.1965*, Devlet İstatistik Matbaası, Ankara, 1969.

yısında 1950 nüfus sayımına göre bir azalma yaşanmış olmasıdır. Bilhassa Malatya, Erzincan, Muş ve Tunceli illerinde büyük bir düşüşün olduğu görülmektedir. Hiç kuşkusuz, bu düşüşün çeşitli nedenleri vardır. Bu bağlamda Malatya'daki düşüşün temel sebebi 1950 nüfus sayımında bir ilçe olarak kendisine bağlı olan Adıyaman'ın 1965 sayımında il yapılmış olmasıdır. Zazaların en yoğun yaşadığı yerlerin başında gelen Tunceli'de sadece yedi kişinin ana dilini Zazaca olarak belirtmiş olması da üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Zira 1950 nüfus sayımında Tunceli'de 3.500'den fazla bir nüfus ana dilini Zazaca olarak belirtirken on beş yıl sonra bu sayının yediye düşmesi oldukça düşündürücüdür. Hiç kuşkusuz bu durumun en mühim sebebi Tunceli'deki Alevi Zazaların *Zaza* ismini daha ziyade Sünni Zazalar için kullanmaları, kendilerini ise *Kurmanc*lardan farklı olarak *Kırmanc* biçiminde adlandırmış olmalarıyla yakından ilgilidir. Aynı durum büyük azalmanın yaşandığı Erzincan ve Muş illeri için de geçerlidir. Söz konusu iki ilde ekseriyetle Alevi Zazalar yaşamakta ve bunlar da kendilerini Zaza olarak tanımlamamaktadır. Bu da doğal olarak nüfus sayımında yer alan ana dili sorusuna verilecek cevabı etkilemektedir. Açıkçası, 1965 nüfus sayımında ana dilini Zazaca olarak belirten nüfusun sayısında 1950 nüfus sayımına oranla bir düşüş olması toplumda belirli lokaliteye bağlı olarak kullanılan *Kurmancca, Kırmancca, Kırdasca* ve *Zazaca* gibi isimlendirmelerin kullanımındaki muğlaklıkla açıklanabilir. Daha doğru bir ifadeyle, sözkonusu adlandırmaların coğrafyaya ve mezhebe bağlı olarak değişkenlik göstermesi, nüfus sayımlarında yer alan ana dili sorusunun Zazaların yaşadığı farklı yörelerde farklı isimlerle cevaplanması sonucunu ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Ayrıca arada geçen on beş yıllık süredeki asimilasyon politikalarının da ana dilini Zazaca olarak belirtenlerin sayısında bir azalma olmasına neden olduğunu gözden ırak tutmamak gerekir. Bu nedenlerin tamamı ve sözkonusu dönemde Zaza-Kürt ayrımının olmadığı gözönünde bulundurulduğunda nüfus sayımlarındaki ana dil sonuçlarına dayalı olarak açıklanan Zaza nüfusunun oldukça sorunlu olduğu gerçeğiyle karşı karşıya olduğumuz aşikârdır.

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Cumhuriyet döneminde 1927-1965 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarında Zazaların ve Zazacanın Kürt ve Kürtçe olarak kayda geçirildiği görülmektedir. Bu gerçeklikle birlikte 1927-1945 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarında Zazaca konuşan nüfusun tamamı Kürtçe hanesine kaydedilirken, 1950-1965 yılları arasındaki sayımlarda ise Kürtçe kategorisinde *Kurmancca, Kırdasca* ve *Zazaca* lehçelerine yer verilerek Zazacanın, Kürtçenin bir lehçesi olarak kayıtlara geçiril-

diğini müşahede etmekteyiz. Dolayısıyla 1965 yılı nüfus verilerinin Zazalar hakkındaki son resmi veriler olduğunu belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte her ne kadar 1965 sonrasında yapılan 1970-1985 arasındaki nüfus sayımlarında ana diline yönelik sorular yer almış olsa da sözkonusu verilerin kamuoyuna açıklanmamış olmasından dolayı ana dil sonuçlarına dayalı nüfus hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu gerçekten hareketle, günümüzde Zazaların nüfusu ile ilgili ileri sürülen bilgilerin hiçbirinin resmi verilere dayanmadığını ve tamamen tahmine dayandığını belirterek bu bölümü noktalamış olalım.

İKİNCİ BÖLÜM

Tarihî Kaynaklarda Zazalar

Ernest Chantre'ın 1881'de yaptığı gezide
Capitaine Barry tarafından çekilmiş
Diyarbakırlı iki Zaza kadının fotoğrafı.
(Kaynak: Bibliotheque nationale de France)

Geçmiş hakkında sağlıklı ve güvenilir bilgilere ulaşılması, günümüzde tartışma konusu olan konuların daha iyi bir şekilde açıklanabilmesi ve dolayısıyla pek çok siyasi, toplumsal ve iktisadi konunun açıklığa kavuşması, ancak tarihin kaynaklarına inmekle mümkün olabilmektedir.[1] Coolingwood'un işaret ettiği gibi, tarihi bilginin mahiyeti, bu bilgiye yönelen herkesin bilginin temel kaynaklarıyla yüzleştirilmesini gerekli kılmaktadır.[2] Tarihte kaynak denilince, geçmişe dair izler barındıran materyal anlaşılmaktadır. Bu nedenle kaynağın en önemli niteliği, geçmiş olaylara dair *doğrudan* veri ya da malumat içermesidir.[3] Bu cümleden de anlaşılacağı üzere, tarihi bilgi veren ve devrinde vücuda getirilmiş olan her türlü malzemeye *kaynak* denir. Olayın geçtiği devirde vücuda getirilmiş olanlara *ana kaynak*, olayın geçtiği devire yakın bir zamanda ve devrinin kaynaklarından istifade edilerek meydana getirilenlere *birinci elden kaynak* adı verilmektedir. Bu tasnifin dışında kaynaklar, olayın vukua geldiği dönemlere göre *yazılı*, *sözlü* ve *görsel* olmak üzere üç

1 Çalışmanın bu bölümü daha önce kaleme aldığımız aşağıdaki bildiri ve makalelerin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir. Bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 271-290; Ercan Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]", s. 286-301; Ercan Çağlayan, "Zazaların Etnik Kökeni", *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*, ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 249-306.

2 Konu hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. R. G. Coolingwood, *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar*, çev. Ahmet Hamdi Aydoğan, YKY, İstanbul, 2005.

3 Fatma Acun, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 119.

grupta toplanabilir.[4] Yapılan herhangi bir tarih araştırmasında kaynaklardan ne ölçüde istifade edilmiş ise çalışmanın kıymeti ve itibarı o oranda artmış demektir. Kaynaklara dayalı yapılan çalışmalar, aynı zamanda konunun total ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasını sağlayacaktır. Bu nedenle herhangi bir yerin, dönemin veya toplumun tarihi yazıldığında coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, iktisat, hukuk, siyaset, diplomasi, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve filoloji gibi çok sayıda sosyal bilimden istifade etmek çalışmanın kıymeti ve güvenilirliği açısından zorunludur. Kaynaklara dayalı ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmayan çalışmalar, ciddi yanlışlık ve noksanlık ihtiva etmenin yanısıra tarihi olay ve olguların anlaşılmasında da manipüle görevi icra eder. Bununla birlikte, bir araştırmacının konuyla ilgili tüm kaynaklara ulaşması ve sözkonusu kaynakları değerlendirmesi pek mümkün olmadığından farklı kaynak grupları veya türleri üzerine yapılan diğer çalışma sonuçlarından istifade etmek yoluyla, bu sorunu gidermesi mümkündür.[5]

Hiç şüphesiz, bir topluluğun en mühim müştereklerinden biri de "ortak tarih"tir. Anthony Smith, toplulukların "paylaşılan bir bellek" üzerine kurulmadığı takdirde *ethnie*nin hiçbir şey olduğunu söyleyerek "ortak tarih"e büyük önem atfeder. Smith, "ortak tarih"in, toplumda "etnik bilincin yükselmesi" ve "yüksek düzeyde bir bütünleşme yaratma" konusunda müstesna bir yere sahip olduğunu ileri sürerek "ortak tarih"in önemini vurgular. Smith, bir etnik grubun en belirgin özelliklerinden birinin, "ortak tarih" olduğuna şu cümlelerle dikkat çeker:

> Tarihsel topluluklar paylaşılan bir bellek üzerine kurulmamışsa *ethnie* hiçbir şeydir. Ortak bir tarihsel anlayış birbirini izleyen kuşakları, ortak birikime eklenen deneyimlerle birleştirir. Ayrıca birbirini izleyen gündelik yaşantılar aracılığıyla sonraki kuşaklara kendi deneyimlerinin tarihselliğini aktaracakları bir nüfusu tanımlar. Bir başka deyişle tarihsel ardı ardına gelişler daha sonraki deneyimler için "biçimleri", onların yorumlanması için kanalları ve kalıpları yaratır.[6]

Yukarıda söylenenlerden hareketle günümüzde hâlâ kaynaklara dayalı bir Zaza tarihinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenden dolayı bilhassa Zazaların kökeni ve İslâm öncesi tarihleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi-

4 Kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 8. Baskı, Elif Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 17-36.

5 Acun, a.g.m., s. 149.

6 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 50-51.

ye sahip değiliz. Bununla birlikte Zazaların ilk dönem tarihi hakkında, *Zaza* ve *Dımılı* isimleri esas alınarak yapılan az sayıdaki çalışmanın da, ilmi açıdan oldukça problemli olduğunu belirtmiştik. Minorskiy, F. C. Andreas'a referansla Zazaların kökeninin Deylemilere dayandığını ve Dımılı isminin Hoy'daki Dümbüliler ile bağlantısı olduğunu ileri sürer ve şöyle der: "Bugün Türkleşmiş olan ve 19. yy. başlarından beri Hoy bölgesinde aktif olarak yerleşik bulunan Dümbüliler de Dımli ile bağlantılı gibi görünmektedir.[7] Dilbilimci MacKenzie de dilbilimi referans alarak aynı yönde görüş bildirir: "Gorani diline en yakın akraba dili Zazaca'dır. Bu takma adı onlara, dillerinde çok z sesi kulllanıldığından dolayı Kürt komşuları tarafından verilmiştir. Onlar ise kendi dillerine Dımli demektedirler. Bu isim, daha önce de açıklandığı gibi Dailami, yani Hazar denizinin güneybatısında birer bölge adı olan Dailam ya da Gilan'dan gelmektedir. Bu açıklama, Zazaları, kökenleri büyük bir olasılıkla yine aynı bölge olan Goranlara daha da yaklaştırmaktadır."[8] Aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Zazaların İslâm öncesi döneme ait tarihine ilişkin yeterli ve somut bilgi ile belge bulunmadığını, ya da günümüze dek konu hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığını, bu konuda ileri sürülen tezlerin birer faraziye olmaktan öteye geçmediğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Zazalar hakkında İslâm öncesi dönem ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığından Zazaların tarihi ve anayurtları hakkındaki ilk somut bilgilere daha geç dönemde, Arap-İslâm kaynaklarında tesadüf etmekteyiz. Bu bölümde sözkonusu kaynaklarda Zazalar ve Zazaca hakkındaki bilgiler esas alınarak Zaza kimliğinin tarihi izleri ortaya konmaya çalışılıyor.

Ünlü Rus dilbilimcisi Vladimir Feodoroviç Minorskiy (1877-1966)

ARAP-İSLÂM KAYNAKLARINDA ZAZALAR

İslâmi dönemde Zazalarla ilgili ilk kaynaklar, Arap-İslâm akınları sırasında ve sonrasında kaleme alınan eserlerdir. Bilhassa, İslâm'ın Arap coğrafyasının dışına yayılmasıyla birlikte Araplar, diğer Müslüman olan toplumlar hakkında detaylı bilgiler veren çalışmalar yapmıştır. Bu nedenden ötürü Zazaların meskûn

7 Bkz. V. Minosrky, "Daylam", http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/deylemliler.htm, Erişim Tarihi: 20/11/2014.

8 Bkz. MacKenzie, a.g.m.

olduğu bölgelerde İslâm'ın yayılışına paralel olarak Arap fetihlerini konu edinen geniş bir literatür oluşmuştur. Arap kaynaklarının tamamı Zazaları Kürt grupları içerisinde değerlendirdiğinden sözkonusu kaynaklarda Zazalar hakkındaki bilgilere doğal olarak Kürtlerle ilgili bölümlerde tesadüf edilmektedir.

Arap kaynaklarının ekserisinde Zazalardan Kürt olarak bahsedilmekte ve sözkonusu kaynaklarda Zazaların ilk yerleşim yerinin Musul ve Botan olduğu belirtilmektedir. Konuyla ilgili olarak daha önce müstakil bir çalışma yaptığımızdan burada sadece Arap kaynaklarından Zazalar hakkında bilgi veren en mühim çalışmalara işaret etmekle yetineceğiz. İslâmi dönemde Zazalarla ilgili malumat veren Arap kaynaklarını şöyle sıralamak mümkündür: 9. yüzyılın önemli filolog ve tarihçilerinden biri olan Ebu Hanife el-Dinaveri, Dunbulilerin Bermeki soyundan geldiklerini ve Kürt olduklarını ifade eder. 10. asrın en önemli tarihçilerinden Mes'udi, Dünbülilerden *Denabile* adıyla bahsetmekte ve Dünbülilerin Musul ile Cudi arasında meskûn olduklarını belirtmektedir. 14. asır âlimlerinden olan İbn Fazlullah el-Ömeri, Dünbüli aşiretinden Kürt aşiretlerinden biri olarak bahsetmekte ve Dünbülilerin ana yurdu olan Musul hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. 15. asır İslâm bilginlerinden Firuzabadi ise Dunbulilerin Ezidi olduğunu söyler. Zazalar hakkında bilgi veren diğer bir isim İbn-i Hallikan'dır. İbn-i Hallikan, Bermekilerin Kürt taifesinden olan Zerza/Zerazi kabilesinden olduğunu ve Musul'da meskûn olduklarını belirtir. Müellife göre Bermekiler, Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde Musul'dan göç ederek Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgelerine yerleşmişlerdir.[9]

12. ve 13. asrın büyük coğrafyacılarından biri olan Yakut el-Hamevi *Mûcem'ül Buldan* isimli meşhur eserinde günümüzde Zazaların yaşadığı bölge hakkında bilgi verirken *Zaza* sözcüğünü andıran *Zevzan* bölgesinden sıklıkla bahseder ve sözkonusu bölgede Kürtlerin yaşadığını söyler: "Zevzan nahiyesindeki bir kale Buhtiyye Kürtlerine aittir. (...) Zevzan nahiyesinde Beşir kalesi Beşneviyye Kürtlerinin kalelerindendir. (...) Cüvzakîl, Zevzan nahiyesinde bir kaledir. Buhtiyye Kürtlerinin memleketidir ve orası Kürtlerin yönetim merkezidir. (...) Zevzan, Ermeni dağları, Musul, Diyarbakır, Azerbaycan ve Ahlât arasında kalan güzel bir (kûre) bölgedir. Halkı Ermeni'dir ve orada Kürtlerden bir taife de vardır. (...) Zevzan, Ceziret'ü ibni Ömer'de, Dicle'nin doğusunda geniş bir nahiyedir. Burada sağlam kaleler çoktur. Kalelerin tamamı Beşneviyye, Buhtiyye Kürtlerine aittir."[10]

---

9 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Osmanlı Kaynakları]", s. 286-301.

10 Bkz. Bekir Biçer, *Kürtler*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 302, 304.

Tarihsel süreç içinde Zazalar ana yurtları Mezopotamya bölgesinde yer alan Musul ve Botan yörelerinden Anadolu ve İran bölgesine yayılmışlardır. Bu cümleden olmak üzere Zazalar, Anadolu'da Fırat, Murat ve Dicle kıyılarına, İran'da ise Hoy, Salmas ve Urmiye bölgelerine yerleşmişlerdir. Zazaların ilk yerleşim yeri olan Musul ve Botan bölgesi Halife Ömer döneminde İyaz bin Ğanem tarafından fethedilmiş ve bölge halkı İslâm'la tanışmıştır.[11] Zazalar İslâm'la tanıştıktan sonra Abbasi, Selçuklu ve Eyyubi döneminde askeri ve mülki alanlarda hizmet vermiştir. Zazalar bilhassa Eyyubiler döneminde orduda görev almış ve Sultan Selahaddin Eyyubi'nin süvari mızraklı askerleri olarak hizmet vermiştir. Daha da mühimi, Selahaddin Eyyubi, Kudüs'ü fethettikten sonra Mescid-i Aksa'nın muhafızlığını Zazalara tevcih etmiştir. Bu gelenek Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Nitekim Diyarbakır'dan Yüzbaşı Zaza Hüseyin'in komutasında süvari birliği oluşturularak Kudüs'ün muhafazasına memur edilmiş ve ayrıca Kudüs'te görev alan Zazaların isimleri ve aldıkları maaşları da kayıt altına alınmıştır. Oşnî bölgesinde uzun süre hâkim olan Dımılı beyleri Zerza olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, Akkoyunlu döneminde Hakkâri'de hâkimiyet kuran Zazalar, Bay Kalesi'ni inşa etmiş ve bu kale Zerzan Nahiyesi olarak tarihe geçmiştir. Kısacası Zazalar, Selçuklu, Eyyubi, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemlerinde Süveydi, Mirdasi, Dımılı ve Dersiman aşireti adlarıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir.[12]

OSMANLI KAYNAKLARINDA ZAZALAR

Günümüzde Zazalar ve Zazaca üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamında daha ziyade tarih öncesi ve İslâm öncesi dönem ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Buna karşılık İslâmi dönemde ve bilhassa Osmanlı döneminde Zazalar hakkında herhangi bir ilmi çalışma yapılmamakta, dahası buna gerek bile duyulmamaktadır. Daha açık bir biçimde ifade edersek, Zazalar hakkında yapılan çalışmalarda Osmanlı arşiv malzemesi kullanılmamakta ve hatta arşiv hiç bilinmemektedir. Oysa altı yüzyılı aşkın bir süre hüküm süren Osmanlı'nın tebaasından biri de Zazalardır. Zazalarla ilgili araştırmalarda arşiv kullanılmadığından sadece filoloji üzerinden gidilmekte, bu da konunun tarihi, coğrafi, etnolojik, antropolojik, sosyolojik ve politik cihetinin göz ardı edilmesine ve dolayısıyla yapılan çalışmaların daha baştan tartışılır hale gel-

11 El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan [Ülkelerin Fetihleri]*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 250-251.

12 Bkz. Abdullah Demir, *a.g.b.*, s. 106-107.

mesine neden olmaktadır. Bunun farkında olarak, bu çalışmayla bir nebze de olsa Osmanlı kaynaklarında Zazalar ve Zazacaya dair bilgiler aktarmaya gayret edilecektir.

Osmanlı döneminde Zazalara ait kaynakların büyük bir kısmı Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan ve İstanbul'da hizmet veren Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda bulunmaktadır. 16. ve 17. asırlar için vazgeçilmez kaynaklar olan Tahrir defterleri ise Ankara'da bulunan Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kuyud-u Kadime Arşivi'nde yeralmaktadır. Zazalarla ilgili bilgi ve belgenin bulunduğu bir diğer arşiv ise Ankara'da bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'dir. Bu arşivde Zazaların yaşadığı coğrafyada bulunan cami, medrese, tekke, zaviye, çeşme ve diğer dinî ve hayır müesseseleri hakkında önemli kayıtlar sözkonusudur. Elbette, tüm bu kaynaklar, Zazalar hakkında çalışma yapanlar için vazgeçilmez imkânlar sunduğunu ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Söz konusu dönemde kaleme alınan kitaplar, seyahatnameler ile tahrir, mühimme, temettuat, kadı ve nüfus defterleri, salnameler, gazete ve mecmualar ile arşiv belgeleri çok otantik ve ayrıntılı bilgiler barındırmaktadır.

Osmanlı döneminde Anadolu'da Zazalar yoğun olarak Çapakçur [Bingöl], Genç, Meneşkut [Solhan] ve Göynük'ün [Karlıova] bazı köyleri; Diyarbekir, Çermik, Çüngüş, Kulp, Lice ve Siverek; Elazığ merkez, Palu, Ergani Madeni; Dersim [Tunceli], Erzincan, Kuzican; Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri, Karabel, Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği; Bitlis'in Mutki kazası ile Muş'un Varto kazası; Erzurum'un Hınıs ve Tekman kazaları; Malatya'nın Pütürge, Arapgir ve Gerger kazaları; Siirt'in Baykan kazasının Ziyaret beldesi ile bazı köylerinde yaşamaktaydı. Anadolu'nun dışında ise Hoy, Salmas, Urmiye, Revan, Oşni ve Halep'te yoğun bir Zaza nüfusu mevcut idi. Bu yerleşim yerlerinin dışında Dimaşk'da [Şam] Heyyu'l Ekrad'da [Kürtler Mahallesi] önemli oranda Zaza yaşamaktaydı.[13] Anadolu'da Zazaların meskûn olduğu Bilad-ı Ekrad [Kürt Beldeleri] 1515 yılında yirmi dört Kürt beyinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. I. Selim, Kanuni ve III. Murad dönemlerinde yapılan idari teşkilatlanmada Zazaların meskûn olduğu sancaklar, "Elviye-i Mîr-i Mîran-ı Vilayet-i Diyarbekr" ve "Vilayat-ı Kürdistan"a bağlı olarak "yurtluk", "ocaklık" ve "hükümet" tarzında idare edilmiştir. Zazaların yaşadığı bölgedeki sancaklardan Atak, Çapakçur, Çemişgezek, Çermik, Kulp, Pertek ve Siverek sancakları "yurtluk ve

13 Bkz. Kadri Yıldırım, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası-1 Rojava*, Şemal Yayınları, İstanbul, 2015, s. 58-68.

ocaklık" tarzında, Cizre, Eğil, Genç, Hazo [Kozluk], Oşni ve Palu sancakları ise "hükümet" tarzında idare ediliyordu. Cizre ve Hazo hariç, diğer dört "hükümet" sancağın tamamında Zaza nüfusu ekseriyeti oluşturmaktaydı.[14]

Osmanlı hâkimiyetindeki Zazalar Çemişgezek, Hoy, Mirdasi ve Süveydi olmak üzere dört emirlikten müteşekkildi. Çemişgezek Emirliği "Dersim ve Şeyh Hasanlu" aşiretleri tarafından kurulmuş olup Dersim, Sivas, Erzincan ve Kiğı bölgesinde geniş bir coğrafyayı hâkimiyet altına almıştır. Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle Çemişgezek, Osmanlı hâkimiyetinden önce Kürdistan'a merkezlik yapıyordu. Ancak Kanuni döneminde emirlik Mecıngırd, Pertek ve Sağman adıyla üç emirliğe bölünerek emirliğin sınırları daraltılmıştır. Zaza emirliklerinden Hoy Emirliği günümüz İran sınırları içerisinde yer alan Hoy, Salmas ve Urmiye ile Türkiye'nin Doğu sınırındaki Hakkâri bölgelerinde hüküm sürmüştür. Mirdasi Emirliği, ilk olarak aşiret şeklinde Botan ve Hakkâri'de hüküm sürerken, daha sonra Çermik, Eğil, Palu, Hozat, Mazgirt ve Pertek bölgelerinde hâkimiyet kurmuştur.[15] Süveydi Emirliği ise daha ziyade bugünkü Bingöl vilayeti sınırları içerisinde yer alan Çapakçur, Genc, Meneşkut, Hançuk ile Erzurum'un Hınıs ilçesini içine alacak bir bölgede hüküm sürmüştür.[16]

Osmanlı kayıtlarında Zazalarla Kurmancların karışık yaşadığı yerlerde Zazaları Kurmanc Kürtlerinden ayırmak için "Dünbüli-i Ekrad" veya "Zaza-i Ekrad" şeklinde bir kullanım sözkonusudur. Zazaca konuşan ve önemli Zaza aşiretlerinden olan Dersimlü ve Şeyh Hasanlu aşiretleri Osmanlı kayıtlarına "Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli" ve "Cemaat-ı Ekrad-ı Şeyh Hasanlu" şeklinde geçmiştir. Bundan başka, Çemişgezek sancağında 1518 yılında yapılan ilk tahrirde Dımıliler için "Cemaat-ı Ekrad-ı Dumîlî an nahiye-i Balan tabii Çemişgezek" şeklinde bir kullanımın olduğunu müşahede etmekteyiz.[17] Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı kaynaklarında Zazalar ve Zazaca hakkındaki bilgiler ele alınmaktadır.

Şerefname'de Zazalar

Osmanlı döneminde Zazalarla ilgili ilk kayıtlara *Şerefname* adlı eserde rastlanmaktadır. Bir Kürt beylikleri tarihi olan eser Şeref Xan tarafından 1595 yı-

14 Bkz. Abdullah Demir, *a.g.b.*, s. 110-112.

15 Yönetim merkezleri Dicle, Eğil, Çermik, Palu ve Bağin olan Mirdasiler Diyarbakır, Elazığ, Dersim, Bingöl, Muş ve Adıyaman'da geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Konu hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Nusret Aydın, *Diyarbekir ve Mirdasiler Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2011.

16 Zaza beylikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname*, çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd., c. 1-5, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009/2010.

17 Bkz. Abdullah Demir, *a.g.b.*, s. 116-117.

lında kaleme alınmıştır. Her ne kadar birçok araştırmacı tarafından *Şerefname*'de Zazalara, Kürt grupları içerisinde yer verilmediği öne sürülerek Zazaların Kürt olmadığı iddia edilse de bu doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Şeref Xan eserini kaleme aldığı dönemde Zaza adı yaygın bir kullanıma sahip değildi. Dahası, *Şerefname*'de Zazalar için Dumbeli/Dombeli ifadesi kullanılmaktadır. Daha da mühimi Şeref Xan, Çapakçur [Bingöl], Eğil, Genc, Çemişgezek, Çermik, Palu, Pertek, Siverek gibi Zazaların meskûn olduğu bölgelerdeki beylikler [Mirdasiler, Süveydiler, Pir Hüseyinoğulları vb.] hakkında bilgi verirken bunların Kürt beyliği olduğunun altını çizer.[18] Zaten Şeref Xan'ın eseri, bir Kürt tarihi olması hasebiyle Kürt olmayan halklar/milletler hakkında ayrıntılı bir bilgi içermez. Dolayısıyla sadece Zaza kavramı üzerinden bir iz sürmek bizi doğru sonuçlara götürmez.

Dumbelilerin yaşadığı coğrafya hakkında da bilgi veren Şeref Xan, Dumbelilerin Musul ve Suriye'de meskûn olduklarını belirtir. Şeref Xan, Dumbelilerin kökenleri hakkında iki rivayetten bahseder. Bunlardan birincisine göre Dumbeliler, İsa adlı Suriyeli bir Emir'e dayanmaktadır.[19] Şeref Xan'ın sıhhatine itibar ettiği ikinci rivayete göre ise Dumbelilerin kökeni Siirt ve Cizre arasındaki Botan bölgesine dayanmaktadır. Bu görüşü referans alan Şeref Xan, Dumbelilerin Bohti aşiretinin bir bölümünü oluşturduklarını ve bundan dolayı Dumbeli-i Boht [Botan Dumbelileri] olarak adlandırıldıklarını söyler. Şeref Xan, Dumbelilerin Ezidi olduklarını ancak daha sonra bazı Dumbeli Emirleri ve ileri gelenlerinin İslâm'ı benimsemesiyle Dumbelilerin büyük çoğunluğunun "imansızlığı ve dinsizliği bırakarak" İslâm'la şereflendiğine dikkat çeker. Son olarak Şeref Xan, Dumbelilerin göçebe olduğunu ve daha sonraki dönemlerde Sokmanabad'a yerleşerek Hoy'u yönettiklerini söyler.[20] *Şerefname*'de Dumbeli aynı zamanda nisbet olarak kullanılmaktadır. Mesela, Hacı Bey Dumbeli[21] ve Dumbeli Kürt Beyi Hacı Bey Kapan[22] gibi kullanımlar bu durumu göstermektedir.

---

18 Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname* c. 1-5, çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd., Yaba Yayınları, İstanbul, 2009/2010.

19 Aynı şekilde İranlı bilim adamı Muhammed Macid Merduhi *Meşahir-i Kurd Ümera ve Hanedanha* adlı tarih kitabında Ebu Hanife-i Dinaveri'nin *Ensabu'l-Ekrad* adlı eserine istinaden Dünbeli Aşireti'nin soyunun Emir İsa adlı şahsa dayandığını belirtir. Emir İsa'nın ise Kürd Emir Yahya'nın oğlu olduğunu ve Bermeki ailesine mensup olduğunu söyler. Bkz. Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran, 1382, c. III, s. 87.

20 Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi Etnoğrafya ve Coğrafya Girişi*, I/I, c. 1, çev. Celal Kabadayı, İstanbul, 2009, s. 158-159.

21 Şerafeddin Han, *Şerefname*, II/I, c. 4, çev. Rıza Katı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2010, s. 514.

22 Şerafeddin Han, *Şerefname*, II/II, c. 5, çev. Rıza Katı-Vedii İlmen, İstanbul, 2010, s. 566.

Özetle söylemek gerekirse *Şerefname*'de her ne kadar Zaza kullanımı sözkonusu değilse de Şeref Xan'ın hem Zaza beyliklerini detaylı bir biçimde ele alması hem de Dumbelilerden ayrıntılı bir biçimde bahsetmesi *Şerefname*'nin Zaza tarihi açısından önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.[23]

Kitâb-ı Cihannüma'da Zazalar

Kâtip Çelebi tarafından 17. yüzyılın ortalarında [1648-1654] kaleme alınan eser Zazalardan "Dunbeli" olarak bahsetmekte, bunun yanısıra Zazaların meskûn olduğu Çemişgezek hakkında detaylı bilgi vermektedir. Kâtip Çelebi, Osmanlı hâkimiyetinden önce Çemişgezek'in Kürdistan'a merkezlik yaptığını, emirliğin otuz iki kale ve on beş nahiyeden oluştuğunu ve geniş bir coğrafyayı kapsadığını belirtmektedir. Ayrıca Kâtip Çelebi, IV. Murad'ın 1635 yılında gerçekleştirdiği Revan seferi bahsinde Dunbeli aşiretinden bahsetmektedir. Kâtip Çelebi, IV. Murad'ın Revan'ı alıp Tebriz'e vardığında Aras nehri kenarında konakladığını ve bu esnada Dunbeli aşiretinden 500 kadar hanenin sultana müracaat ederek yurt talep ettiklerini kaydeder. Dunbeli aşiretinin bu talebi üzerine IV. Murad, Dunbelilerin Erzincan ve Tercan kazalarına yerleştirilmesi için emir verir ve böylece Dunbeliler sözkonusu bölgeye yerleştirilir.[24] Osmanlı tarihçilerinden Joseph von Hammer, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserine dayanarak yazdığı Kürt kabileleri arasında Denbeli kabilesini de zikreder ve sözkonusu kabilenin Van Eyaleti'nde meskûn olan Ezidi bir kabile olduğunu belirtir.[25]

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Zazalar

17. yüzyılın ortalarında Zazaların yaşadığı Malatya, Harput, Palu, Urfa, Diyarbekir, Genç, Çapakçur, Bitlis, Van ve İran [Hoy, Salmas, Urmiye] bölgesine seyahatte bulunan meşhur seyyah, eserinde Zazalar hakkında çok teferruatlı bilgilere yer vermektedir. Evliya Çelebi, Anadolu'da yaşayan Zazalardan, "Ekrad-ı Zaza" olarak bahsederken, İran coğrafyasında yaşayanlardan "Dümbüli" olarak bahsetmektedir.[26] Zazaları Kürt olarak tanımlayan Evliya

23 *Şerefname*'de Zazalar hakkında bir çalışma için bkz. Ahmet Kırkan, "Şerefname Ra Heya Ewro Cayé Ke Zazayî Tede Ciwîyene û Xonamekerdena Înan; Hete Tarix û Zıwanî Ra Qrîtîkêk", *The 1st International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History-Kurds and Kurdistan in Ottoman Period*, Erbil-Kurdistan-Irak, April 16-18, 2013.

24 Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal No: 754, s. 418-419.

25 Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi Notlar-Açıklamalar*, I/II, c. 2, çev. Rıza Katı, İstanbul, 2009, s. 37-38.

26 *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap [İki cilt], Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, haz. Seyit Ali

Çelebi, Zazaların dili, kültürü, coğrafyası, iktisadi uğraşları ve toplumsal yapıları hakkında çok mühim detaylar vermektedir.

Osmanlı döneminde Zaza tabiri ile ilgili ilk kayıtlara Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eserinde rastlanmaktadır. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortalarında "Ekrad Sancakları"na yaptığı gezide bölgenin tarihi, kültürel, sosyolojik, siyasi, iktisadi, idari, dinî ve etnik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. *Seyahatname* adlı eserinde Evliya Çelebi, Zazaları aşiret olarak nitelendirmektedir: "Bu şehre Palu kal'asından sekiz sâ'atde gelirken nehr-i Murâd üzre Çapakçur cisr-i azîminden ubûr ederken Bingöl yaylasına çıkan aşîret-i Hâltî ve aşîret-i Çekvânî ve aşîret-i Yezîdî ve aşîret-i Zâzâ ve Zebârî ve Lolo ve aşîret-i İzoli ve Şikâkî ve Kiki aşîretleri ki cümle iki yüz bin âdem-i Ekrâd ve on kerre yüz bin gûsfend-i devâbât olup bu cisr üzre Çapakçur beğinin âdemleri kuş uçurmayup öşür alırlar."[27] Çelebi, Bingöl ahalisinden bahsederken yine Zazaları Kürtler içerisinde değerlendirir: "Evvelâ Ekrâd-ı Zâzâ ve Lulu ve İzoli ve Yezîdî ve Hâlitî ve Çekvanî [ve] Şikâkî ve Kikî ve Biseyânî ve Mûdîkî ve (...)."[28] Mezkûr eserinin bir başka yerinde de Çelebi, bu durumu ortaya koyar: "Sübhan dağıyla nam bulmuş ünlü bir dağdır ki her sene yüksek tepesine kadar (...) Halidi, Çekvani, Zaza, Lulu, Zibari, Pisani ve Karkari Ekrâdlarından [Kürtlerinden] ve nice kere yüz bin kere hayvanlarıyla bu Sübhan dağına çıkup yayla faslı ederler."[29] Evliya Çelebi, Kürt sancaklarına yaptığı seyahati ayrıntılı bir şekilde kaleme aldıktan sonra Kürt dili hakkında da bilgi verir. Ünlü seyyah, Kürt dilinin Hazreti Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kaldığını belirttikten sonra şöyle devam eder: "(...) ama Kürtlerin yaşadığı yerler dağlık, taşlık ve uçsuz bucaksız ovalar olduğundan on iki tür Kürt dili vardır. Bunların hepsinin kelimeleri ve hususi lehçeleri farklıdır, birbirine aykırıdır. Çoğu birbirlerini tercümanla anlarlar." Devamında: "(...) burası büyük bir bölge olduğundan çeşitli dilleri vardır. Zaza dili, Lulu dili, Hakkâri Cülosu dili, Avniki dili, Mahmudi dili, Şirvani dili, Cizrevi dili, Pesani dili, Sincari dili, Hariri dili, Erdalani dili, Sorani dili, Halidi dili, Çekvani dili, İmadi dili, Rojiki dili vardır" der.[30] Yine Çelebi, "lisân-ı Zaza-i Ekrâd" ifadesini müteaddit defalar kullanarak[31] Zazacayı Kürtçenin

Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999/2000.

27 Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı, 305 Numaralı Yazma, III. Kitap, vrk. 85-b.

28 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, III. Kitap, vrk. 88-b.

29 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 243-a.

30 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 219-a.

31 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 375-b, 376-a, 377-a.

içinde ve Kürtçenin bir lehçesi olarak görmektedir.[32] Evliya Çelebi, Diyarbekir şehri hakkında bilgi verirken yöredeki demografik yapıyı da gözler önüne serer: "Diyarbekir şehri Osmanlı ülkesinde öyle bir yerdir ki, Hz. Yunus'un hayır duasının bereketiyle yaratılmış olan her cinsle doludur. Ama halkının çoğunluğu Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Reayası ve berayası Ermeni olduğundan dolayı Ermeni diyarı da sayılır. (...) Bütün halkı Türkçe, Kürtçe, Arapça, Acemce ve Ermenice konuşur."[33]

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'nin dördüncü kitabında Zazalar dışında Dümbülilerden de ayrıntılı bir şekilde bahseder. Çelebi, Dümbülilerin Van Eyaleti ile İran'da Hoy, Salmas ve Gence dolaylarında meskûn olduğunu belirtir. Daha da önemlisi Rumiye Gölü'nün güneyinde Dümbüli şehri,[34] Dümbüli Kalesi,[35] Dümbüli hükümeti,[36] Dümbüli hanı[37] ve diyar-ı Acem'de meşhur olan Dümbüli pazarından[38] birçok defa bahsederek Dümbülilerin Kürt aşiretlerinden biri olduğunu vurgular. Ayrıca Çelebi, Dümbülilerin Harun Reşid zamanında Hoy, Salmas vd. bölgeleri imar etmeleri için buralarda iskân edildiklerini belirtir. Çelebi, Hoy Kalesi hakkında bilgi verirken şöyle demektedir: "vech-i tesmiyyesi lisân-ı Ekrâd-ı Zaza'da Şuhoy derler. Anınçün kal'a-i Şuhoy dediler." Tüm bunlar, *Seyahatname*'de Zaza adının yanısıra Dümbüli adının kullanıldığını göstermesi açısından dikkate şayandır.

Kamus'ul Alam'da Zazalar

Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan bu eserde, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çapakçur [Bingöl], Genç, Kiğı, Bitlis, Dersim, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretül Aziz, Sivas, Maden, Siverek ve Hısn-ı Mansur [Adıyaman] gibi yerler hakkında çeşitli bilgiler veren müellif Zazalardan Kürt olarak bahsetmektedir.[39] Şemseddin Sami'nin Zazaların yoğun olarak yaşadığı birkaç yerle-

32 Mesela, Evliya Çelebi Akra Kalesi hakkında bilgi verirken şunları der: "Lisân-ı Ekrâd'da Ekra-i Zıbarı ve lisân-ı Urbân'da Akra-i Alî derler. Ve lisân-ı Acem'de Till-i Akra derler ve lisân-ı Moğolî'de Til Muzurî derler. Ve lisân-ı Zaza-i Ekrâd'da Til Gerdüm derler. Ve lisân-ı Yunan'da Petre Boğas derler. Ya'nî Taşlı Kal'a derler. Ve lisân-ı Ekrâd-ı Lulu'da Kûh-pola derler." Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 375-b. Ayrıca bkz. Martin van Bruinnesen, "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları", *Studia Kurdica*, No. 1-3, Yıl 2, Nisan 1985, s. 13-37.

33 Bkz. Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, c. I, ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomennedal, Ankara, 2008, s. 177.

34 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 298-b.

35 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 284-b, 298-a.

36 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 284-a.

37 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 284-b, 285-a.

38 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV. Kitap, vrk. 298-b.

39 Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus'ul- Alam*, Kaşgar Neşriyat [Tıpkı Basım], Ankara, 1996.

şim birimi hakkında yazdıklarına burada yer vermenin uygun olduğunu düşünüyoruz. Şemseddin Sami, Bitlis vilayeti hakkında bilgi verirken vilayetin Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluştuğunu ve vilayetin nüfusunun Kürt ve Ermenilerden mürekkep olduğunu belirtir.[40] Sami, Diyarbekir vilayetinde ise Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Ermeni, Keldani, Süryani, Katolik, Protestan, İsrailli, Ezidi, Çingene ve Kızılbaşların meskûn olduğunu ve vilayette Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşulduğunu ifade eder.[41] Sami, Dersim maddesinde sancağın nüfusu hakkında şunları söylemektedir: "Ahalisi 63.430 kişiden ibaret olup, 43.260'ı Türk, 12.000'i Kürd ki cem'an 55.260'ı İslâm ve 8.170'i Ermeni olarak, Ermenilerin 610'u Protestandır."[42] Sami, günümüzde Tunceli'nin bir ilçesi olan ve önemli Zaza yerleşim yerlerinden olan Ovacık hakkında şunları ifade etmektedir: "Mamuretül Aziz vilayetinin Dersim sancağında bir kaza olup, (...) nüfusu 14.000 kadardır. Bunun yalnız dört bin kadarı Ermeni, geriye kalanları Müslüman ve ekserisi Kürttür."[43] Şemseddin Sami, Mamuretül Aziz [Elazığ] vilayetinin nüfusunun Türk, Kürt, Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu belirtir.[44] Sami, Hısn-ı Mansur [Adıyaman] kazasının Mamuretül Aziz [Elazığ] vilayetinin Malatya sancağına bağlı olduğunu ve nüfusunun 25.000 civarında olup 1.255'inin Hıristiyan geriye kalan halkın tamamının Kürt olduğunu belirtir.[45] Şemseddin Sami, günümüzde Elazığ'a bağlı olan ve Zazaların önemli yerleşim birimlerinden olan Palu'nun nüfusunun takriben 35.000 civarında olduğunu, büyük kısmının Müslüman Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, geriye kalanların da Ermeni olduğunu ifade eder.[46] Sami, Diyarbekir vilayetine bağlı Siverek kazasının nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: "Nüfusu 38.730 kişiden ibaret olup, 25.558'i Türk, Kürt, Çerkez ve Arap olarak Müslüman, 922'si Ezidi, 7.250'si Ermeni, Ermeni Katoliki ve Protestanı 1.000'i de Yakubi Süryani'dir."[47] Şemseddin Sami, Muş'un nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: Kazanın 27.000 nüfusu mevcut olup, 15.000 Müslüman Kürt, geriye kalanı ise Ermenidir. Muş sancağının nüfusu ise 123.459 olup 66.752'si Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman, 55.365'i Ermeni, 970'i Ezidi, 372'si de Çingene'dir.[48] Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl il sınırları içe-

40 Sami, *a.g.e.*, c. II, s. 1239-1240.
41 Sami, *a.g.e.*, c. III, s. 2202-2203, 2207.
42 Sami, *a.g.e.*, c. III, s. 2131-2132.
43 Sami, *a.g.e.*, c. II, s. 1108.
44 Sami, *a.g.e.*, c. VI, s. 4332-4333.
45 Sami, *a.g.e.*, c. III, s. 1962.
46 Sami, *a.g.e.*, c. II, s. 1477.
47 Sami, *a.g.e.*, c. IV, S. 2800.
48 Sami, *a.g.e.*, c. VI, s. 4478-4480.

risinde yer alan Genç ilçesi hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kürdistan'da Bitlis vilayetinde ve Bitlis'in 115 kilometre kuzeybatısında, Murat çayına bağlı olan ve aynı adı taşıyan bir çayın üzerinde sancak merkezi bir köy olup, (...) Gonik, Zikte ve Peçar nahiyeleriyle birlikte 219 köyden oluşup, nüfusu 26.397 kişidir. Bunların 7.930'u Ermeni, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürttür."[49] Şemseddin Sami, Bitlis vilayetinin dört sancağından biri olan Genç sancağının nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: "Bitlis vilayetini oluşturan dört sancaktan biri ve en batıda olanı olup, (...) merkezi Genc köyüdür. Genç, Çapakçur ve Kulp adlarıyla üç kaza ve bunlara bağlı beş nahiye ile 423 köyü kapsar. Nüfusu 66.197 olup, 12.964'ü Ermeni, 836'sı Ezidi, geriye kalanları da tümüyle Müslüman ve Kürttür."[50] Son bir örnek olarak Şemseddin Sami, bugünkü Bingöl vilayetinin Genç ilçesi sınırları içerisinde yer alan Zıkte nahiyesinin nüfusu ile ilgili olarak nahiyenin kırk beş köyden oluştuğunu, nüfusunun Kürt ve Ermenilerden müteşekkil olduğunu ifade eder.[51]

Tahrir Defterlerinde Zazalar

Tahrir, "yazma, yazılma ve kaydetme" anlamına gelmekte olup, Osmanlı'da nüfus ve vergi potansiyelini belirlemek için belirli zamanlarda tutulan istatistiki bilgilerin yer aldığı defterlere Tahrir veya Tapu Tahrir defterleri denir. Yöreyle ilgili ayrıntılı olarak tutulan ve hükümet merkezine gönderilen deftere mufassal [ayrıntılı] defter denirdi. Mufassal deftere dayalı olarak hazırlanan ve yöredeki teşkilât, köy adları ve yıllık gelirin toplu olarak kaydedildiği defterlere ise icmal veya mücmel defter [öz-özet] olarak adlandırılırdı.[52] Osmanlı klasik döneminde Diyarbekir eyaletine bağlı Genc, Palu, Eğil, Cizre, Hazo ve Tercil gibi hükümet sancaklarda tahrir tutulmazdı. Ancak, Çapakçur'un da aralarında bulunduğu ve Zazaların meskûn olduğu birçok yerleşim biriminde tahrir defterleri tutulmuştur. Zazaların meskûn olduğu yerleşim birimlerinde tutulan Tahrir defterlerinin bir kısmının Başbakanlık Devlet Arşivi tarafından tıpkıbasımı, diğer bir kısmının ise dizin ve transkripsiyonu yapılarak yayınlanmıştır.[53] Mesela, 378 Numaralı *İcmâl-i Livâ-i Ekrâd ve Kilis Defte-*

49 Sami, *a.g.e.*, c. V, s. 3894.

50 Sami, *a.g.e.*, c. V, s. 3894-3895.

51 Sami, *a.g.e.*, c. IV, s. 2416.

52 Tahrir defterleri hakkında bkz. M. Zeki Pakalın, "Tahrir Maddesi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s. 376.

53 Birkaç örnek için bkz. *294 Numaralı Hıms Livası Mufassal Tahrir Defteri [936/1556]*, haz. Abdullah Sivridağ vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2000; *397 Numaralı Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri I [943/1536]*, [Dizin ve Transkripsiyon], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010; *397 Numaralı Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri*

ri'nde Dünbelî aşireti Taife-i Ekrad-ı Dünbelî olarak geçmekte, Dunbelilerin Menbic, Birecik, Suruç ve Halep'te yaşadıkları kaydı yeralmaktadır.[54] Yine bazı Tahrir defterlerinde Dümbelilerin Halep'te ve Musul'da meskûn olan bir Kürt aşireti olduğu kaydedilmektedir. Tahrir defterleri, Ankara'da bulunan Kuyud-u Kadime Arşivi'nde yeralmaktadır.

Mühimme Defterlerinde Zazalar

Mühimme defterleri, Osmanlı'da Divan-ı Hümayun'da görüşülen sosyal, siyasi, askerî ve ekonomik konularla ilgili çıkan hükümlerin kaydedildiği ve reis-ül küttabın mühim telakki ettiği ferman ve hükümleri içeren defterlerdir. Mühimme defterleri, merkez ve taşra teşkilatındaki idarî ve askerî yapı, devletin ve halkın gayrimüslim tebaa ile münasebetleri, azınlıklar hukuku, ibadet ve ayin serbestiyeti ve Müslim-gayrimüslim halkın mabed inşası gibi konularda bilgiler içermektedir. Mühimme defterleri ayrıca Osmanlı'nın imar ve iskân siyaseti, belediye hizmetleri, sağlık ve eğitim işleri ve vakıflar hakkında zengin malzeme ihtiva eder.[55] Mühimme defterlerinde Zazalar "Donboli" şeklinde geçmekte ve farklı bölgelere iskân edildikleri görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yazılan Mühimme defterinde Dümbeli Aşireti'nin Hoy ve Katur bölgelerine yerleştirilmesi, bunların iskânlarına özen gösterilmesi ve çok dikkatli olunması bilgisi dikkat çekmektedir. Söz konusu defterlerde Dümbeli adlı Kürt taifesinin Hoy'da yaşadığı ve Diyarbakır, Kilis ve Halep'te iskân edildiği bilgisi yeralmaktadır.[56]

Temettuat Defterlerinde Zazalar

Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından sonra tutulmaya başlanan, tüccar ve esnafın, kazançlarına göre devlete yıllık olarak verdiği vergilerin kaydedildiği defterlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısı için mühim bir kaynak olan Temettuat defterleri, Osmanlı şehirlerinin sosyal, iktisadi ve demografik yapısı hakkında çok orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Bu defterlerde şehir, kaza, nahiye, köy ve mezra gibi yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun mal-mülk, hayvan ve arazileri ile yörede yetiştirilen tarımsal ürünlerin kaydı tutulmaktaydı. Sosyal tarih, bilhassa nüfus araştırmalarında mühim kaynaklardan biri olan Temettuat defterlerinde, vergi mükelleflerinin adı, lâkapları, un-

II [943/1536], [Tıpkı Basım], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

54 Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004, s. 71.

55 Mühimme Defterleri için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA*, c. 31, s. 520-521.

56 BOA, Mühimme Defteri, No. 3, s. 409, Hüküm: 1221.

vanları, mesleği ve aşireti hakkında malumat mevcut olması, dönemin ve bölgenin tarihine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Kısacası, Temettuat defterlerindeki bilgiler sayesinde bir bölgenin dinî, etnik, sosyal ve iktisadi durumu hakkında malumat elde etmek mümkündür.[57] Zazaların yaşadığı bölgelerin tamamında Temettuat defterleri tutulmamışsa da bazı yörelerde sözkonusu defterlerin tutulduğu görülmektedir. Mesela 17 Rebiulahir 1261 [25 Nisan 1845] tarihli Divriği kazasına bağlı Yağıbasan köyüne ait Temettuat defterinde Zaza Aşireti başlığı altında, adı geçen köyde elli bir hane reisinin isimleri ve gelir kaynakları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Aynı defterin son sayfasında Zaza aşireti imamı Ali, Zaza aşireti muhtar-ı evveli Süleyman ve Zaza aşireti muhtar-ı Sani Hasan adlı şahısların mühürleri bulunmaktadır.[58]

Nüfus Defterlerinde Zazalar

Nüfus sayımları, herhangi bir coğrafyada yaşayan toplumu veya toplumları meydana getiren insanların miktar, cinsiyet, yaş, maluliyet, meslek, dil, din ve öğrenim durumlarını ortaya koymaktadır. Bu sebepten ötürü nüfus sayımları, toplumların demografik, tarihi, iktisadi, sosyolojik ve idari yapıları hakkında bilgi elde etmek için vazgeçilmezdir. Osmanlı'da modern anlamda nüfus sayımları 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1831, 1844, 1881 ve 1906 yıllarında olmak üzere dört ayrı nüfus sayımı yapılmıştır. İlk iki sayımda sadece erkekler sayılırken, 1881 sayımından itibaren kadınlar da sayılmıştır. Sayımlarda tüm vilayet/sancak, kaza ve köylerde yaşayan halk Müslim ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmış ve defterlere kaydedilmiştir. 1844 yılında yapılan ikinci sayımdan itibaren etnik [Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum, vs.] ve dinî [Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Ortodoks, vs.] tasnif yapıldığı görülmektedir. Nüfus defterlerinde yöredeki idari sınırlar [sancak, kaza ve köyler], şahıs ve yer isimleri, aile ve aşiret isimleri, meskûn ve gayrimeskûn aşiretler, yöredeki görevliler [muhtarlar, imamlar, kâhyalar, kocabaşlar vs.], meslekler, yörede yaşayan dinî gruplar, nüfus hareketleri, doğum ve ölüm istatistikleri gibi çeşitli konulara dair bilgi mevcuttur.[59]

---

57 Temettuat Defterleri hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", *12. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 295-413.

58 BOA, ML.VRD.TMT.d./ 13359.

59 Osmanlı nüfus sayımları ve nüfus defterleri hakkında detaylı çalışma için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu [1830–1914] Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Istanbul, 2003; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557.

Yapılan nüfus sayımlarında Zazalarla ilgili herhangi bir kayda rastlanmaz. Mesela, 1844'te yapılan ikinci nüfus sayımında imparatorluktaki on sekiz ayrı etnik-dinsel grup zikredilirken burada Zazalara yer verilmediğini görüyoruz. Yine 1881 ve 1906 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Osmanlı'da yaşayan birçok etnik ve dinî grup nüfus defterlerine kaydedilerek her etnik ve dinî grubun nüfusu kayıt altına alınmıştır. Osmanlı nüfus sayımlarındaki dinî ve etnik gruplar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.[60]

TABLO 2
Osmanlı Nüfus Sayımlarında Dini ve Etnik Gruplar

Dinî gruplar	Etnik gruplar (Müslim)	Etnik gruplar (gayrimüslim)
Müslüman	Türk-Türkmen-Osmanlı	Ermeni
Hıristiyan	Arap	Rum
Musevi	Arnavut	Bulgar
Katolik	Kürt	Pomak
Rum Ortodoks	Çerkez	Sırp
Protestan	Kazak	Slav
Ezidi	Boşnak	Latin
Süryani (Monofizit)	Tatar	Romen (Vlahlar)
Yakubi	–	Kıpti (Çingene)
Marunî	–	–
Keldani	–	–

Görüldüğü üzere sözkonusu nüfus istatistiklerinde yörede yaşayan Müslüman halk, Kürt olarak kaydedilmiş ve hiçbir sayımda Zazalar, Kürtlerden ayrı bir unsur olarak kayda geçirilmemiştir. Daha açık bir ifadeyle Zazaların meskûn oldukları vilayet ve kazalarda nüfus istatistiklerinde Zaza nüfusu ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca yukarıda teferruatlı bir biçimde değindiğimiz üzere, *Kamus'ul Alam* adlı eserde de Çapakçur (Bingöl), Bitlis, Dersim, Diyarbekir, Erzurum, Genç, Mamuret'ül Aziz ve Siverek maddelerinde Müslüman nüfus Kürt olarak kaydedilmiştir. Kemal H. Karpat da, Osmanlı nüfusunu ayrıntılı olarak tetkik ettiği çalışmasında, Anadolu'nun doğusunda yerleşik ve göçebe olarak Sünni ve Şii (Alevi) Kürtlerin yaşadığını; Kürtlerin büyük çoğunluğunun Kurmanc, geriye kalan gurubun ise Zaza olarak adlandırıldığını belirtir. Kurmanc ve Zaza dillerinin yazılı olma-

60 Bkz. Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", s. 551-557. Bu tablo, Osmanlı'da yapılan dört nüfus sayımı esas alınarak oluşturulmuştur.

dığının altını çizen Karpat, bunun bir sonucu olarak Kürt seçkinlerinin, yazılı iletişim dili olarak çoğunlukla Farsçayı kullandıklarını ve bu nedenden ötürü pek çok Kürt aşiretinin, bilhassa Şiilerin kendilerini İranlı olarak gördüklerini ifade eder.[61]

Son bir hatırlatma olarak, geç Osmanlı döneminde Zaza nüfusuna dair ayrıntılı bilgilerin ortaya çıkarılmasının ancak Zazaların yoğun olarak yaşadıkları Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Harput/Mamuretü'l-Aziz, Sivas ve Van vilayetlerine ait nüfus defterlerinin detaylı bir biçimde tetkik edilmesi ile mümkün olabileceğini belirtmek gerekir.

Vilayet Salnamelerinde Zazalar

Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adında devlet salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla Maarif salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Hariciye* adıyla Dışişleri Bakanlığı salnameleri, *Sıhhiye Nezareti Salnamesi* adıyla da Sağlık Bakanlığı salnameleri çıkarılmıştır. Konumuzla doğrudan ilgili olan vilayet salnameleri ilk olarak 1867'de çıkarılmıştır. Vilayet salnamelerinde vilayetlerin coğrafyası, demografik yapısı, idari yapısı, idarecileri, eğitimi, ekonomik faaliyetleri ve tarihi hakkında bilgiler yeralmaktadır.[62] Biz, Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretü'l Aziz ve Sivas vilayet salnamelerinde Zazalarla ilgili bilgileri ortaya koyacağız.

Zazaların meskûn olduğu yerlerin başında Bitlis vilayetine bağlı olan Genc sancağı, Genç, Çapakçur, Kulp, Varto ve Mutki kazaları gelmektedir. Bitlis vilayet salnamelerinde, mezkûr yerleşim birimleriyle ilgili bilgileri aktaracağız. Bitlis vilayet salnamelerinde Bitlis sancağına bağlı olan ve Zazaların da meskûn olduğu Mutki kazasıyla ilgili olarak kazanın nüfusunun yirmi bin kadar olduğu, nüfusun büyük bir kısmının Müslüman, geriye kalan küçük bir kısmının ise Ermeni olduğu kaydı yeralmaktadır. Kazadaki ahalinin Kürdçe ve Ermenice konuştukları belirtilmiştir.[63] Muş sancağına bağlı olan Varto kazası ile ilgili olarak da kaza ahalisinin Müslüman ve Ermenilerden müteşekkil olduğu, Müslümanların Cibranlı, Lolan, Hormek ve Karebaş aşiretleriyle Çeçen, Lezki ve Karapapaklardan ibaret olduğu belirtil-

61 Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 98.

62 Salnameler hakkında ayrıntılı olarak bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara, 2000; Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, İstanbul, 2005, s. 539-552.

63 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis, 1310 (Birinci Def'a), s. 192.

mektedir. Ayrıca kazada yaşayan ahaliden Kürt aşiretlerin Kürtçe, Lolan ve Hormek aşiretlerinin Zazaca, Çeçen ve Lezkilerin kendi lisanlarıyla, gayrimüslim ahali olan Ermenilerin Ermenice konuştukları kaydedilmiştir. Bununla birlikte, genel itibariyle kazadaki nüfusun birbirlerinin lisanına vakıf olduklarına dikkat çekilmiştir.[64]

Bitlis vilayet salnamelerinde, o dönem Bitlis vilayetine bağlı olan Genc sancağı, Genç, Çapakçur ve Kulp kazalarının etnik ve dinsel yapısıyla ilgili olarak önemli bilgiler yeralmaktadır. Söz konusu salname kayıtlarına göre, Genç kazası Göynük, Zikti, Peçar, Tavus, Meneşkut, Yahkik ve Harto (?) nahiyelerinden müteşekkil olup kazanın ahalisi Müslüman ve Hıristiyanlardan ibarettir. Kaza ahalisi Kürdî, "Kürdçe'den muharref olan Zazaca" ve Ermenice tekellüm ederler. Aynı salnamede Zazaların genelinin şafi olduğuna dikkat çekilmiştir.[65] Yine mezkûr salnamede, "Peçar nahiyesi ahalisinin Müslüman ve Hıristiyanlardan ibaret olduğu, halkın Kürdçe, Zazaca ve Ermenice konuştuğu" kaydı yeralmaktadır.[66] Aynı dönemde Genc sancağına bağlı olan Çapakçur kazası için mahalli halkın Müslüman ve Ermeni oldukları, kazada Kürdçe, Zazaca, Türkçe ve Ermenicenin konuşulduğu bilgisi yeralmaktadır.[67] Konumuzla ilgili son olarak Genc sancağına bağlı olan Kulp kazası hakkında mühim bilgiler yeralmaktadır. Salnamelerde, Kulp kazasında yerleşik ahali dışında Badikân ve Bekrân aşiretleri adıyla gayr-i meskûn [göçebe] iki aşiretin bulunduğu, halkın Kürdçe ve "Farsîden muharref olan Zazaca" konuştukları belirtiliyordu.[68]

Zazalarla ilgili kayıtların olduğu ve Zazaların yoğun olduğu yerlerden biri de Diyarbekir vilayetidir. Diyarbekir vilayet salnamelerinde, Diyarbekir vilayetinde Türk, Kürd, Arap, Ermeni, Süryani, Zaza lisanlarının kullanıldığı ancak en çok konuşulan dilin "lisan-ı Osmanî" olduğu belirtilmektedir. Diyarbekir salnamelerinde Diyarbekir sancağı hakkında şu bilgiler dikkat çekicidir: "Şehir ahalisi lisan-ı Osmanî ile mütekellim olup hasbel ihtilat-ı kesrisi [birbirleriyle görüşmede çoğunlukla] Kürdi ve bazısı Arabî lisanlarına dahi aşinadırlar. Şehrin haricindeki ahali umumen Ekrad taifesidir."[69] Yine aynı salnamelerde, azımsanmayacak oranda Zaza nüfusun yaşadığı Maden sanca-

64 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, s. 216-217.
65 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, s. 256.
66 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, s. 260.
67 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, s. 264.
68 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, s. 266-267.
69 *Diyarbakır Salnameleri, 1286-1323 [1869-1905]*, c. 3, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 222, 314.

ğı hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: "Dâhil-i vilayette ahalinin kısmı azamı Tükçe, Arapça ve Kürtçe tekellüm ederler."[70] Görüldüğü üzere Diyarbakır'daki ahalinin büyük çoğunluğunun Kürtçe konuştuğu ve şehrin dışındaki halkın genelinin de Kürt olduğu belirtilmiştir. Salnamelerde halkın büyük çoğunluğunun konuştuğu dilin Kürtçe olduğuna dikkat çekilmesi Zazacanın da Kürtçe içerisinde değerlendirildiği ve Zazaların da Kürt olarak kaydedildiği gerçeğini göstermektedir. Çünkü sözkonusu dönemde Diyarbakır ve Maden'de azımsanmayacak bir Zaza nüfusunun da yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bu durumda Zaza ve Kurmanc ahalinin Kürt olarak kaydedildiğini söylemek gerçeğe aykırı olmayacaktır.

Vilayet salnamelerinde Diyarbekir vilayetine bağlı Ergani sancağı ahalisi ile ilgili mühim bilgiler mevcuttur. Buna göre, Ergani Madeni sancağı, Çermik, Palu, Siverek kazaları ve yedi müdürlük merkeziyle yirmi altı nahiyeden oluşur. "Mezkûr kasabalar ahalisi Türkçe tekellüm edip köylerde bulunanlar Kürdçe, Zazaca söyleşirler ve ekserisi Türkçe de bilirler."[71] Mamuretü'l-Aziz ve Sivas vilayet salnamelerinde Zazalarla ilgili herhangi bir malumata ulaşmadık. Söz konusu salnamelerde vilayet ahalisinin Türkçe, Kürtçe ve Ermenice konuştukları belirtilmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse, vilayet salnamelerinde Zazalar ve Zazaca hakkında birtakım bilgilerin mevcut olduğu görülmektedir. Ancak salnamelerde, Zazacadan bazen bağımsız olarak bahsedilirken, bazen de Kürtçe ve Farsçadan muharref bir lisan olarak bahsedildiği görülmektedir. Bununla birlikte Zazaların yaşadığı coğrafyanın tamamı gözönünde bulundurulduğunda birçok yerde Zazaların Kürt ahali içerisinde değerlendirildiği gerçeği dikkat çekicidir.

Resmi Yazışmalarda Zazalar

Tanzimat'la birlikte Osmanlı'da yönetim alanında merkezileşmenin arttığı bilinmektedir. Merkezi yapının güçlenmesi aynı zamanda merkez ile taşra arasındaki yazışmaların artmasına neden olmuştur. Bu durum neticesinde Zazalar ve Zazaca ile ilgili sınırlı sayıda da olsa yazışmaya rastlamaktayız. Bu yazışmaların ekserisi Zaza aşiretleri ve Zazaca matbuatla ilgilidir. Yazışmalarda Zazalar genellikle Kürt aşireti olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı belgelerinde Zazaların yoğun olarak yaşadığı Dersim'de aşiretlerden genel olarak "Dirsimli" veya "Dujik/Duşik" aşiretleri olarak söz edilir ve hepsi "Ek-

70 *Diyarbekir Salnameleri, 1286-1323 [1869-1905]*, c. V, s. 293.
71 *Diyarbakır Salnameleri, 1286-1323 [1869-1905]*, c. 3, s. 245, 345.

Ehmedê Xâsê Tarafından Telif Edilen *Mevlid-i Şerif*'in ilk sayfası (1899).

râd (Kürtler) taifesinden" şeklinde nitelendirilmektedir.[72]

Osmanlı arşivlerinde ulaştığımız vesikalar Zazaca ile ilgili çok az sayıda yayın yapıldığını göstermektedir. Zazaca yapılan ilk yayınların dinî yayın grubuna girmesi dikkat çekmektedir. Osmanlı döneminde Zazaca basılan ilk eser Mevlid, ikincisi ise Londra'da basılan İncil'dir. Ulaştığımız Osmanlı belgelerine göre Zazaca yazılan ilk eser, Ehmedê Xâsê (1867-1951) tarafından kaleme alınan ve 1899 yılında Diyarbekir'de basılan *Mevlid-i Şerif* adlı eserdir. Diyarbekir Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Lice kazasına bağlı Hezan köyü ulemasından Ehmedê Xâsê Efendi'nin Zaza lisanıyla telif ettiği Mevlid-i Şerif'in basım ve yayın izni talep ediliyordu. 25 Zilkade 1316 (6 Nisan 1899) tarihindeki belgede, Diyarbekir'de mukim talebeden Ahmed Efendi'nin "Zaza lisanı üzerine muharrer Kürdçe mevlüd-i şerifin tab ve neşrinde beis olmadığı" belirtiliyordu. Söz konusu yazışmalar, kitabın basımına ve yayımlanmasına ruhsat verildiğini ve Zazaca Mevlid-i Şerif'in basım ve yayın izni alındıktan sonra Diyarbekir'de Litografya matbaasında 400 adet basıldığını ortaya koymaktadır.[73]

Osmanlı döneminde Zazaca basılan ikinci eser ise Londra'da *British and Forelov Bible Society Şirketi* tarafından "Kürdçe Zaza Lisanı" ile basılan İncil'dir. Osmanlı coğrafyası, 19. yüzyılın başlarından itibaren yoğun bir misyoner faaliyetine sahne olmuş ve ülkenin birçok yerinde misyoner okulları açılmıştır. Misyoner faaliyetleri yüzyılın ikinci yarısında oldukça hızlanmış ve etki alanları genişlemiştir. Başlangıçta, bilhassa Hıristiyan unsurlar arasında yaygın olan misyonerlik faaliyetleri, yürütmüş olduğu faaliyetler sayesinde

72 Birkaç belge için bkz. BOA, C.DH. 331/16543; C.DH. 86/4293; C.DH. 93/4605; A.]MKT. NZD. 304/15158; DH. ŞFR. 627/111.

73 Bkz. BOA, MF. MKT. 485/17.1; MF. MKT. 485/17.2; MF. MKT. 485/17.3; MF. MKT. 442/56.1.

gayrimüslim unsurların Osmanlı'dan kopuşunu da hızlandırmıştır. Hıristiyan unsurlardan sonra Müslüman unsurlarla da ilgilenmeye başlayan misyonerler birçok dilde İncil bastırarak Hıristiyanlığın Müslümanlarca benimsenmesi için çaba harcamışlardır. Misyonerler, Osmanlı toplumundaki Arapça, Arnavutça ve Kürtçe İncil'in[74] basımından sonra 1900 yılında Zazaca İncil basarak bu İncil'i 1902 yılında İran'daki Zazalara ulaştırmaya çalışmışlardır. Bağdat Maarif Müdürü imzasıyla Maarif Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı) gönderilen telgrafta, Protestanlar namına Bağdat'a gönderilen kitaplar meyanında Kürdistan'da Zaza lisanına tercüme edilen İncil kitaplarına tesadüf edildiği ve bunun tereddütle karşılandığı belirtilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Maarif Nezareti tarafından 21 Cemaziyelahir 1320 (25 Eylül 1902) tarihinde sözkonusu telgrafa binaen Bağdat Maarif Müdüriyeti'ne bir telgraf gönderilmiş ve durumun mahiyeti sorulmuştur. Gönderilen telgrafta, Zaza lisanına tercüme edilen İncil kitaplarının nerede basıldığı ve ruhsatlı olup olmadığı sorulmuş ve konuyla ilgili cevap istenmiştir. 14 Eylül 1318 (27 Eylül 1902) tarihinde Bağdat Maarif Müdürü adına Asım tarafından Bakanlığa verilen cevapta, sözkonusu kitapların Londra'da basıldıkları bildirilmiştir. 30 Eylül 1318 (13 Ekim 1902) tarihli telgrafta ise daha önce de Arnavud lisanıyla basılan Enacil-i Erbaa'nın Arnavutlara dağıtılmasına izin verilmediğine dikkat çekilerek Matbaalar Nizamnamesi'nin yirmi yedinci maddesinin son fıkrasına binaen mezkûr kitapların mahrecine (çıkış yerine) iadesi uygun görülmüştür.[75]

Bu gelişmeler üzerine adı geçen şirketin Dersaadet İkinci Acentesi tarafından Maarif Nezareti'ne yapılan başvuruda, Londra'da "lisanı Zaza Kürdi" olarak İncil-i Şerif bastıklarını ve bu kitapların İran'daki Zazalara gönderileceğini belirtiyordu. 23 Teşrin-i sani 1318 (6 Aralık 1902) tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Bağdad'da bulunan acente tarafından bildirilen ve Londra'dan gönderilen bir takım İncil-i Şerif ve Kütüb-i Mukaddese-i saire Arap harfleri ve "lisanı Zaza Kürdi" olarak tab edilen İncil-i Şerif bölümlerinden altmış dört adet kitap hakkında ne yolda muamele edileceği soruluyordu. Başvuruda mezkûr kitapların Londra'da basıldığı ve Bağdad'a ulaşmasından asıl maksat bunları İran'a göndermek olduğundan İran'a ulaşmasına engel olunmaması hususunun telgrafla müdüriyete bildirilerek gerek-

74 Osmanlı'da ilk Kürtçe İncil, 1844 yılında Ermeni harfleriyle basılan Aziz Matthew'in İncil'i olup sözkonusu İncil misyonerler tarafından Kürtçenin Kurmanci lehçesine tercüme edilmiştir. Mezkûr İncil'in ikinci baskısı 1857'de yapılmıştır. İlk olarak Ermeni harfleriyle Kürtçe basılan İncil daha sonra 1872'de Arap harfleriyle basılmıştır.

75 BOA. MF MKT 662/20-2.

li kolaylığın sağlanması isteniyordu.[76] Bu girişimler sonucunda Zaza lisanı ile yazılmış İncillerin gümrükten geçmesine müsaade edilmesinin Bağdat Maarif Müdüriyeti'ne bildirildiği belirtiliyordu.[77]

Bazı arşiv vesikalarında Zaza aşireti ve asayiş olayları ile ilgili yazışmalar mevcuttur. Mesela Divriği kazası, Yağıbasan köyündeki Zaza aşiretinin emlak, arazi ve temettuatını beyan eden defterde Zazalardan aşiret olarak bahsedilmiştir. 17 Rebiülahir 1261 (25 Nisan 1845) tarihinde Divriği kazasına bağlı Yağıbasan köyüne ait temettuat defterinin tutulduğu bu defterde Zaza Aşireti başlığı altında adı geçen köyde elli bir hane reisi isimleri ve gelir kaynakları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Arşiv kayıtlarında nadir de olsa bu tür özel kayıtlar düşürüldüğünü Tapu Tahrir ve Temettuat defterlerinde görmek mümkündür. Söz konusu defterin son sayfasında Zaza Aşireti İmamı Ali, Zaza Aşireti Muhtar-ı evveli Süleyman ve Zaza Aşireti Muhtar-ı Sani Hasan adlı şahısların mühürleri bulunmaktadır.[78] 11 Zilkade 1264 (9 Ekim 1848) tarihli belgede, Divriği kazasında Gönlü, Zaza ve Cihanbeyli aşiretlerinin çiftliklerinin vergisinde indirim yapılmasına ve teferruatlandırılmasına dair Divriği meclisinin mazbatası sözkonusudur.[79] 1 Zilhicce 1303 (1 Ağustos 1886) tarihinde Mamuretü'l-Aziz vilayetine gönderilen yazıda, Arabgir Mukaddem Taburu'nun sayısı, hangi kazalardaki mükelleflerin katılımıyla teşekkül ettiğine ilişkin bilgilerle Divriği ve Koçgiri kazalarındaki Balıcan ve Zaza aşiretlerinden hâlâ bir nefer gelmediği belirtilerek geldikçe sevk olunmak üzere daha önce teşkil olunduğu bildirilen taburun hareket ettirilip ettirilmeyeceği sorulmuştur.[80] 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1948) tarihli belgede, Kiğı kazasının Setez köyünde senetli arazi ve emlakı, Zaza Aşireti Reisi Ali Çavuş ve adamları tarafından zapt edilen Yusuf b. İsmail ve arkadaşlarının müracaatı üzerine gereğinin yapılması talep edilmiştir.[81] Görüldüğü üzere yazışmaların neredeyse tamamında Zazalardan aşiret olarak bahsedilmektedir.

Son dönem Osmanlı belgelerinde Zaza köyleri hakkında da malumat mevcuttur. Mesela 17 Ramazan 1326 (13 Ekim 1908) tarihli belgede tahkikat neticesinde yardıma muhtaç durumda olduğu anlaşılan Sivas'ın Zaza köyü ahalisinden Hasan b. Abbas'a, atiyye tertibinden yardım edilmesinin Sada-

76 BOA. MF. MKT. 662/20-4.
77 BOA, MF. MKT. 662/20.
78 BOA, ML.VRD.TMT.d./ 13359.
79 BOA, A.MKT. 153/58.
80 BOA, DH.MKT, 1362/69.
81 BOA, DH.MKT. 2652/41.

ret'e arzı talep edilmiştir.[82] 10 Safer 1327 (3 Mart 1909) tarihinde Kars Sancağı'nın Altınbulak, Zaza ve Karakilise köylerinden göç ederek Konya'da iskânlarını talep eden Ali b. Hasan ve arkadaşları hakkında gerekli tabiiyet muamelelerinin yapılarak Konya'ya gönderilmeleri sözkonusu edilmiştir.[83] 17 Muharrem 1336 (2 Kasım 1917) tarihli belgede Zara ile Suşehri hududundaki Zazalar ile Kumoğlu ve Deretam köyleri ahalisinin firarilere yataklık ve fırsat buldukça eşkıyalık yaptıklarından mezkûr köylerin boşaltılarak yerlerine muhacir yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.[84]

Bazı Osmanlı vesikalarında ise *Zaza* isminin şahıs ve aile unvanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Burada sözkonusu kullanımlara birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Mesela Yüzbaşı Zaza Hüseyin Ağa ile maiyetindeki askerlere Kudüs Hazinesi'nden ödenen maaşları gösteren defterde unvan olarak kullanıldığı görülmektedir.[85] 14 Rebiülahir 1265 (9 Mart 1849) tarihinde Mustafa'nın metruk Timarlı Süvari miralaylarından Zaza Abdullah Bey'deki alacağının varislerinden tahsiline dair Şam valisine bir tezkere gönderilerek gereğinin yapılması istenmiştir.[86] 3 Şaban 1278 (3 Şubat 1862) tarihinde Mecidözü'ne bağlı Mazobaşı köyünden Mehmed'in kızını dağa kaçırarak tecavüz eden eşkıya Memişoğlu Hasan'a yardım eden Zazaoğlu Mustafa'nın hapsedilmesi istenmektedir.[87] 29 Zilhicce 1274 (10 Ağustos 1858) tarihli belgede Mehmed Vehbi Efendi; 1274 Ergiri doğumlu, Zazanzade Abdülfettah Efendi'nin oğlu[88] 29 Zilhicce 1285 (12 Nisan 1869) tarihli belgede Mehmed Naci Efendi; 1285 Erzincan doğumlu, Zazazade, Erzincanlı Osman Efendi'nin oğlu[89] 21 Cemaziyelahir 1318 (16 Ekim 1900) tarihli vesikada Diyarbekir'in asil ailelerinden Zazazade Hacı Said Ağa'nın oğlu Mustafa Efendi'nin hüsn-i hizmetinden dolayı rütbe ile taltifi uygun görülmüştür.[90] 21 Rebiülahir 1328 (2 Mayıs 1910) tarihli vesikada Mısır Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen ilamların Çermük'de mukim Zaza Bayram ve Osman Ağalara tebliğ olunduğu belirtiliyordu.[91] 6 Şevval 1333 (17 Ağustos 1915) tarihli belgede ise Mamuretülaziz'in Çaykaraali nahiye-

82 BOA, DH.MKT. 2630/52.
83 BOA, DH.MKT. 2756/6.
84 BOA, DH. EUM.6.Şb. 25/1.
85 BOA, ML. MSF.d., 14831.
86 BOA, A. MKT.180/11.
87 BOA, A. MKT. MVL.140/70.
88 BOA, DH. SAİDd... 55/137.
89 BOA, DH. SAİDd... 121/31.
90 BOA, DH. MKT.2415/21.
91 BOA, DH. MUİ. 90/24.

sinin Selvi köyünden Hüseyin oğlu Zaza Yakub'un cezalandırılması karara bağlanmıştır.[92]

Bazı arşiv vesikaları Balkanlar'da da Zazaların mevcut olduğunu göstermektedir. Mesela 18 Ramazan 1252 (27 Aralık 1836) tarihinde Alsonya ve Platmene civarlarına gizlenen eşkıyanın taarruz ve yağmalarına uğrayan Vodine'nin dağlık ve ormanlık bölgesinde yaşayan Zazaların himaye talep etmesi bu durumu doğrulamaktadır.[93] 20 Ramazan 1311 (27 Mart 1894) tarihli belgede Mitroviçe kazasında Butin ile Zaza köylüleri arasında bir kavgadan bahsedilmektedir.[94] 3 Receb 1323 (3 Eylül 1905) tarihli belgede ise Mitroviçe'nin Zaza köyünde Ömer b. Behlül'ü Vuçıtrın'ın Melohive köyünden ismi meçhul bir şahsın dövdüğüne dair Mitroviçe kaymakamlığından bir telgrafın çekildiği bilgisi yeralmaktadır.[95]

Özetlemek gerekirse, Osmanlı kaynaklarında Zazalarm yerleşim yerleri, nüfusları, demografik yapıları, dilleri ve tarihleri hakkında yer alan mühim bilgiler, Zazaların kimliği ile ilgili çok ayrıntılı bir perspektif sunmaktadır. Hiç şüphesiz, sözkonusu kaynaklara dayalı olarak yapılacak çalışmaların Zaza tarihinin açığa çıkarılmasında önemli bir boşluğu dolduracağı muhakkaktır.

CUMHURİYET KAYNAKLARINDA ZAZALAR

Zazalar hakkında bilgi veren mühim kaynaklardan biri de Cumhuriyet dönemi kaynaklarıdır. Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkındaki en mühim kaynaklar, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Vilayat-ı Şarkiye ile ilgili Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde hazırlanan raporlar, resmi yazışmalar, basın ve bilhassa 1930'lu yıllarda literatüre giren *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş Dil Teorisi* doğrultusunda yapılan araştırmalardır. Çalışmanın bu bölümünde devletin Zazalar hakkındaki belgeleri irdelenecektir. Bilindiği üzere, imparatorluk bakiyesi üzerine bir ulus-devlet olarak kurulan Kemalist Cumhuriyet, kuruluşundan itibaren bünyesindeki gayrimüslim ve gayri Türk unsurlar üzerinde önemli politikalar geliştirdi. İlk olarak gayrimüslimleri mübadele adıyla Anadolu'da zorunlu göçe tabi tutan Kemalist kadrolar, bu politikayla ülkeyi gayrimüslimlerden rafine hale getirdi. Ardından Cumhuriyet kadroları Anadolu'da meskûn gayri Türk unsurları eğitim, ulaşım ve iskân politikalarıyla asi-

92 BOA, İ..HB.. 173/ 1333/L-026.
93 BOA, HAT, 431/ 21945/L.
94 BOA, Y..PRK.ASK.97/49.
95 BOA, TFR.I..KV..101/ 10089.

mile ederek Türkleştirmeye çaba harcadı. Bu politikalar neticesinde Kürtler dışındaki Müslüman unsurlar kısa sürede Türk kimliğine eklemlendiyse de Kürtler konusunda pek başarı sağlandığı söylenemez.

Kemalist Cumhuriyet kuruluşundan itibaren Kürtleri Türklük potasında eritmek için siyasi, sosyal, askeri, iktisadi ve demografik alanda çok boyutlu bir politika benimsedi. Cumhuriyet, Kürtleri daha yakından tanımak için Kürtler hakkında çok sayıda rapor hazırladı. Bu raporlar bazen *Kürt Raporu* olarak literatüre girerken bazen de *Şark Raporu* olarak adlandırıldı. Raporların hazırlanmasında başbakanlar, bakanlar ve milletvekillerinin yanısıra önde gelen birçok devlet adamı da yer aldı. Söz konusu raporlar dışında CHP müfettişleri, Jandarma Genel Komutanlığı, Umumi Müfettişlik, Türk Ocakları ve Halkevlerinin hazırladığı raporlar da Kürtlerin Türkleştirilmesi için çok ayrıntılı bilgilere yer vermektedir.[96] Erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan raporlarda, Kürtlerin tarihi, coğrafi, sosyal, iktisadi, antropolojik, etnografik ve linguistik yapıları hakkında çok detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bora'nın da dikkat çektiği üzere, Cumhuriyet'in gayri Türkler konusundaki tutumu *inkâr politikası* ile izah edilebilir: "'resmiyette' işlenen tez Kürtlerin/Zazaların 'yokluğu' ve bunların aslen Türk olduğudur."[97] Cumhuriyet'in ilk yıllarında hazırlanan raporların ekserisinde Zazalar Kürt olarak tanımlandı ve dilleri de Kürtçe içerisinde değerlendirildi. Türk milliyetçiliğinin ivme kazandığı ve Kürtlerin inkâr edildiği 1930'lu yıllarda ise Zazalar için dönemin anlayışına uygun olarak "Dağ Türkü" tanımlaması yapıldığı görülmektedir.

Kemalist Cumhuriyet'in Zazalar hakkındaki araştırmaları ile ilgili belirtmemiz gereken diğer bir husus ise Zazalar hakkında pejoratif bir retorik inşa etmesidir. Kemalist ideologlar Zazalar ile ilgili yaptıkları çalışmalarda Zazaları "yalancı", "korkak", "zararlı", "tehlikeli", "ustalıklı hırsız", "para canlı", "mütecaviz", "dağ adamı", "derbeder", "sebatsız", "şımarık", "ita-

96 Raporlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara 2009; Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, [der.], *"Doğu Sorunu" Necmeddin Sabir Sılan Raporları [1939-1953]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 2010; *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason [1934-1946]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Tuğba Yıldırım, [der.], *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

97 Tanıl Bora, "1930'lardan 1950'lere Resmi Milliyetçiliğin Dersim'e Bakışı: Asimilasyonizmin Kırılganlığı", *Dersim'i Parantezden Çıkarmak Dersim Sempozyumunun Ardından*, der. Zeliha Hepkon vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 84.

atsiz", "döküntü", "tütün ve içkiye düşkün" olarak tanımladı.[98] Zazaların yoğunlukla yaşadığı Dersim ve Dersimliler hakkında dönemin basınında da aynı pejoratif retoriğin sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Basında Dersim ve Dersimliler için, "aç", "çıplak", "iptidai", "yarı medeni", "yarı bedevi", "vahşi", "köle", "hunhar", "zavallı", "haydut", "çete", "asi", "günahkâr", "sergerde", "şaki", "çapulcu", "çıban", "sefil", "menfaatperest", "hayvan", "davar", "sürü", "canavar", "yılan", "cehalet ve vahşet yuvası", "lekeli yurt parçası", "hurafeler diyarı" vb. gibi tahkir edici kavramların kullanılmasının vak'a-yı adiyeden olduğu görülmektedir.[99] Kemalist hegemonya, tüm bu "kötülükleri" ortadan kaldırmanın onlara "Türk kanı şırınga etmek"le mümkün olacağını; bölgeyi ve bölge halkını "vazife-i temdin" icabı "medenileştireceğini" iddia ediyordu.[100]

Kemalist söylemin Zazalar hakkındaki yaklaşımına Dersimli/Zaza kadına bakışında da tesadüf etmekteyiz. Dahası, erken Cumhuriyet döneminde Dersimli/Zaza kadın hakkında yazılanlara bakıldığında Oryantalist söylemin oldukça dominant olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Baran'ın da dikkat çektiği üzere, Kemalist basın "Dersimli kadını genel olarak şehvet düşkünü olarak kodlamakta, bu kodlamayı mutlak gerçek olarak inşa etmektedir."[101] Kemalist basının Dersim/Zaza kadını ile ilgili yaklaşımına Zazalar hakkında araştırma yapan Kemalist yazarlarda da rastlamaktayız. Zaza kadını ile ilgili olarak Kemalist ideologlardan Tankut şöyle der: "Kadınlar umumiyetle güzeldir. (...) Zazalar'da kadınlar erkekten kaçmaz, fazla olarak genç Zaza ka-

98 Söz konusu pejoratif kullanımların sıkça geçtiği metinler için bkz. Tankut, *a.g.e*, s. 13-17; Nazmi Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", *Türk Kültürü*, Sayı 229, Mayıs 1982, s. 426-427; Kadri Kemal Kop (Sevengil), *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu: Tarih, Etnografya, Folklor*, 2. Baskı, haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 29.

99 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Taha Baran, *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 90-183.

100 Açıkça söylemek gerekirse, Kemalistlerin benimsediği bu söylem oryantalist bir söylem olup bölgede yapılan ve yapılacak olan te'dip, tenkil, temsil ve temdin faaliyetlerine meşruluk kazandırma amacı taşıyordu. Bunun yanısıra, hatırlanacağı gibi antropoloji, son dönemlerde azalmakla birlikte, uzun bir süre "sömürgecilik bilimi" olarak anılmaktaydı. Bilhassa 19. yüzyıl boyunca antropolojinin Batı dışındaki dünyayı "bilgi yoluyla kontrol etmek" gibi bir işlevinin olması, antropolojinin sömürgeciliğin bir parçası olarak görülmesini mümkün kılmıştır. Batı, Batı dışındaki dünya hakkında antropoloji aracılığıyla elde ettiği bilgiyi kullanarak, Batı'nın Batı dışındaki coğrafyalara "medeniyet ve demokrasi" götüreceğini iddia ediyordu. Aynı retoriğin erken Cumhuriyet döneminde, Kürt coğrafyası için, bilhassa Zazaların yoğun olduğu Dersim için sıklıkla kullanıldığını belirtmek gerekir. Bu retorik doğrultusunda bir çalışma için bkz. Nahit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

101 Baran, *a.g.e.*, s. 165.

dınının bütün cemaat hesabına bir borcu vardır ki o da umum için süslenmek ve şen olmaktır."[102] Dönemin yazarlarından Basri Konyar, Zaza kadınlarıyla ilgili olarak şunları söyler: "Güzellik, kadınlarda hüsnün fevkine çıkacak dereceyi bulur. Narin ve suna bir boy, ateşin siyah gözler, değirmi çehrelerini sihirli bir melahate boğar. Evin bütün işlerini gördükten başka tarlada, bahçede hep erkeğin yanıbaşında çalışmak sureti[y]le yaradılışının bütün kabiliyet ve temayüllerini istimal ederken, gönül bağında dolaşmak için eşinden kolaycacık ayrılır."[103] Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında yaptığı çalışmalarda daha ziyade Tankut'un çalışmalarını neredeyse aynı cümlelerle ifade eden Nazmi Sevgen ise Zaza kadını hakkında şunları söyler: "Zaza kadını, erkekten kaçmaz. Genç kadının süslenmesi, şen olması cemaate karşı vazifesidir. Muhakkak olan bir cihet varsa o da Zaza kadının güzel olması, süslenmeğe, daha güzel görünmeğe karşı olan meylidir."[104] 1930'ların başında Jandarma Umum Komutanlığı tarafından hazırlanan *Dersim Raporu* adlı kitapta ise Zaza kadınının Türkmen kadını gibi "cinsi münasebete ve temizliğe düşkün" olduğu ifade edilerek Zazaların Türkmen oldukları ileri sürülüyordu:

> Zaza kadını Türkmen kadınları gibi, Yörük kadınları gibi, cinsî temaslara pek düşkündür. Öteden beri taptığı parlak ve bol yıldızlı göklü yaylalarda, ay ışığına karşı neşeli ve şen kahkahâlâr salan ve boyu içinde kendisine eş arayan Türkmen kadınından Zaza kadınını ayırmak ve bunları aynı neslin kızları sanmamak onları tanımamak olur. Zaza kadını tıpkı Türkmen kadını gibi, evinin işlerini çevirir. Temizliğe Türkmen çadırının temizliği kadar bakar. Karaktere taalluk eden [ait olan] bu ana hatlar, Zazaların Türkmen olduklarını [...] Kürtler'le çok fazla temas neticesinde, dillerindeki Türk kelimeleri de ya İranileştirdikleri veya unuttukları anlaşılmaktadır.[105]

Kemalist Cumhuriyet'in Zazalara bakışına dair bu kısa bilgilerden sonra Cumhuriyet tarihi boyunca Zazalar hakkında oluşturulan müktesebat ortaya konulmaya çalışılacaktır. Kemalist literatürde Zazalar hakkında ilk bilgiye Mustafa Kemal'in *Nutuk* adlı eserinde rastlamaktayız. Mustafa Kemal on ikinci ve yirminci kolordu komutanlıklarının 13 Ağustos 1919 tarihli şifreli telgrafına 21 Ağustos 1919'da verdiği cevapta Zazalardan şu şekilde bahsediyor: "(...) Üçüncü maddede Erzincan ve Sivas arasında mütekâsif bir Ermenilik tahayyülü ilimsizlik ve vukufsuzluktan başka bir şey değildir.

---

102 Tankut, *a.g.e.*, s. 15-16.
103 Konyar, *a.g.e.*, s. 48.
104 Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", s. 427.
105 İzeddin Çalışlar, yay. haz. *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 49.

Harpten evvel bile buraların sekenesi [sakinleri] kısmı azamı [çoğunluğu] Türk ve kısmı kalili [azı] Zaza denilen Kürtlerden ve pek az da Ermeniden ibaret idi."[106]

Kemalist dönemde Kürtler ve dolayısıyla Zazalar hakkında ilk çalışma Ziya Gökalp tarafından gerçekleştirilen ve onun ölümünden sonra *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* adıyla yayımlanan çalışmadır. Mezkûr çalışmada Gökalp, Kürtlerin Kurmanc, Zaza, Goran, Soran ve Lur olmak üzere beş kavimden müteşekkil olduğunu belirtir. Gökalp, sözkonusu dilleri konuşanların birbirlerini anlamadıklarını, ancak beş dilin "kadim Kürtçe" adı verilen eski Kürtçeden türediğini söyler. Ziya Gökalp, Zazaların kendilerini Kırd, Kurmancları ise Kırdasi olarak adlandırdığını belirtir ve Dımılı olarak bilinen Zazalara, Zaza ismini Türklerin verdiğini söyler.[107]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında bilgi veren diğer bir rapor 7 Mayıs 1926 tarihinde *Kürtlere Dair* başlığıyla Maarif Vekâleti'ne sunulan rapordur. Raporda, Şeyh Sait ayaklanmasına daha çok Zazaların katıldığı ve destek verdiği belirtildikten sonra Zazaların Şafii mezhebinden ve Nakşî tarikatının Halidi koluna mensup oldukları ifade ediliyordu. Aynı raporda Zazalar ile ilgili şu bilgilere yer veriliyordu: "(...) Kürtlerin en kesif kısmı olan Kürmanjlar kendilerine Kürt demezler, biz Kürmanjiz derler. Zazalara Dimel, cenuptaki [güneydeki] Kürtlere de Soran namını verirler. Zaza kelimesini de Zazalar kullanmazlar. Arabi kefin esresiyle kendilerine Kirt derler. Siverek'te de Zazalara Lolo diyorlar. Zazalar, Kürmanjlara Kirdas adını veriyorlar, ağleb-i ihtimal bu Kürt ismi Kürtlere Türkler tarafından verilmiştir."[108] Aynı raporda Kürtçenin Kürmanj Kürtçesi, Zaza Kürtçesi, Lur Kürtçesi ve Soran Kürtçesi olmak üzere dört gruptan oluşan bir dil olduğu belirtiliyor ve Kürtçe ile ilgili şu bilgilere yer veriliyordu: "Bunlardan başka Kelhur, Bahtiyari, Küran [Goran] Kürtçeleri dahi varsa da yakınlıkları dolayısıyla Kelhur, Küran [Goran] Kürtlerinin Zaza Kürtçesine ve Bahtiyari Kürtçesinin de Soran Kürtçesine ilhakı mümkündür. Türkiye'de en çok müstamel olan [konuşulan] Kürmanji Kürtçesidir. Zazalar, Kürmanjlara nazaran azdırlar. Lur Kürtçesi, İran'da Luristan'da müstamel olup Türkiye'de yoktur. (...) Zaza Kürtçesi Farisiye daha çok benziyor."[109] Söz konusu raporda Zazaların yaşadığı coğrafya hakkında şu bilgiler yer alı-

106 Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk (1919-1920)*, c. I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 71-72.
107 Bkz. Gökalp, *a.g.e.*, s. 32-34.
108 Tuğba Yıldırım, [der.], *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 40, 49.
109 Tuğba Yıldırım, a.g.e., s. 51-52.

yordu: "Bitlis'in ve Diyarbekir'in Garp taraflarıyla Genç ve Ergani, Siverek vilayetlerinde ve Elazığ'ın Palu kazasında bulunan Zazalar, mütemekkin [yerleşik] ve göçebe olarak yine iki kısımdır. Mütemekkin Zazalar, göçebe Zazalara Zikte diyorlar. (...) Şehirlere uymakta Zazaların kabiliyeti Kürmanjlardan daha fazladır."[110]

Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında mühim bilgiler içeren raporlardan biri de Kemalist rejimin önemli ideologlarından biri olan dönemin Türk Ocakları müfettişi ve Muş milletvekili Hasan Reşit Tankut tarafından hazırlanan rapordur. Rapor, Tankut'un 1928-1931 yılları arasında Dersim ve diğer Zaza yerleşim birimlerinde yaptığı saha araştırmalarına dayanmaktadır. Tankut tarafından hazırlanan ve 2 Ocak 1932 tarihinde Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali tarafından Başbakan İsmet Paşa'ya sunulan raporda, bilhassa Dersim Zazaları hakkında bilgiler mevcuttur. Raporda Zazaların yaşadığı coğrafya, geçim kaynakları, sosyal yapı, antropolojik öğeler, din ve dilleri hakkında detaylı bilgi veren Tankut, Zazaların Turanî ırktan geldiklerini ve Türk olduklarını iddia etmektedir. Bununla birlikte aynı raporda Tankut, paradoksal bir biçimde, Zazaların "bir kelime Türkçe bilmediklerini" ve kendilerini "Müslüman Kürt Zaza" olarak tanımladıklarını ifade etmekten geri durmamaktadır. (Bkz. Ek)[111] Hasan Reşit Tankut'un farklı tarihlerde Zazalar hakkında hazırladığı raporlar, daha sonra *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler* adıyla kitaplaştırıldı. Kitap, Hasan Reşit Tankut'un Zazalar üzerinde yaptığı saha araştırmalarına dayanmaktadır. Her ne kadar, raporlar açık bir biçimde "Zazaların Türklüğü"nü ispatlama amacı taşıyorsa da Tankut, Zazaların Türk olmadıklarını şu cümle ile ortaya koymaktadır: "Ne olursa olsun bunların hiçbiri Türk değildir ve kalben Türklüğe yabancı sinsi sinsi düşman ve Türklükten uzaktırlar. Aksini söyleyenlerin hakikate yaklaştıklarını kabul etmiyorum."[112] Bu geçekliğe rağmen Hasan Reşit Tankut, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra hazırladığı raporda, Zazaların Türkleştirilmesi için tek bir yolun Kurmanclarla Zazalar arasına bir koridor açarak Türk nüfus iskân etmek olduğunu söylüyordu: "Kurmançlıkla Zazalığın arasında bir Türklük barajı kurmak. (...) Erciyes'ten Tunceli yakınlarına kadar uzanan bir hattın güneye doğru elli kilometre derinliğinde bir yerleştirme bölgesi saptamak amaca çabuk ve kolay varmak bakımından gerekli görünür. Bu yerleştirme, bölgeyi

110 Tuğba Yıldırım, *a.g.e.*, s. 55, 58.
111 Bkz. BCA, 030.10/115.797.16.
112 Bkz. Tankut, *a.g.e.*, s. 22-23.

ikiye bölen Türk barajı olacaktır."[113] Özetle ifade etmek gerekirse Tankut, Zazalarla Kurmancların tamamen farklı olduklarını, Zazacada Türkçenin belirgin bir etkisinin olduğunu, Zazaların âdet, gelenek ve sosyal hayat bakımından eski Türklere benzediğini ve Alevi Zazaların ayinlerini Türkçe yaptıklarını öne sürerek Zazaların kolaylıkla Türkleşeceklerini belirtiyordu. Belirtmek gerekir ki, Tankut'un Zazalar hakkında yazdıkları sonraki yıllarda hazırlanan raporlara ve haleflerine "ilham kaynağı" oldu. Dahası Tankut'un haleflerinden Nazmi Sevgen'in Zazalar hakkında yazdıkları, "aziz dostum ve üstadım" dediği Tankut'un yazdıklarının aynısı olduğunu da not etmek gerekir.

Zazalarla ilgili bilgi veren kaynaklardan biri de Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın kitaplığından çıkan *Dersim Raporu* adlı kitaptır. Yazarı ve yayım tarihi bilinmeyen ve Jandarma Umum Komutanlığı tarafından "gizli", "kişiye özel" ve "kayıt altında" 100 adet basılan *Dersim Raporu* adlı kitapta Zazaların "ana dillerini unutan Türkmen çocukları" oldukları iddia ediliyordu:

> Dersimlilerin bugün konuştukları dil Kürtçe değil Zazacadır. Zazaların tarihte Jazik diye kaydettikleri boy olmaları akla çok yakın görünmektedir. Zazalara Zazak diyenler de vardır. Bugün Murat boyunu kaplayan bu boyun arasında dolaşanlar dillerindeki çok miktardaki Türkçe köklü kelimelerden bunların uzun müddet Türkçe konuştuklarına şüphesiz bir şekilde kanaat getirir. Çapakçur'da, Genç'te, Palo'da, Lice'de, Ovacık'ta Hozat'ta Çemişkezek'te tesadüf olunan Kızılbaşların yuvarlak kafası geniş alnı, basık yüzü ile ve gözlerinin daima akın yollarını, uzakları araştıran cevvaliyeti ile Türk neslinden ayrı bir nesle bağlamak güç bir iş olur. (...) Zazalar hakkında gösterilen bu kısa izahat hangi cepheden bakılırsa bakılsın Zazaların Orta Asya'dan gelmiş ve izzeti nefsini en yüksek tanır bir neslin çocukları olduğu ve memleketlerinde zaten Farisleşmeğe başlayan bu Türkmen çocuklarının göç ettikleri yerlerinde uzun müddet Acem istilası altında kalması yüzünden ana dillerini tamamen unuttukları ve fakat karakterlerini muhafaza ettikleri görülür.[114]

Zazalar hakkında malumatın olduğu mühim kaynaklardan biri de *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları*'dır. Umumi Müfettişler, 5-22 Aralık 1936 tarihinde Ankara'da Dâhiliye Vekâleti'nde bölgelerindeki sorunları ve çözüm önerilerini konuşmak için on toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantıdaki önemli konulardan biri de Anadolu'daki gayri Türk nüfusun nasıl Türkleştirileceği meselesiydi. Toplantılardaki konuşmalar bölgenin etnik yapısı hak-

113 Mehmet Bayrak, [haz.], *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994, s. 220, 230.

114 Çalışlar, *a.g.e.*, s. 49, 55.

kında önemli bilgiler vermektedir. 8 Aralık 1936'da yapılan toplantıda Dördüncü Umumi Müfettiş Abdullah Alpdoğan, "Müfettişliğimizdeki Bingöl vilayeti, Muş, Erzincan vilayetlerinin bir kısım kazalarından yeniden vücuda getirilmiştir. Burası Kürt denilen halkla meskûn bölgedir ki Şeyh Sait isyanının yuvasıdır"[115] demekteydi. Ayrıca Abdullah Alpdoğan 29 Aralık 1936 tarihinde Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesi hakkında hazırladığı bir raporda bölgenin etnik yapısı hakkında bilgi veriyor ve Türkleştirme için yapılanları şöyle anlatıyordu:

> Mıntıkamızda Türk dilini fazla ve eski Osmanlıcayı [Kürt dili] az konuşturmak, Türk kültürünü kuvvetlendirmek için ittihaz edilmiş [tasarlanmış] kararlardan birisi; muhacir iskân işidir. İskân mıntıkamız birinci derecede Elaziz ve Palu, ikinci derecede Çapakçur ovalarıdır, üçüncü derecede de Elaziz, Palu, Çapakçur, Muş demiryolu ve şosesinin onar kilometrelik tarafeyni, dördüncü derecede Diyarıbekir, Genç, Bingöl [Karlıova], Erzurum ve Palu, Ohi [Karakoçan], Kiği, Erzincan yolunun üstüdür. Bu tertipten maksat adı geçen ovalarda Türk kültürünü merkezleştirmek ve kuvvetleştirmektir. İdari, iktisadi, içtimai ana müesseseler buralarda kurulacak ve mıntıkanın dağlık kısımlarındaki köylerinde yaşayanlar ihtiyaçlarını ve duygularını buradan temin ve tatmin edecektir. Bununla beraber devlet içinde ana güzergâhlara emniyetli Türk kütleleri yerleştirilmiş olacaktır.[116]

Alpdoğan, bölgede okullar açarak çocuklara "Türkçe öğretmek ve Türk duygusu aşılamak" ile bölgedeki halka Türk soyadlarının verilmesinin ve seyyar sinema ve Halkevi çalışmalarıyla Türk kültürünün aşılandığını ve bunun da Türkleştirmeyi hızlandırdığını belirtmekte ve yapılan çalışmaların "milleti devlete kalben bağlanmaktaydı."[117] 9 Aralık 1936 tarihli toplantıda Emniyet İşleri Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer Zazalar hakkında şöyle demekteydi: "Bu Zazalar Azerbaycan'dan gelmiş Aladağ ve Bingöl'e yerleşmişlerdir. Hayvancıdırlar. Bu yaylalara geldikten sonra su boylarına doğru akın etmişlerdir. Bunlar kültür itibariyle Kürt değil Türk'türler."[118] Yine aynı toplantıda Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, konuyla ilgili şunları söylemekteydi: "(...) Kürt nereden gelirse gelsin Zaza kelimesi Kürtten ayrı değildir. Zaza Kürd'ü içine almıştır. Kürt bir isim değil vasıftır."[119]

---

115 M. Bülent Varlık, *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 129.

116 Varlık, *a.g.e.*, s. 148.

117 Varlık, *a.g.e.*, s. 149-150.

118 Varlık, *a.g.e.*, s. 176-177.

119 Varlık, *a.g.e.*, s. 190.

Kuşkusuz, Cumhuriyet döneminde hazırlanan ve bölge hakkında çok detaylı bilgi veren en önemli raporlar Necmeddin Sahir Sılan raporlarıdır. Necmeddin Sahir Sılan, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti'den (DP) 1939-1954 yılları arasında Bingöl ve Dersim [Tunceli] milletvekilliği ile Bingöl, Tunceli ve Erzincan'daki DP teşkilatlarının parti müfettişliği görevinde bulunmuştur. Zazaların yoğun olarak yaşadığı bölgede yaklaşık on beş yıl boyunca görev yapan Sılan, bölge hakkında çok teferruatlı bir arşiv tutmuştur. Sılan'ın sözkonusu arşivinde yöre hakkında yazdıkları konumuz açısından önem taşımaktadır. Mesela, 1936'da yazılan *Pülümür Kazası Genel Durum Raporu*'nda yörede yaşayanlar ve dilleri hakkında şu ifadelere yer veriliyordu:

> Irk itibariyle bütün kaza halkı bilaistisna Türk'türler. Şimdiye kadar gerek dışarıdan ve gerek içeriden yapılan menfi propagandaların neticesi olarak birçok kimseler tarafından Kürt namı altında tarihsiz ve lisansız bir menşee bağlanan bu yüce Türk topraklarının sakinleri öyle derin tarihi bilgilere ve derin araştırmalara lüzum kalmadan dilleri, ananeleri ve adetleriyle Türklüklerini her vakit açıklamaktadırlar. (...) Dil itibariyle tetkik edilecek olursa, her dağın hatta her yerin buraların Türk olduğunu haykırdığı görülecektir. (...) Pülümür kazası dâhilinde konuşulan dil çok yazıktır ki eskiden herkesin Kürtçe dediği dildir. O zamanlar bu iddiayı yürütenler buralara kadar gelip küçük bir tetkik yapmış olsalardı bu yüce Türk toprağının sakinlerinin dillerinin Türkçeden başka bir şey olmadığını derhal anlayacaklardı. İşte halkın arasına girilip de bu tetkikler yapılmamış olduğu içindir ki öz Türk kanından başka bir kan taşımayan, öz Türkçeden başka bir dil konuşmayan ve hakiki Türk âdetlerini hâlâ aralarında sarsılmaz bir iman ve sadakatle yaşatan bura halkının konuştuğu dil böyle manasız ve tarihsiz bir menşee bağlanmıştır. (...) bu beldede Kürt nami[y]le bir millete daha yakın zamanlara kadar tesadüf edilmemiştir. Onun içindir ki tarih, bu namla anılan bir milleti, bir dili ve bir edebiyatı kaydetmemiştir.[120]

Sılan, bu rapordan altı yıl sonra 1942 yılında *Pülümür'e Dair Bazı Görüşler* adıyla hazırladığı raporda, yöre halkı ve konuştukları dil hakkında şöyle diyordu: "Kaza heyeti umumiyesi itibariyle Zaza lisanı konuşan Dağ Türkleridir."[121] Sılan, 1943 ve 1944'te Çemişgezek, Kalan, Nazımiye ve Ovacık kazaları hakkında hazırladığı raporlarda da halkın, "Dağ Türkleri"ne mensup olduğunu ve "Dağ Türkçesi" konuştuklarını belirtiyordu.[122] Necmeddin Sahir Sılan CHP'den Bingöl milletvekili olduğu dönemde 1940 yılın-

120 Bkz. *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi [1936-1950]*, s. 2, 3, 29.
121 *A.g.e.*, s. 140.
122 *A.g.e.*, s. 230, 237, 248, 292, 399.

da hazırladığı *Bingöl Vilayeti İşlerine Dair Görüşler ve Düşünüşler* adlı raporda, "vilayet hudutları dâhilinde münhasıran Dağ Türkçesi konuşulan mıntıkalarda öz Türkçenin yayılmasına çalışılması" gerektiğini ifade ediyordu.[123] Sılan, Tunceli milletvekili olduğu dönemde 1943'te hazırladığı *Tunceli Vilayeti Genel Durumu Üzerinde İncelemeler* adlı raporda ise bölgedeki Halkevi ve Halkodalarının "Dağlı Türkler arasında güzel Türkçemizi yaymak" için çalışmalar yaptığını belirtiyordu.[124]

Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında önemli bilgi kaynaklarından biri de dönemin basınıdır. Bilhassa Dersim hakkında yazılan yazı ve haberlerde Dersim'in sakinlerinden olan Zazaların tarih, dil ve inançları ile ilgili bilgilere yer veriliyordu. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, basında "Dersim'in ırkı" ile ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin, Dersimlilerin Türk oldukları, Dersimlilerin Türk oldukları fakat "bozuldukları", Dersimlilerin Türk olmadıkları ve Dersimlilerin Kürt olmadıkları olmak üzere dört eksende yürütüldüğü görülüyor.[125] Bu dört farklı yaklaşıma rağmen medya metinlerinde sıklıkla Zazaların âdet ve inançlarının Orta Asya'nın inanç ve yaşam tarzına benzediği, Zaza kültürü ile Türkmen kültürü arasında herhangi bir fark olmadığı, Zazacanın Türkçenin "bozulmuş" bir varyantı olduğu ve en nihayetinde Zazaların "kafatası" ve "seciye" bakımından Türk olduğu iddia ediliyordu: "Dersim'in ilk sakinleri tamamile Türktür. Bunu dere, tepe isimlerinden anlamak mümkündür. Sonradan gelenlerden garbi Dersimliler, Horasandan gelmiş olmak iddiasındadır. Zazalar Orta Asyadan gelmişlerdir. Kafatasının teşekkülüne ve seciyeye bakılırsa hepsi Türktür."[126] Dönemin basınında çıkan yazılarda Zazaların "ırk, dil, kültür ve kafatası" bakımından Türk olduğu vurgulanmakla birlikte, Dersim Zazalarının "benliğinden uzaklaştıkları"na vurgu yapılıyordu: "Medeni hayattan mahrum buranın cahil halkı özbeöz Türk olmalarına rağmen benliğinden uzaklaşmış, kendileri gibi cahil şeyhlerin elinde esir kalmışlardır."[127] Dönemin basını Dersimlileri "öz benliğine" kavuşturmak için Dersim'e "yeni bir Türk kanı şırınga etmek" gerekliliğine dikkat çekiyordu: "Dersim'e yeni bir Türk kanı şırınga etmek lazımdır. Bunun için Dersime medeni ve çalışkan Türk kitleleri de girecek ve bir kısım Dersimli Türkiyenin diğer taraflarındaki Türklerin arasına karışacaktır."[128]

---

123 Bkz. *"Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Sılan Raporları [1939-1953]*, s. 76.
124 Bkz. *a.g.e.*, s. 343.
125 Baran, *a.g.e.*, s. 151.
126 Baran, *a.g.e.*, s. 157 (*Tan*, 15 Haziran 1937, s. 5'ten naklen).
127 Baran, *a.g.e.*, s. 162 (*Yeni Asır*, 19 Haziran 1937, s. 5'ten naklen).
128 Baran, *a.g.e.*, s. 160 (*Son Posta*, 19 Haziran 1937, s. 3'ten naklen).

Cumhuriyet döneminde kaleme alınan tetkik eserlerde de Zazaların "dağ Türk'ü", Zazacanın ise "dağ Türkçesi" olduğu vurgusu öne çıkmaktadır. Bu konuda ilk akla gelenler arasında Basri Konyar,[129] Hasan Reşit Tankut,[130] Nahit Hakkı Uluğ,[131] Nazmi Sevgen,[132] Kadri Kemal Kop,[133] Süleyman Sabri Paşa,[134] Mehmet Şerif Fırat,[135] Fahrettin Kırzıoğlu,[136] Hayri Başbuğ,[137] Mahmut Rişvanoğlu,[138] Orhan Türkdoğan,[139] M. Abdulhaluk Çay,[140] Yaşar Kalafat[141] ve Ali Rıza Özdemir[142] yeralmaktadır. Bu bölümde sözkonusu yazarların Zazalar ve Zazaca ile ilgili görüşlerine yer verilerek, sözkonusu görüşleri ele alınacaktır.

Konuyla ilgili olarak, raporlar dışında ilk bilgilere Basri Konyar tarafından kaleme alınan bir çalışmada rastlamaktayız. Basri Konyar *Diyarbekir İl Yıllığı* adlı çalışmasında "Kürtlerden bahsederken aynı zümre dâhilinde mütalaa edilebilecek Zazaları da gözden geçirmek yerinde bir iş olacaktır" demekte ve Zazalar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Dağlık ve yaylalık

129 Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı*, c. 3, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

130 Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, İstanbul, 2000.

131 Nahit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

132 1937-1938 hadisesinde Tunceli'de subay olarak görev yapan Nazmi Sevgen, Zazalar hakkında yaptığı araştırmaları ilk olarak 1950 yılında *Tarih Dünyası* dergisinde yayımlamış, daha sonra 1982'de *Türk Kültürü* dergisinde yayımlamıştır. Sevgen'in yazdıkları sonraki yıllarda ise farklı isimler altında farklı yayınevleri tarafından kitaplaştırılmıştır. Sevgen'in Zazalar hakkındaki çalışmaları için bkz. Nazmi sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", *Türk Kültürü*, Sayı 229, Mayıs, 1982, s. 422-433; "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -II-", *Türk Kültürü*, Sayı 230, Haziran, 1982, s. 494-506; Nazmi Sevgen, *Zazalar*, yay. haz. Turan Bingöl, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994; Nazmi Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya, Tarih, Hukuk, Folklor, Teogoni*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

133 Kadri Kemal Kop (Sevengil), *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu: Tarih, Etnografya, Folklor*, 2. Baskı, haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.

134 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, 3. Baskı, haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982.

135 M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 4. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981.

136 Fahrettin Kırzıoğlu, *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

137 Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu: Zaza ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984; Hayri Başbuğ, *Göktürk-Uygur Zaza-Kurmanc Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

138 Mahmut Rişvanoğlu, *Saklanan Gerçek, Kırmançlar ve Zazaların Kimliği*, Tanmak Yayınları, Ankara, [t.y.].

139 Orhan Türkdoğan birçok kitabında Zazalara yer vermekle birlikte hepsi de birbirinin tekrarı olan yazılarında Zazaların Türk olduğunu iddia eder. Konu hakkındaki en detaylı çalışması için bkz. Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

140 M. Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993.

141 Yaşar Kalafat, *Türk Halk Kültüründe Zazalar*, Berikan Yayınları, Ankara, 2012.

142 Özdemir, *a.g.e.*

yerleri yurt edinen Zazalar zeki, cesur ve çok çalışkan olurlar. Geçimleri dar olduğundan kışın kasaba ve şehirlere inerek kadınlı erkekli muhtelif işleri deruhte ederler. Ve ilkbaharda yine mevalarına çekilirler. Diyarbekir'de hamallık, amelelik, odunculuk, bahçıvanlık ve fırıncılık gibi işler münhasıran Zazaların elinde bulunur. Kadınları da hizmetçilik, sütçülük gibi işlerle kapılanırlar."[143] Zazaların sosyal yapısına da değinen Konyar, bu konuda şunları söylemektedir: "Zazaları içtimai bir nizama koymak mümkündür. Terbiye ve kabiliyetleri fazladır. Türklerle evlenen kadınları iyi ve kavrayışlı ev hanımı oluyor. Ve Zazalıktan çarçabuk sıyrılıyorlar." Zazaların "Dumilli" olarak da adlandırıldığını ifade eden Konyar, bunun Milli'den sonra anlamına geldiğini belirtmektedir. Malum olduğu üzere Milli aşireti bölgede birçok vilayete yayılmış olan en önemli ve büyük Kürt aşiretlerinden birisidir. Zazacanın, Tacikçe, Türkçe ve Ermenicenin karışımından oluşan bir dil olduğunu söyleyen Konyar, Zazalar hakkındaki nihai kararını da söyler: "Zazaların Türk ırkına mensup olduklarına şüphe yoktur."[144]

Tek parti döneminde Zazalar hakkında bilgi verenlerden biri de Kadri Kemal Kop'tur. İlk baskısı 1933'te yapılan kitabında, Zaza ismini Sasan ile ilişkilendirerek Zazalardan "döküntü" olarak bahseden Kop, Zazalar ve Zazaca hakkında şu bilgileri paylaşıyor:

> Zazaların konuştukları dilin sözleri arasında Türkçe sözler pek çoktur. Bu sözler bu dilin hemen yüzde altmışını tutar. Zazalar Zazaca denilen bir dil konuşurlar. Bu dil Türkçe, eski Farisice, pek az Ermenice ve Arapça'nın klasik sözlerinden yapılmış ve üzerinde işlenmemiş bir dildir. Dilin edebiyatı da yoktur. Yalnız halk manileri bu dilin edebiyatını teşkil eder. (...) Zazalar'ın örf ve adet bakımından Türklükle olan bağlantıları apaçık görünmektedir. Bunların adet ve inanışları da eski Türk kavimleri ve Orta Asya Türkleri'nin adet ve inanışlarına çok benzer. Mesela: Zazalar'da diğer birçok Türk kabilelerinde olduğu gibi birkaç kadın almak âdeti pek enderdir. İslâmlığın Türk kabilelerine öğretmiş olduğu bu çirkin adet Orta Asya Türkleri arasında da rağbet görmemiştir. (...) Zazalar'ın bir kısmı kendilerinin İran'dan geldiklerini ve Kaçar Türkleri oymaklarından olduklarını söylerler. Bu sebeple, her araştırma ve öğreniş bize Zazalar'ın özbeöz Türk olduklarını bildirmektedir.[145]

Zazalar hakkında bilgilerin yer aldığı bir diğer çalışma, Nahit Hakkı Uluğ tarafından kaleme alınan ve ilk baskısı 1939'da yapılan *Tunceli Mede-*

143 Konyar, *a.g.e.*, s. 48.
144 Konyar, *a.g.e.*, s. 49.
145 Kadri Kemal Kop (Sevengil), *a.g.e.*, s. 28-29.

niyete Açılıyor adlı kitap olup yazar kitapta Dersim özelinde Zazalar için şunları ifade ediyor:

> Dersim'in bazı kısımlarında bir tür dağ Türkçesi konuşulur. Bu, bizim dilimizin jargonu gibidir. Bu, pek çoğu Türkçe, bir parçası Farsça ve Arapça bozması kelimelerden meydana gelmiştir. Bu dağ Türkçesi bir dil alaşımı değil, belki de bir kelime alaşımıdır. (...) Dersim'de bugün yaşayan halkın nasıl gelip toplandığını inceleyenler, Horasanlı ve Harzemli olduklarını bilip nakleden insanların içinde bu dağlara yerleşmiş ve onların taptığı Zel Baba'lara, Düzgün Baba'lara maddi ve manevi varlık ve ümidini bağlamış kabileler arasında Zaza denen insanlara rastlarlar. Zazalar, Türkologların, etnologların üzerinde dikkatle duracakları Orta Asya evlatlarıdır. Bu halk duygu ve yaşayış bakımından Anadolu Türkünden farksızdır.[146]

Cumhuriyet döneminde Zazalar hakkında detaylı çalışmalar yapanlardan biri de 1937-1938 Dersim olaylarında subay olarak görev yapan Nazmi Sevgen'dir. Sevgen, yaptığı çalışmalarda Zazaların "Kürt şubelerinden oldukları söylenen, fakat bizce ırk ve folklor kıymetleriyle Türkmen olan Zazaların" "Kürd'lükle hiçbir alakalarının olmadığını ve Türkmen olduklarını" ifade eder.[147] Bir başka çalışmasında Sevgen, Zazaların en yoğun olduğu Bingöl'ün Türkler için ilk barınak ve durak olduğunu ve Zazaların "büyük Türk ırkının bir kolu" olan Urartulardan geldiğini ileri sürer:

> "Zaza"lığın mihrakını teşkil eden "Bingöl"ler yakın şark âleminin gizliliklerine ermek merakına kapılan garp âlimleri için bir paratöner olmuştur. Orta Asyadan Anadolu'ya göçen her Türk aşiretine, Bingöl bir durak olmuş, orada tortular bırakılmış, ondan sonra büyük kısımlar Anadolu'nun içerilerine göç etmiştir. Bingöl, (...) Türklerin ilk barındıkları, sonra dünyanın dört tarafına akın edip dağıldıkları yüce Asya yaylalarının bir küçük örneğidir. (...) İsa'nın doğumundan 860 sene evvel, Orta Asya'dan Anadoluya gelen Urartu'lar, büyük Türk ırkının bir koludur. Şarki Anadoluda ve Mezopotamya'da muazzam bir devlet kurmuşlardır. Tıpkı Zaza'lar gibi uzun boylu, iri ve sağlam vücudlu, cesur insanlardı. Asurîler tarafından hâkimiyetlerine nihayet verildiği sırada kol kol cenuba doğru yürümüşlerdir. İşte bugünkü Zaza'lar, bu büyük Türk kolunun Anadolu'nun dağlık mıntıkalarında muhafazai mevcudiyet edebilen yegâne izleridir.[148]

---

146 Uluğ, *a.g.e.*, s. 70-71.

147 Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri İle Kürt Türkleri Tarihi*, haz. Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 3.

148 Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", s. 422, 429-430.

Kendisi de, 1930'lu yıllarda Kürtler hakkında yazan pek çok arkadaşı gibi asker olan Süleyman Sabri Paşa, Zazaların "dağlı Türk" olduklarını ifade eder: "Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki dağlı Türklerin tarihi ikiye ayrılır; biri Kurmanc, diğeri Zaza'dır."[149] "Kürtlerin Türklüğü" tezinin yılmaz savunucularından biri olan Fahrettin Kırzıoğlu,[150] Kürtler hakkında yaptığı çalışmalarda Kurmanclar ve Zazaların iki ayrı "Türk Unsuru" olduğunu ileri sürüyordu:

> Anadolu'ya yerleşen Gurluların Bingöl, Tunceli ve Siverek'te meskûn oldukları bilinmektedir. Zaza, Desiman, Çarekli, Dümbeli denilen bu oba ve oymaklar Türk olduklarının şuurundadırlar ve kendilerini Türk olarak açıklarlar. Yakın zamana kadar yarı göçebe bir yaşam sürdüren bu Türk kabileleri Guran veya Gurani diye bilinirler. Genel adları Zazadır. Bunları Kurmanclarla karıştırmamak gerekir. Kurmanclar ve Zazalar iki ayrı Türk unsurudurlar. Her nasılsa bunları "Kürt" genel başlığı altında toplamak tercihi yapılmıştır. Hâlbuki Zazalar, Kurmancları; Kurmanclar da Zazaları dillerindeki Türkçe kelime nispetinde anlayabilirler.[151]

Kemalist tarihyazımında Zazaların Türk olduğunu ileri süren araştırmacılardan biri de M. Şerif Fırat'tır. Kuşkusuz Fırat'ı diğerlerinden ayıran en mühim özelliği kendisinin de Alevi Zaza olmasıdır. Fırat, Doğu illerinin "dünyanın kuruluşundan beri" "Türk'ün özyurdu" olduğunu ve Doğu'da yaşayanların "asil Türk kanını taşıyan" "Türkoğlu Türk" olduklarını iddia adiyordu. Aynı cümle içerisinde Zazaların "Part Türkleri" ve "Eti Türkleri"ne mensup olduklarını söylemekte herhangi bir beis görmeyen Fırat, Zazalar ve Zazaca hakkında şunları söyler:

> Milattan yarım asır önce, Bahteriyan ve Belh havalisinden İran'a akan Part Türkleri, bugün Zaza-dümbeli dediğimiz dağlı Türklerin atalarıdır. Zazaların bir kısmı da "Eti" Türklerinden İran hudutlarına çıkan boylara men-

149 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, 3. Baskı, haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 59.

150 Milliyetçi tarihyazımının önemli figürlerinden olan Fahrettin Kırzıoğlu, 1951-1957 yılları arasında Diyarbakır'da tarih öğretmeni olarak görev yaptı. Kırzıoğlu, burada *İç Oğuz* ve *Kara Amid* dergilerini çıkararak "Kürtlerin Türklüğü" üzerine olan çalışmalarının temelini attı. Aynı dönemde Kırzıoğlu, *Diyarbakır Milliyetçiler Derneği* ve *Diyarbakır Turizm ve Tanıtma Derneği* adıyla iki dernek kurarak başta Diyarbakır olmak üzere bölgenin birçok vilayetinde düzenlenen konferanslarda "Kürtlerin Türklüğü"nü anlatıyordu. Kırzıoğlu'nun bu faaliyetlerinin 1960 ve 1980 darbelerinden sonra ivme kazanması dikkat çekicidir. Kırzıoğlu'nun kısa bir hayat hikâyesi için bkz. Sinever Esin Dayı, "Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu'nun Hayat Hikâyesi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı*, Sayı 28, Erzurum, 2005, s. 1-7.

151 Fahrettin Kırzıoğlu, *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, s. 8.

> suptur. (...) Zazalar; Arapların istilasından ötürü İran'ı terk edip doğunun sarp dağlarına gelip yerleştikten sonra, Türk kültüründen hatta bütün medeniyetten uzak kalan bu ıssız yerlerde kendi keyiflerine göre kelimelere ayrı manalar vererek ve sert lehçeleri icat ederek çoğu farisice olan Zaza dilini karmakarışık bir hale sokmuş ve her mıntıka halkı bu dili başka şekillerde konuşmaya başlamışlardır.[152]

M. Şerif Fırat'ın açmış olduğu yolda ilerleyen "Zaza kökenli" araştırmacılardan biri de Hayri Başbuğ'dur. Başbuğ, Zazaların Türk ve Zazacanın ise Türkçenin bir lehçesi olduğunu şu cümlelerle iddia eder:

> "Zaza Türkleri" hiç şüphesiz, "Sumer", "Subar" veya "Suvar" diye anılan eski Türkler'in torunlarıdır. Zaza Türkleri ile Sumer ve Subar (Suvar) Türkleri arasında pek çok hususta, hayret verici benzerlikler göze çarpmaktadır. Sumer ve Subar/Suvar Türkleri'nin hâkimiyet alanları sayılan Dicle, Fırat ve Murat havzalarında, milattan önceki çağlarda olduğu gibi, günümüzde de Zaza Türkleri'nin varlığına tesadüf edilmektedir." "Zazaca ile Kurmancca, kökleri asırlar öncesine dayanan, TÜRKÇE'nin birer lehçeleridirler. Bu iki Türk lehçesi, aslında öncelikle ele alınıp incelenmesi ve kıymetlendirilmesi gereken çok önemli iki hazine değerindedir. Hatta diyebiliriz ki, bu lehçeler, eski Türk dili ile ilgili araştırmalarda mühim birer kaynak vazifesini görebilirler. (...) Dikkate şayandır ki, Göktürkçe ile Kurmanc lehçesi arasında pek çok hususlarda benzerlikler göze çarpmaktadır. Yine günümüzde Doğu Anadolu'da, Dicle-Fırat-Murat ırmakları boylarında, asırlardan beri meskûn bulunan Zaza Türkleri'nin konuştukları lehçe (Zaza Türkçesi) ile Göktürkçe arasındaki pek çok ortak özellikler oldukça önemlidir.[153]

"Zazaları, öteden beri Türk soylu olarak gören birçok tez" ileri sürüldüğünü ve "bunların bir kısmının zorlama" olduğunu belirten bir diğer "Zaza kökenli" araştırmacı Ali Rıza Özdemir de Zazaların Türk olduğunu ileri sürmekten kendisini alamıyor: "(...) Zazalar; Hunların bir kolu olan Sabirler ile Kumanların bir kolu olan Kıpçaklar başta olmak üzere Anadolu'ya tarihi süreç içerisinde yerleşen değişik Türk boylarının toplamından oluşmaktadır." Özdemir'i, Zazaların Türk olduğuna sevk eden nedenlerin başında Zazaların yaşadığı coğrafyanın tarih boyunca birçok Türk boyu tarafından yurt edinilmesi ve Zazalar arasında "koç ve koyun heykelli mezar taşları"nın mevcut ol-

152 M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 16, 23.

153 Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar; Göktürk-Uygur Zaza-Kurmanc Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, s. V, 11.

ması gelmektedir.[154] Son olarak, Türkoloji araştırmacılarından Yaşar Kalafat ise ilk olarak 1990'lı yılların başında Ali Haydar Dedekurban ismiyle Zaza Kültürü Yayınları'ndan çıkardığı kitaplarını günümüzde kendi gerçek ismini kullanarak yayımlamakta ve Zazalar arasında yaygın halk inançlarını esas alarak Zazaları Türk kültürü içerisinde mütalaa etmektedir.[155]

Görüldüğü üzere Cumhuriyet dönemi kaynaklarında Zazalar hakkında ayrıntılı veriler mevcuttur. Söz konusu çalışmaların ekserisi sosyolojik, antropolojik ve etnografik çalışmalardır. Hiç şüphesiz, Kemalist Cumhuriyet'in bu çalışmalardaki temel hedefi Zazaları "bilimsel" açıdan Türklüğün sınırlarına dâhil etmekti/r. Ancak resmi ideolojiyi referans alan araştırmacıların da yer yer ifade ettiği üzere Zazaların Türk olduklarını söylemek pek de inandırıcı değildi. Bu gerçekliğe rağmen Zazalar hakkında yapılan Kemalist çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde sözkonusu çalışmalarda Oryantalist söylemin oldukça dominant olduğunu ifade etmek gerekir. Elbette bu söylemin temel sebebi Zazaları önce dışlamak, sonrasında ise onları Türklüğün sınırlarına dahil etmenin her türlü yolunu "meşrulaştırmaktı/r."

BATI KAYNAKLARINDA ZAZALAR

Zazalar hakkında bilgi veren mühim kaynaklardan biri de Batılı araştırmacı, ilim adamı ve seyyahlar, daha doğru bir ifadeyle oryantalistler tarafından kaleme alınan çalışmalardır. Alman, Avusturyalı, Danimarkalı, Hollandalı, Fransız, İngiliz, İtalyan, Rus vd. çok sayıda yabancı ilim adamı (tarihçi, antropolog, arkeolog, filolog vs.) çalışmalarında Zazalar ve Zazaca hakkında bilgi vermiştir. Batı kaynaklarında Zaza ismine ve Zazalar hakkındaki bilgilere 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tesadüf etmekteyiz. 18. yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacılar daha ziyade misyonerlik ve oryantalist gayeler ile Anadolu, Ermenistan, Mezopotamya ve İran'a çok sayıda seyahat düzenlemiş ve bu seyahatleri neticesinde bölgenin tarihi, coğrafi, demografik, antropolojik ve dinî yapısı hakkında çok önemli bilgi derlemişlerdir. Derlenen bu bilgiler arasında az da olsa Zazalara ve Zazacaya yer verildiğini gözlemlemek mümkün olur.

Batı kaynaklarında Zaza ismine ilk olarak Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr'un *Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern [1761-1767]* adlı eserinde rastlamaktayız. Niebuhr, 1765 yılında Bağdat, Musul, Mardin, Urfa ve Diyarbakır vilayetlerine yaptığı seyahatte Zaza adını kullanmıştır. Niebuhr, göçebe Kürt aşiretleri hakkında bilgi ve-

154 Özdemir, *a.g.e.*, s. 65-74.
155 Bkz. Kalafat, *a.g.e.*

I.

UEBERSETZUNG DER «SPRACHPROBEN» BACHMEISTERS(*)

IN

DIE KURDISCHEN MUNDARTEN

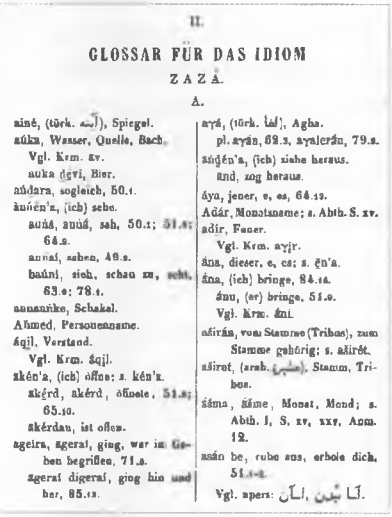
Kurmándi und Zazá.

Kurmándi.	Zazá.
1. Xodé namire.	Aláh ne merêu'u.
2. Mérú sál pur tenére.	Mêrdüm çmeri yai çilima.
3. Dia külfetan ž wán haz diké.	Daike ellane (ellekâni) góe zaf sinén'a.
4. De memiki weda šir pur heíye.	Tiçe yai zaf tid çatu.
5. Mêri wi že haz diké.	Myêrde yai has kén'u.
6. Va šuka be hámile.	Aya çêni hámleya.

1. Gott stirbt nicht.
2. Der Mensch lebt nicht lange.
3. Die Mutter liebt ihre Kinder.
4. Sie hat viel Milch in den Brüsten.
5. Ihr Mann liebt sie
6. Diese Frau war schwanger (in der Uebers.: ein schw.).

(*) Im Jahre 1772 gab *Hartwig Ludwig Christian Bachmeister* in vier lateinischen, russischen, französischen und deutschen Sprachen seine «Idea et desiderata de colligendis linguarum specimenibus» «Petropoli. 18°.» heraus, worin die unter dem Namen «Bachmeisterische Sprachproben» bekannten 44 Sätze wahrscheinlich zuerst gedruckt sind. Siehe *P. Uddeleg Catharinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachkunde.* St. Petersburg 1815. 4°. S. 24. 25.

Peter J. A. Lerch'in, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band I'de Kurmancca ve Zazaca karşılaştırması.

II.

GLOSSAR FÜR DAS IDIOM

ZAZÁ.

A.

ainé, (türk. آينه), Spiegel.
áúka, Wasser, Quelle, Bach.
Vgl. Krm. sv.
auka dgvi, Bier.
aúdara, sogleich, 50.1.
áuíén'a, (ich) sehe.
auíá, auúá, seh, 50.1; 51.1; 64.2.
annal, sahen, 48.2.
baáni, sieh, schau zu, sehe, 63.2; 78.1.
annanike, Schakal.
Ahmed, Personenname.
áqil, Verstand.
Vgl. Krm. áqil.
akén'a, (ich) öffne: s. kén'a.
akérd, akérd, öffnete, 51.1; 65.10.
akérdan, ist offen.
ageira, ageraí, ging, war im Gehen begriffen, 71.2.
ageraí digeraí, ging hin und her, 85.12.

aγá, (türk. آغا); Agha.
pl. aγán, 62.3, aγalerán, 79.2.
áiqén'a, (ich) ziehe heraus.
ánd, zog heraus.
áya, jener, e, es, 64.12.
Adár, Monatsname; s. Abth. S. xv.
adír, Feuer.
Vgl. Krm. aγír.
ána, dieser, e, es: s. én'a.
ána, (ich) bringe, 84.14.
ánu, (er) bringe, 51.2.
Vgl. Krm. áni.
aširán, vom Stamme (Tribus), zum Stamme gehörig: s. ašíret.
ašíret, (arab. عشيرة), Stamm, Tribus.
ášma, šáme, Monat, Mond; s. Abth. I, S. xv, xxv, Anm. 12.
asáo be, ruhe aus, erhole dich, 51.1-2.
Vgl. apers: آسا بُدن.

Peter J. A. Lerch'in *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band II'de Zazaca Sözlük.

rirken Zaza ve Dembali/Dömbali aşiretlerinden de bahsederek, Zaza aşiretinin Siverek-Erzurum arasında, Dembali/Dömbali aşiretinin ise Diyarbekir'in güneyinde yoğun olduğunu belirtmektedir.[156]

Bu tarihten sonra Zazalarla ilgili bilgiye 19. yüzyılın ilk çeyreğinde rastlamaktayız. 1820 yılında Kürdistan'a bir seyahatte bulunan İngiliz arkeolog Claudius James Rich Zaza ismini kullanan bir diğer Avrupalı yazar olmuştur. Rich, Diyarbekir, Palu ve Muş bölgeleri hakkında bilgi verirken Zazalardan bahseder ve şöyle der: "Bölgenin tamamında Zaza denilen Kürtler yaşamakta, bu isim bir takma ad olarak görünüyor ve kekeme, anlaşılmaz konuşan anlamına gelmektedir."[157]

Zazaca hakkında ilk bilimsel ve detaylı bilgilere günümüzden yaklaşık bir buçuk asır önce Rus dilbilimcisi Peter J. A. Lerch tarafından 1857 yılında yapılan çalışmada rastlanmaktadır. Peter Lerch, Osmanlı ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda [1853-1856] Rusya'ya esir düşenler arasında bulunan üç Zaza esirden [Kaşanlı Hasan, Samsatlı Mehmed ve Hanili Ali] yaptığı masal, efsane, öykü ve halk türküleri gibi derlemeleri ilk Zazaca kayıtlar olarak yayımladı. Lerch'in yaptığı Zazaca derlemelerin ekserisi, günümüzde Bingöl'ün Genç ilçesine bağlı Kaşan köyünden ve Sivan aşiretinden olan Zaza Hasan adında bir şahsın anlatımlarına dayanıyordu. Lerch, Kaşanlı Hasan'dan Hani, Sivan ve Nerib bölgesindeki Zaza aşiretleri, yerleşim birimleri ve foklorları hakkında Zazaca

156 Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern 1761-1767*, Cilt 2, Kopenhagen, 1778, s. 417.

157 Bkz. Claudius James Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan*, Cilt 1, Londra, 1836, s. 376.

derlemeler yaparak çalışmasında Zazaca kelimeler ve deyimlerle ilgili küçük bir sözlüğe de yer verdi. Lerch, bu çalışmasında Dümbeli aşireti tarafından konuşulduğunu ifade ettiği Zazacanın, Kurmancca, Kelhurca, Goranca ve Lurca lehçeleri gibi Kürtçenin bir lehçesi olduğunu belirtiyordu.[158]

Lerch'ten sonra "Zazacanın filolojisi hakkında bir şey bilmiyoruz" diyen İngiliz araştırmacı Robert Gordon Latham, 1860 yılında Zazacanın söz varlığı [*vocabulary*] ve gramer yapısı üzerine kısa bir yazı yayımladı. Yazıda Latham, çalışmanın "Zaza Kürt aşiretinden" [*Kurd of the Zaza tribe*] derlendiğini belirterek Zazaca kelimeleri İngilizce karşılığıyla birlikte veriyordu.[159] Latham'ın kısa ancak mühim çalışmasından sonra Wilheim Strecker, Dersim'de Pülümür Zazacası üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında Zazacadan Kürtçenin bir lehçesi olarak söz ediyordu. Söz konusu çalışma 1862 yılında Otto Blau tarafından "Mundart Der Duzik in Dersim" adıyla yayımlandı.[160] Lerch'in yaptığı derlemeler üzerine karşılaştırmalı bir çalışma yapan Friedrich Müller, çalışmasını 1865 yılında Almanca olarak *Zaza Dialekt der Kurdensprache* [*Kürtçenin Zazaca Lehçesi*] adıyla yayınladı. Müller, çalışmasında Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğunu belirtiyordu.[161]

1848-1866 yılları arasında Erzurum'da Rus Konsolosu olarak görev yapan Aleksander Jaba, Kürtçe [Kurmancca ve Zazaca] bazı derlemeler yaparak Zazacayı Kürtçenin bir diyalektiği olarak ele alıyordu. Jaba, daha sonra M. Ferdinand Justi ile birlikte hazırladığı ve 1879'da yayımladığı *Kürtçe-Fransızca Sözlük* adlı kitapta da çok sayıda Zazaca sözcüğe yer veriyordu.[162]

Zazalar hakkında önemli bilgiler veren Batılı araştırmacılardan biri de İngiltere'nin Diyarbekir Konsolosu James G. Taylor'dur. Taylor, 1861-1863 yılları arasında Mardin, Midyat, Garzan, Hasankeyf ile Zazaların yoğun olarak yaşadığı Diyarbekir'in kuzeyinde yaptığı araştırmalar neticesinde Zazaların yaşadığı bölgenin coğrafi, tarihi ve demografik yapısı hakkında çok kıymetli ve detaylı bilgiler vermektedir. Taylor, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Heyni[163]

---

158 Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band II, St. Petersburg, 1858, s. 72, 191-214.

159 Bkz. Robert Gordon Latham, "On a Zaza Vocabulary, Opuscule, Essys Chiefly philological and etnographical", *(Williams and Norgat)*, Londra, Edinburg, Leipzig, 1860, s. 242-244.

160 Bkz. Wilheim Strecker, *Mundart der Duzik in Dersim*, 1862.

161 Bkz. Friedrich Müller, *Beiträge zur Kenntniss der neupersischen Dialekte: Zaza-Dialekt der Kurden-Sprache: Zaza Dialekt der Kurdensprache*, Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Wien, 1865.

162 Bkz. M.Auguste Jaba ve M.Ferdinand Justi, *Dictionnaire Kurde-Français*, Publié par ordre de l'Academie impérial des sciences, Sn. Petersburg, 1879.

163 Taylor'un İngilizce Heyni dediği yer günümüzde Diyarbakır'a bağlı Hani ilçesi olup Zazacada Yeni olarak adlandırılmaktadır.

ve Nerib[164] vadisi hakkında bilgi verirken şöyle diyordu: "Kürdistan'ın doğusu ve güneyinin tamamında ilk sırada Kermanji [Kurmanci] lehçesi kullanılırken, Nerib'de ise ilk sırada Zaza Kürtçesi [Zaza Kurdish] kullanılmaktadır."[165]

Alman oryantalist M. Ferdinand Justi, 1880 yılında yayınlanan *Kurdische Grammatik* isimli kitabında, Şeref Xan'ın *Şerefname* adlı eserinde Kürtleri Kurmanc, Lur, Kelhur ve Guran olmak üzere dört kola ayırdığını, ancak Zazaca konuşanların da Kürtlerin beşinci kolu olduğunu belirterek Zazaların Kürt gruplarından biri olduğunu ifade ediyordu.[166]

Berlin Üniversitesi Doğu Dilleri uzmanı Eduard Sachau 1880'li yıllarda Mezopotamya ve Suriye'ye yaptığı seyahatte, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Siverek'e de uğramış ve Siverek Zazaları hakkında bilgi vermiştir. Sachau, Siverek'in demografik yapısı hakkında bilgi verirken bölgede Hıristiyan, Ermeni ve Süryani Katoliklerin yanısıra "Zaza Kürtleri"nin [Zaza-Kurden] yaşadığını ifade ediyordu. Aynı çalışmasında Sachau, Karacadağ bölgesi hakkında bilgi verirken "Dımılice" [Dümbüllijje] konuşan köylerden bahsediyordu.[167]

19. yüzyılın sonlarında Zazalar hakkında bilgi veren önemli isimlerden biri de Fransız arkeolog ve antropolog Ernest Chantre'dir. Chantre, 1881 yılında fotoğrafçı Capitaine Barry ile birlikte Yukarı Mezoptamya, Kürdistan ve Kafkasya'da araştırmalarda bulundu. Çalışmalarında Zazalardan "Kurde Zaza" olarak bahseden Chantre, fotoğrafçı Capitaine Barry tarafından çekilen Halep, Siverek ve Diyarbekir Zazalarına ait çok sayıda fotoğrafı da çalışmasına eklemeyi ihmal etmedi.[168] Chantre, bir başka çalışmasında da Kürtlerden "Kurdes Kirmandjis" ve "Kurdes Zazas" şeklinde bahsederek Zazaların, Kürtlerin önemli ve büyük bir aşireti olduğunu ifade eder. Ayrıca yazar, Zazaların Siverek, Diyarbekir, Dersim, Erzurum, Erzincan ve Harput bölgelerinde meskûn olduğunu belirtir ve Zazacanın Kürtçenin bir diyalektiği olduğunu söyler.[169]

---

164 Nerib, Diyarbakır'a bağlı Hani ilçesinin kuzeyinde yer alan bölge, dağ ve aşiret ismidir.

165 J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Cilt 35, 1865, s. 39.

166 M.Ferdinand Justi, *Kurdische Grammatik*, Commissionare der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Sn. Petersburg, 1880, s. XXV.

167 Bkz. Eduard Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1883, s. 382, 444.

168 Bkz. Ernest Chantre, *Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre dans la haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase*, Lyon?, 1881.

169 Ernest Chantre, *Missions scientifiques en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie, 1890-1894*, Recherches Anthropologiques dans l'Asie occidentale, Maisons A Geneve & A Bale, Lyon, 1895, s. 78, 89 92-93.

20. yüzyılın başlarında Zazalar ve Zazaca hakkında ilk bilgi veren bilim adamlarından biri Alman bilim adamı Albert von Le Coq'dur. Le Coq, 1902 yılında Damascus/Şam'da yaptığı görüşmeler neticesinde Kurmancca ve Zazaca derlemeler yaptı. Le Coq, Zazaca derlemeleri Diyarbakır'ın Çermik ilçesine kayıtlı Şam'da meskûn Ömer oğlu Ali adındaki bir Zaza ile birkaç kez görüşerek gerçekleştirdi. Le Coq, mezkûr görüşmeler neticesinde *Hikayetê Îbrahîm Paşa, Hîkayetê Dunya Guzelî, Hîkayetê Yusuf û Ezîz, Ekmekçî de Muşewere* ve *Latîfe* adıyla beş adet Zazaca öykü derledi ve bunları Kurmancca öykülerle birlikte *Kurdische Texte/Kürtçe Metinler* adıyla 1903 yılında Berlin'de yayınladı.[170]

20. yüzyılın başında Zazaca hakkında ilk detaylı bilgilere Alman bilim adamı Oskar Mann tarafından yapılan çalışmalarda rastlamaktayız. Yüzyılın başında Türkiye'nin doğusu ile İran'da İrani diller üzerine saha araştırmaları yapan Mann, Zazacanın konuşulduğu yerlerle ilgili şunları söylüyordu: "Zaza dilinin (idiom) yayılması olağanüstü genişliktedir. Batıda Malatya-Adıyaman-Samsat yöresinden, yukarı Fırat havzasındaki Muş'a kadar, kuzeyde Dersim'den, Erzincan ve Erzurum'a kadar, güneyde Karacadağ'a dek; ana dilleri olan ve Dımli adını verdikleri dili konuşan halkın oturduğu sayısız köy bulunmaktadır."[171] Oskar Mann, 1906-1907 yıllarında Siverek, Bucak, Çapakçur, Kor ve Kiği'da yaptığı çalışmalar neticesinde Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olmadığını belirtiyordu: "Zazaca, şimdiye kadar kabullenildiği gibi, Kürtçe'nin bir lehçesi değildir."[172] Oskar Mann'ın 1906-1907 yıllarında yaptığı Zazaca derlemeleri daha sonra Alman bilim adamı Karl Haddank yeniden analiz ederek "Mundarten der Zaza" adıyla yayınladı ve Haddank, Zazacanın müstakil İrani bir dil olduğunu iddia etti.[173]

Zazalar ve Zazaca hakkında ayrıntılı bilgi veren bir diğer Batılı araştırmacı ünlü Sykes-Pico Antlaşması'nın mimarı İngiliz Mark Sykes'tir. 1900'lü yılların başında Kürdistan'a seyahat eden Mark Sykes, kısa ismi *Dar-ul İslâm* olan kitabında Zazalardan "Zaza Kürtleri" [Zaza Kurds] olarak bahsetmektedir.[174] *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Aşiretleri* adlı çalışmasında Sykes, böl-

170 A. V. Le. Coq, *Kurdische Texte, Gesammelt und Herausgegeben Von*, Cilt 2, Gedruct in der Reichsdruckerei, Berlin, 1903, s. 60-69.

171 Karl Hadank, *Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994, s. 16.

172 Hadank, *Zazalar ve Zaza Dili*, s. 30.

173 Karl Hadank, "Mundarten der Zaza Hauptsachlich aus Siwerek und Kor", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Cilt 7, No. 2, 1934, s. 402-403.

174 Mark Sykes, *Dar-ul İslâm A Record of A Journey Through Ten of The Asiatic Provinces of Turkey*, Bickers&Son, Londra, 1904, s. 180.

gede Kurmancca ve Zazaca konuşan göçebe ve yerleşik Kürt aşiretleri hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. Çalışmasında Sykes, Kürt aşiretlerinin her birinin kaç aileden teşekkül ettiğini, hangi diyalektiği konuştuklarını ve göçebe mi yerleşik mi olduklarını ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Sykes, "Zaza Kürtleri" [Zaza Kurds] ve "Zazaca konuşan Kürtler" [Zaza speaking Kurds] adıyla Ashmishart, Az, Balabranli, Behirmaz, Bellikan, Bubanli, Dersimli, Dudikanlı, Elia, Karageçi, Kedak, Keyburan, Koçgiri, Kulbin, Kusan, Motikan/Mutki, Rutchaba, Sinan ve Slivan gibi Zaza aşiretlerinden bahsetmektedir. Son olarak Sykes, Zazalar hakkında şöyle demektedir: "Zazalar tuhaf olmaktan önce son derece utangaçtırlar ve tiz sesleriyle cin fikirli kısa boylu insanlardır."[175]

1909 yılında Kürdistan'a seyahat eden ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler tarafından işgal edilen Irak Kürdistanı'nda Süleymaniye eyaletinin yönetimine getirilen İngiliz Ely Bannister Soane, Kürtler ve Kürtçe hakkında çok sayıda çalışma yapmıştır. Soane, *Report on The Sulaimania District of Kurdistan (1910)* adıyla hazırladığı raporda, Zazalardan Kürt [Zaza Kurd] olarak bahsediyor ve Zazalar hakkında şöyle diyordu: "Mukri lehçesi ve kollarının daha da ötesinde Kürdistan'da kendilerini Kürt olarak adlandıran diğer diller de konuşulmaktadır. Bunlardan en önemlisi Zazaca olup Diyarbakır'ın kuzeyinde, Erzincan çevresinde ve Küçük Asya'nın diğer bölgelerinde Kürtlerden büyük bir grup tarafından konuşulmaktadır."[176] Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk* adlı çalışmasında ise Zazalardan bir Kürt aşireti ve Zazacadan Kürtçenin bir diyalektiği olarak söz ediyordu ve Zazalar için Zaza Kürtleri [*the Kurds of the Zaza*] adlandırmasını kullanıyordu.[177] Ayrıca Soane, Türkiye Kürdistanı'nda Kurmanc ve Zaza Kürt aşiretlerinin meskûn olduğunu belirterek[178] Zazaların, yüksek dağlarda ve Dicle [Tigris] nehri boylarında yaşadıklarını, diğer Kürtlerden görüntü ve görgü bakımından farklı olduklarını, ancak Kürtçenin en kadim bir diyalektiğini konuştuklarını ifade ediyordu.[179] Aynı çalışmasında Soane Zazalar için şunları söylüyordu:

175 Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropological Institüte of Great Britain and Ireland*, Cilt 38, Temmuz-Aralık 1908, s. 466-480.

176 Bkz. Ely Bannister Soane, *Report on the Sülaimania Distric of Kurdistan [1910]*, [Reviev: Andrew Hyde], Kürdology Center, Sülaimani, 2008, s. 8, 79.

177 E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, Small, Maynard and Company Publishers, Boston, s. 374.

178 E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, s. 11.

179 E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, s. 73.

> Hakkâri civarında –Dersim'de batı ve kuzey-doğuya doğru– yüzyıllardır bu dağlarda yaşamaları dışında geçmişleri hakkında hiçbir şey bilinmeyen Zaza Kürtleri denilen tuhaf bir aşiret yaşıyor. Aralarında kalmamış olduğum için çok pişmanım, çünkü olağanüstü derecede ilginç, Ari dilinin Farsça ve Kürtçe grubuna giren ama her ikisinden de farklı bir diyalekt konuşuyorlar. Aşiret, Dicle nehrinin başlangıç noktası civarında ve Dersim'de en az bilinen dağlık bölgelerde yaşıyorlar. Seyyahlar tarafından, "utangaç, cin fikirli kısa boylu insanlar" olarak tasvir edilmişler ve benim karşılaştıklarım, içten ve alçakgönüllü insanların karekterine özgü utangaç, cesur ve çalışkan kısa adamlar olup aralarından büyük bir kısmı mavi gözlü, sarı saçlıydılar.[180]

Zazalar hakkında bilgi veren bir diğer araştırmacı ise 1911 yılında Dersim'e seyahat eden L. Molyneux-Seel'dir. Molyneux-Seel, Dersimlilerin dilinin Kürtçenin bir diyalektiği olmakla beraber Kurmancca lehçesinden büyük oranda farklı olduğunu ifade ediyordu.[181]

L. O. Fossum tarafından hazırlanan ve 1919'da *A Practical Kurdish Grammar* adıyla yayınlanan çalışmasında Fossum, Kürtçenin üç büyük lehçeden oluştuğunu ifade ediyordu. Fossum, Kürtçenin Kürdistan'ın merkez, kuzey ve güneyinde olmak üzere üç büyük grup tarafından konuşulduğunu; kuzeyde Zazaca, merkezde Kermanji [Kurmanci] ve güneyde ise Lurca ve Kelhurca konuşan Kürt gruplarının olduğunu belirtiyordu.[182]

Yukarıdaki pasajlardan anlaşılacağı üzere Batılı seyyah, araştırmacı ve ilim adamları 18. yüzyılın başalarından itaberen Zazalar hakkında çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar daha ziyade dil derlemelerine dayanmakla birlikte Zazaların yaşadığı coğrafya, iktisadi uğraşları, dinleri ve kültürleri hakkında da mühim bilgiler barındırmaktadır. Batılı araştırmacılardan Oskar Mann, Karl Hadank ve D. N. Mackenzie gibi birkaç araştırmacı hariç neredeyse tüm Batılı araştırmacılar Zazacanın Kürtçenin bir diyalektiği ve Zazaların da Kürt olduğu konusunda mutabıktır.

Özetlemek gerekirse kaynaklar, sosyal bilim ve bilhassa tarih araştırmalarında önemli bir yer tutar ve araştırmacılar için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Kaynaklar, günümüzdeki birçok olay ve olgunun anlaşılmasında anahtar vazifesi görür. Haliyle, kaynaklara dayalı olarak yapılan çalışmaların

---

180 E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, s. 374-375. Aynı çalışmanın Türkçe çevirisi için bkz. E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, çev. Fahriye Adsay , Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.

181 L. Molyneux-Seel, *A Journey in Dersim*, The Geographical Journal, Cilt 44, No. 1, Temmuz 1914, s. 52, 67-68.

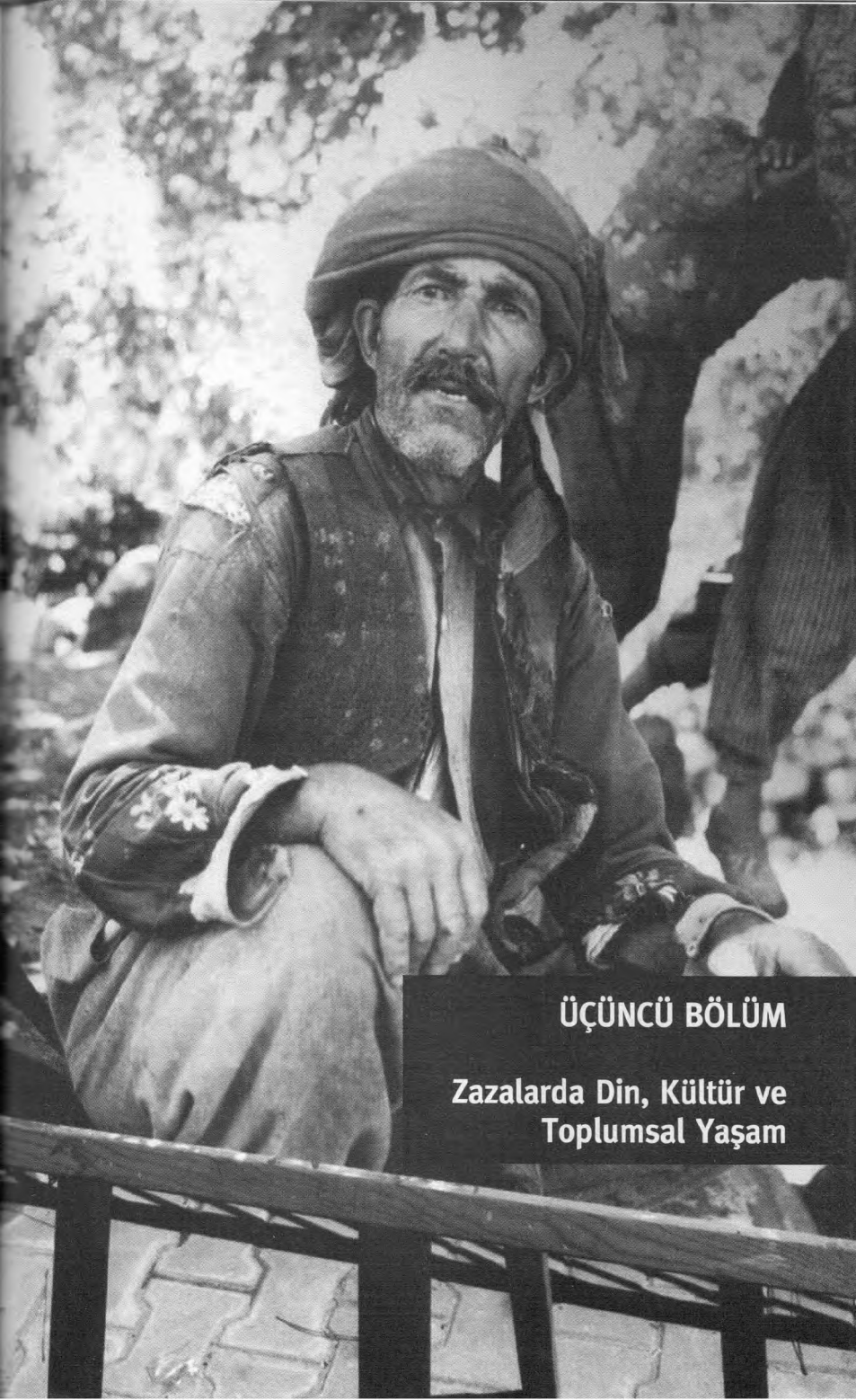
182 L. O. Fossum, *A Practical Kurdish Grammar*, s. 8.

güvenilirlik ve doğruluğu oldukça yüksektir. Kaynaklara başvurmadan veya kaynakları göz ardı ederek sosyal bilim alanlarında yapılan çalışmalar, birer anlatıdan ve hikâyeden öteye geçmez. Bu nedenle bir dönem, bir toplum veya bir bölge ile ilgili yapılan çalışmalarda ilk sırada kaynaklara başvurmak çalışmanın güvenirliği açısından zorunludur. Elbete bu durum, kaynak ve belge fetişizmi yapmak anlamına gelmemeli, yapılan çalışmalarda ana kaynakların önemine dikkat çekmek olarak anlaşılmalıdır.

Şüphesiz, yazılı kaynaklar arasında, Zaza tarihine ışık tutan kaynaklar arasında Arap kaynakları ilk sırada yeralmaktadır. Bilhassa, İslâm'ın Arabistan dışına yayılmasıyla birlikte Arap vakanüvis ve coğrafyacılar, fethedilen bölgelerle ilgili çok kıymetli eserler telif etti. İslâm'ın erken bir dönemde yayıldığı ve Zazaların meskûn olduğu Kuzey Mezopotamya, İran ve Anadolu hakkında Arap müverrih ve coğrafyacıları kıymetli malumat vermektedir. Bu eserlerde bölgenin otokton halklarından olan Kürtlerden ve dolayısıyla Kürt gruplarından olan Dunbelilerden/Zazalardan sıklıkla bahsedilmektedir. Bu açıdan Arap kaynaklarının, Zaza tarihinin açığa çıkarılmasında büyük bir öneme sahip olduğu gerçeği gözönünde tutulmalıdır.

Dünyanın en zengin arşivlerinden birine sahip olan Osmanlı arşivleri, günümüzde birçok ülke ve millet için çok otantik ve kıymetli vesikalar barındırdığı gibi, Zazalar için de çok mühim bilgi ve belge muhafaza etmektedir. Beş asırdan fazla bir süre Osmanlı egemenliğinde kalan Zazaların coğrafya, tarih, nüfus, eğitim, din ve iktisadi yapıları hakkında arşivlerde çok özgün kayıtlar mevcuttur. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olarak idare edilen Çapakçur, Çemizgezek, Çermik, Eğil, Genc, Palu, Pertek ve Siverek beylikleri Zaza beylikleri olup Osmanlı arşivlerinde bu beyliklerle ilgili çok kıymetli belge ve bilgi bulunmaktadır. Ayrıca geç Osmanlı döneminde Zazalar hakkında çok mühim resmi yazışmalar sözkonusudur. Osmanlı arşivlerinde Zazalar hakkındaki kaynakların tamamı değerlendirildiğinde Zazaların tarih, iktisat, nüfus, coğrafya ve aşiret yapılarının önemli ölçüde açıklığa kavuşacağı kuşkusuzdur.

Zazalar hakkında bilgi veren mühim kaynaklardan biri de Cumhuriyet dönemi kaynaklarıdır. Cumhuriyet döneminde Kürtler ile ilgili hazırlanan raporlar, basın ve Zazalar hakkında yapılan sosyolojik, antropolojik ve etnografik çalışmalar ideolojik de olsa Zazalar ile ilgili mühim bilgiler barındırmaktadır. Son olarak, Batılı seyyah, araştırmacı ve ilim adamlarının Zazalar hakkındaki araştırmaları oryantalist söyleme sahip olsa da Zazaların dil, din, coğrafya, kültür ve yaşayışları hakkında mühim bilgiler barındırmaktadır. Bilhassa Cumhuriyet ve Batı kaynakları ihtiyatlı kullanıldığında Zaza çalışmalarına olan katkılarının önemli olduğunu belirtmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Zazalarda Din, Kültür ve Toplumsal Yaşam

Bingöl Göriz (Çevrimpınar) köyünde bir Zaza.
Fotoğraf: Ahmet Say

Anthony Smith, *Ulusların Etnik Kökeni* adlı çalışmasında bir etnik grubun önemli sembollerinden birinin "ortak kültür" olduğunu belirterek ortak kültürün, hem üyelerin birbirine bağlanmasına hem de onları dışarıdakilerden ayırmaya yarayan bir unsur olduğunu söyler. Benjamin Akzin'in "benzerlik-benzeşmezlik" kavramsallaştırmasından hareket eden Smith, konu ile ilgili olarak şunları söyler: "En fazla paylaşılan ve aynı zamanda ayırt edici olan nitelikler dil ve dindir, fakat görenekler, kurumlar, yasalar, folklor, mimari, giyim, beslenme, müzik ve sanat, hatta renk ve fiziksel görünüş farklılıkları artırabilir veya onların yerini alabilir." Aynı çalışmasında Smith, *ethnie*nin aşağıdaki üç öğeden oluştuğunu ileri sürer: 1) Bir nüfus birimi için ortak olan sembolik, düşünsel ve normatif öğeler. 2) Kuşaklar boyunca onları bir arada tutan âdetler ve töreler. 3) Ortak olarak sahiplenilen, onları diğer halklardan ayıran duygular ve tavırlar.[1] Söz konusu üç öğenin de Zazalar ve Kurmanclarda büyük oranda örtüştüğünü belirtmek gerekir. Bu nedenden olsa gerek, Zazaları ayrı bir etnik grup veya ulus olarak ele alan araştırmacıların tamamı sadece linguistik verilerden hareket eder, buna karşılık bir etnik grubun/ulusun temel belirleyicileri olan ortak coğrafya, tarih, kültür ve diğer müştereklere temas dahi etmezler. Hiç şüphesiz bu da, sözkonusu çalışmaların bir etnik grubun/ulusun tanımlanması için yeterli ve objektif bir referans olmasının önündeki en mühim engellerden birini teşkil eder. Bu nedenle elinizdeki kitap-

1 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 134.

ta, aynı yanılgıya düşmemek için linguistik verilere ilave olarak bir etnik grubu/ulusu oluşturan diğer müşterekler de referans alınarak konunun bütüncül bir perspektifle anlaşılmasına katkıda bulunmak hedeflenmektedir. Bu bölümde, bir etnik grubun en temel belirleyicilerinden olan "ortak kültür"e ve "dayanışma duygusu"na ait kavramlar ve kurumlar ele alınacaktır.

Bir etnik grubun en mühim öğelerinden birinin "dayanışma duygusu" olduğunu ileri süren Smith, bir *ethnie*nin sadece ortak bir isim, soy miti, tarih, kültür ve teritoryal birleşme ile bir araya gelen bir halk kategorisinden ibaret olmadığını, aksine belirli bir kimlik ve dayanışma duygusunun oluşturduğu topluluk olduğunu belirtir. Smith, devamında konuyla ilgili olarak şunları söyler:

> Dolayısıyla, bir etnik topluluğun ya da *ethnie*nin (etnik kategorinin bir karşıtı olarak) nitelendirilebilmesi için sıkıntılı ve tehlikeli zamanlarda topluluk içindeki sınıfa, gruba ve bölgeye dayanan bölünmelerin üstesinden gelecek güçlü bir aidiyet ve etkin bir dayanışma duygusu da ortaya çıkmalıdır. [...] Bir *ethnienin* sözkonusu olduğu yerde, periyodik olarak etnik dayanışmanın yeniden ortaya çıkmasını ve özellikle dış düşmanlarla ve tehlikelerle yüz yüze kalındığında diğer bağlılık türlerine üstün gelebilecek şekilde yeterince güçlü ve derin bir kurumsal işbirliğini beklemeliyiz.[2]

Hiç şüphesiz etnik kimliğin oluşmasında "güçlü bir aidiyet" ve "etkin bir dayanışma duygusu"nun yanısıra "ortak bir din" de başat bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte Ağuiçenoğlu'nun dikkat çektiği üzere, dinîn etnik kimliğin oluşmasındaki rolü zamana ve mekâna bağlı olarak değişkenlik göstermektedir: "Din, bazen bir etnik grubun oluşma sürecinde en önemli yapı taşlarından birini teşkil ederken, bazen de bir grubun etnik grup olarak meydana çıkmasını, kendi farklılaştırmasını engeller ve onun başka bir birim içinde erimesinin zeminini yaratır."[3]

Zazalar da diğer Kürt grupları gibi, az sayıdaki Hıristiyan nüfus dışında ekseriyetle Şafii olmak üzere Sünni İslâm inancına ve diğer önemli bir kısmı da Alevi inancına mensupturlar. Zaza toplumundaki dinsel ve mezhepsel çeşitliliğe bağlı olarak tarikatlar da geniş bir tabana sahiptir. Tunceli, Sivas, Erzincan, Kiğı ve Varto yörelerindeki Zazaların ekserisi Alevi, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Mutki ve Siverek'teki Zazalar Şafii, Çermik, Çüngüş ve Ma-

2 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 55-56.

3 Hüseyin Ağuiçenoğlu, "Alevilik Örneğinde İnanç-Etnik Kimlik İlişkisi Üzerine Yapılan Tartışmalara Kısa Bir Bakış", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, 3. Baskı, der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 120.

den'deki Zazalar ise Hanefi mezhebine mensuptur. Adıyaman Gerger'deki Zazaların az bir kısmı ise Hıristiyandır.

Zengin bir kültürel mirasa ve yapıya sahip olan Zaza toplumunda kültürün oluşmasında aile, akrabalık, aşiret, toplumsal gruplar ve siyaset oldukça önemli bir yer tutar. Bununla birlikte Zazaların kültüründe ve toplumsal hayatında dinsel ve sosyolojik itibar sahiplerinin etkisi oldukça fazladır. Zazalarda sözkonusu itibar sahiplerinin etkileri bilhassa son iki asırdır daha belirgin bir biçimde tebarüz etmektedir. Zaza toplumundaki itibar sahipleri beyler/mirler, ağalar, şeyhler, seyyidler ve mollalardır. Rus oryantalist Bazil Nikitin Kürt aristokrasisinin beş sınıftan oluştuğunu söyleyerek bu konuya dikkat çeker. Nikitin'e göre sözkonusu aristokrat sınıf şunlardan oluşmaktadır: Bilgileri ve örnek yaşamlarıyla tanınan ve molla soyundan gelen *Mollazadeler*, şeyh soyundan gelen *Şeyhzadeler*, büyük soylu aileleri oluşturan *Begzadeler*, aşiret reislerini oluşturan *Ağazadeler* ve kutsal kişilerin mensup olduğu aileler olan *Zevedarlar*dır.[4] Aynı durum Zaza toplumu için de sözkonusu olup Zazalarda zevedar yerine peygamber soyundan geldiğine inanılan seyyidler mevcuttur.

Bu bölümde din ve inanç başlığı altında, bir topluluğun önemli müştereklerinden biri olan din ve inanç esas alınarak, Zazaların dinî inançları ile Sünni ve Alevi Zazalarda dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir yer tutan mezhepler, tarikatlar, şeyhlik ve seyyidlik gibi dinsel kurumlar ele alınacaktır. Bu bölümün Kültür ve Toplumsal Yaşam adlı başlığında ise yukarıda da değindiğimiz üzere Zaza kültürünün temel belirleyicileri olan aile, akrabalık, aşiret, kan davası ve siyaset gibi konulara yer verilerek Zazaların sosyolojik ve antropolojik özellikleri yakından tanınmaya gayret ediliyor.

DİN VE İNANÇ

Anthony Smith, etnik toplulukların sürdürülmesinde dinsel gelenek ve ayinlerin büyük rol oynadığını belirtir.[5] Benzer bir tespitte bulunan Kaya ise kolektif bir yakınlık olarak akrabalığa ilaveten Zaza toplumunu bir arada tutan ve oldukça değerli olan başka bir tutumun özelde İslâm olmak üzere din olduğunu söyler.[6] Biz de bu gerçeklikten hareketle Zazaların etnik kökeni ve inançları arasındaki ilişkileri daha yakından tanımak için bu bölümde Zaza-

4 Bkz. Bazil Nikitin, *Kürtler-Sosyolojik ve Tarihi İnceleme-*, 4. Baskı, çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreya, Deng Yayınları, İstanbul, 1994, s. 224-225.

5 Bkz. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 166.

6 Bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*,s. 251.

Fransız Arkeolog ve Antropolog Ernest Chantre'in 1881 Tarihli Kürdistan Gezisinde Fotoğrafçı Capitaine Barry Tarafından Çekilen Diyarbakır'daki Zazalar, (Kaynak: Bibliotheque nationale de France)

ların dinî inançlarına yer vereceğiz. Her şeyden evvel, Zazaların etnik kökeni ve inançlarını konu edinen çalışmaların oldukça yetersiz olduğunu belirtmek gerekir.[7] Zazaların dinî inançalarını konu edinen çalışmaların yanısıra halk inançları ile ilgili yapılan çalışmalar da sözkonusudur. Bu çalışmalar da ekseriyetle Alevi Zazaları konu edinmektedir.[8] Bununla birlikte son dönemlerde Sünni Zazaların inançları hakkında da çalışmaların da yapıldığı gözlemlenmektedir.[9]

7 Konu hakkında iki çalışma için bkz. Garry W. Trompf, "Ethno-Religious Minorities in the Near-East: Some Macrohistorical Reflections With Special Reference to the Zazas", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 17, 2013, s. 321-344; Fevzi Rençber, "Din-Kimlik Tartışmaları Ekseninde Zazaca Konuşan Alevilerin Etnik Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 6, Haziran 2013, s. 945-955.

8 Ali Haydar Dedekurban, *Zaza Halk İnançları*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1993; Ali Haydar Dedekurban, *Zaza Halk İnançlarında "Kült"ler*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994; Ali Haydar Dedekurban, *Zazalarda Şölenler ve Törenler*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

9 Günümüzde Zazaların çoğu Sünni İslâm inancına sahip olmasına rağmen bu durum pek bilinmemekte, genel olarak Zazalar Alevi olarak bilinmektedir. Alevi Zazaların varlığı elbette inkâr edilemez ancak Zazaların tamamının Alevi olarak bilinmesinin de çok büyük bir yanlış olduğunu ifade etmek gerekir. Bu durumun çeşitli sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür. Her şeyden evvel Zazalarla ilgili yapılan çalışmaların ekserisinin Dersim'i merkez alan ve dolayısıyla Sünni Zazalar-

Türkiye'de başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmak üzere geniş bir coğrafyada yaşayan Zazalar ekseriyetle Müslüman olmakla birlikte Adıyaman Gerger'de "Süryani Zaza" ve "Ermeni Zaza" şeklinde adlandırılan Hıristiyan Zazalar da mevcuttur. Bazı araştırmacılar Gerger'deki Zazaların aslının Süryani veya Ermeni olabileceğini ve bunların zamanla Zazalaştıklarını ileri sürmektedir.[10] Zazaların büyük bir kısmı Müslüman olup Zaza toplumunda İslâm önemli bir yer tutar. Sünni Zazalar hakkında çalışma yapan Kaya, İslâm'ın Zaza toplumunun sosyal örgütlenişinin direklerinden biri olduğunu ifade eder[11] ve İslâm'ın Zaza toplumundaki yeri ve önemiyle ilgili olarak şunları söyler:

> İslâm, sosyalleşme süreci vasıtasıyla bunların birincil kimliklerinin parçasına dönüşür. İslâmi uyum, onların yetişme, düşünme ve hareket etme tarzlarını anlamada anahtar kavramdır. Uyum, dünü ve bugünü bir bütün halinde günlük yaşama dâhil eden manevi ve sosyal bir süreç olarak anlaşılır. Zaza toplumu, dinî bir sosyalleşme aracılığıyla İslâmi bir dünya görüşü edinir. Kişinin dünya görüşü onun hareket tarzına işaret eder ve aşağı yukarı onun bütün varlığını kapsar. İslâm, Solhan ve çevresindeki Zazalar arasında güçlü bir konuma sahiptir. İslâm'ın, toplum, kültür ve bireyler üzerinde önemli bir etkisi vardır. [...] İslâm, insanların düşünce kalıplarını, davranışlarını ve hayatlarını belirler ve onların günlük yaşamlarıyla sıkı bir şekilde bütünleşmiştir.[12]

Bu bilgilerden hareketle Sünni Zazalarda dinîn toplumun temel belirleyicisi olduğu ve bu durumun da toplumda geleneksel ve muhafazakâr bir hayat tarzının daha yaygın ve baskın olmasına yol açtığı söylenebilir. Günümüzde Sünni Zazaların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Hizbullah'ın, Selefi grupların ve Nurcuların önemli bir tabana sahip olması bunun somut göstergelerindendir. Bilhassa Bingöl ve Diyarbakır'daki Şafii Zazalar arasında Hiz-

dan ziyade Alevi Zazaları konu edinen çalışmalar olması bu algının oluşmasındaki en büyük etkendir. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında Dersim ve Aleviliğin uzun bir süredir Türkiye'nin gündeminde etno-politik bir "mesele" olarak yer alması da büyük ölçüde etkilidir. Son olarak Sünni Zazalara nazaran Alevi Zazaların daha erken bir dönemde Zazalar hakkında kültürel ve entelektüel çalışmalarda bulunması da bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahiptir. Zazaların din ve inançları hakkında yapılan çalışmaların da ekseriyetle Alevi Zazaları konu edindiğini, buna karşılık Sünni Zazaların inançlarını konu edinen çalışmaların neredeyse yok denecek kadar az olduğunu belirtmek gerekir. Sünni Zazaların inançları hakkında Mehmed S. Kaya'nın *Zaza Kürtler* çalışmasının yanısıra konuyla ilgili yapılmış bir yüksek lisans tezi mevcuttur. Bkz. Ömer Kahraman, *Elazığ ve Çevresinde Yaşayan Zazalardaki Halk İnanışlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010.

10 Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 82-98.

11 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 262.

12 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 254.

bullah ve Selefi grupların geniş kitlelere hitap ettiği bilinmektedir.[13] Bunun yanısıra Nurculuğun Kürt meselesine yakın duran Zehra ve Med-Zehra gibi kolları da Zazalar arasında önemli oranda rağbet görmektedir.

Zaza toplumunda Sünni Zazaların dışında nüfusun diğer önemli bir kesimini oluşturan Alevi Zazalar inançlarını ekseriyetle Alevi olarak tanımlamakla birlikte daha sonra değineceğimiz gibi birçok farklı isimle tanımlamaktadır. İbadetlerini Cemevi'nde ekseriyetle Türkçe yapan Aleviler başta Muharrem Orucu olmak üzere farklı tarihlerde farklı isimlerle oruç tutarlar. Sünni Zazalardaki muhafazakârlık, heterodoks bir inanca sahip Alevi Zazalarda yerini seküler bir hayat tarzına bırakır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Zazalarda dinsel itibar/statü önemli bir yer tutar. Zaza toplumunda dinsel itibar sahibi olarak *şeyh*, *seyyid* ve Zazacada *mala/mela* şeklinde isimlendirilen *molla* gibi din adamları mevcut olup, bunlar halk üzerinde dinî, siyasal ve toplumsal bir etkiye sahiptir. Kaya'nın da önemle vurguladığı üzere dinsel otorite, özellikle şeyh ve mollalar arasında hiyerarşik bir biçimde paylaşılmış olup şeyh, toplumun tümünü ilgilendiren önemli meselelerle meşgul olurken, molalar ise daha lokal konularla ilgilenmektedir.[14] Subaşı, bölgede dinsel itibar sahibi olmanın, daha açık bir ifadeyle, dinî etkiye sahip bir mevki ve statü elde etmenin iki yolla sağlandığını belirtmektedir: Birincisi, ileride molla olacakların bir şeyhin yanında aldıkları eğitimdir. İkincisi ise peygamber soyundan gelindiğinin iddia edilmesidir. Seyyid olarak bilinen bu kişi ve aileler, toplumun zengin ve etkili bir kesimini oluşturmaktadır.[15]

Sünni Zazalarda dinî hayatın önemli temsilcilerinden biri olan mollalık bölgede oldukça yaygındır. Ekseriyetle bölgedeki medreselerden yetişen mollalar, Zazalar arasında önemli bir yere sahiptir. Ancak günümüzde bölgede Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) bağlı maaşlı imamların artmasıyla birlikte medrese eğitimi almış molla sayısında ciddi bir düşüş olmuştur. Neredeyse bazı küçük köy ve mezralar hariç bölgedeki mollaların tamamı DİB'e bağlı maaşlı imam ve hatiplerden oluşmaktadır. Zaza toplumunda mollaların sayısı azalmakla birlikte molla toplumdaki dinî ritüellerin icrasında hâkim bir yer tutar. Bu cümleden olarak mollalar, çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretilmesi, topluma ihtiyacı olan dinî bilgilerin öğretilmesi, evlene-

13 Hizbullahın bölgedeki yapılanması ve faaliyetleri hakkında bkz. Mehmet Kurt, *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

14 Bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 99.

15 Bkz. Necdet Subaşı, *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*, Vadi Yayınları, Ankara, 2003, s. 51.

Fransız Arkeolog ve Antropolog Ernest Chantre'in 1881 Tarihli Kürdistan Gezisinde Fotoğrafçı Capitaine Barry Tarafından Çekilen Diyarbakır'daki Bir Zaza Ailesi, (Kaynak: Bibliotheque nationale de France).

cek çiftlerin nikâhlarının kıyılması, ölen kişilerin cenaze namazının kıldırılması ve defnedilmesi, taziyesinin kurulması, Cuma ve bayram günlerinde yapılması gereken ibadetlerin icrası gibi sosyal hayatın birçok alanında etkin bir biçimde yer alırlar. Tüm bu söylenenler açıkça göstermektedir ki toplum, dinî konularda mollaların rehberliğine ihtiyaç duymaktadır. Bu da mollaların nüfuzunu ve buna bağlı olarak mollaların saygınlığını artırmaktadır. Ancak Zaza toplumunda modernleşmenin etkilerinin belirginleşmesiyle birlikte diğer dinsel itibar sahiplerinin uğradığı aşınma mollalıkta da yaşanmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak günümüzde mollaların toplumdaki saygınlığının eskiye nazaran oldukça azalmış olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle günümüzde Zazaların, Gerger'deki birkaç Hıristiyan Zaza köyünden hariç tamamının Müslüman olduğu, bunla-

rın da yarısından fazlasının Şafii ve Hanefi mezheplerine mensup Sünni, geriye kalanların ise Alevi oldukları görülmektedir. Sünni Zazalar dinî manada koyu muhafazakâr bir yapıya sahipken Alevi Zazalar ise daha seküler bir hayat tarzına sahiptir. Bu bölümde Zazalar arasında yaygın olan mezhepler ve tarikatlar ele alınacak, akabinde ise dinsel itibar sahibi olan şeyhlerin ve seyyidlerin Zaza toplumundaki yerine ve rollerine odaklanılacaktır.

Mezhepler

Mezhep bakımından heterojen bir yapıya sahip olan Zazaların mühim bir kısmı Şafii ve Alevi, geriye kalan az bir kısmı ise Hanefi mezhebine mensuptur. Burada dikkat çekilmesi gereken en mühim husus Zazaların ekserisinin Kurmanclar gibi Şafii mezhebine mensup olmasıdır. Tunceli, Koçgiri (Zara, Kangal, Divriği ve İmranlı), Erzincan, Kiğı, Varto, Çat, Tekman, Göle, Sarız ve Selim'deki Zazalar Alevi iken, Bingöl, Genç, Solhan, Karlıova, Elazığ, Palu, Diyarbakır, Dicle, Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Kulp, Lice, Baykan, Mutki ve Siverek'teki Zazalar Şafii, başta Diyarbakır'ın güney ilçeleri Çermik ve Çüngüş olmak üzere Hınıs, Maden ve Siverek ilçelerindeki bir kısım Zazalar ise Hanefi mezhebine mensuptur.

Erken Cumhuriyet döneminde Zazaların dinî inançları hakkındaki söylemlerin ekserisi, Zazaların kendi dinleri hakkında derinlikli bir bilgiye sahip olmadıklarına ve taassup içinde olduklarına vurgu yapmaktadır.[16] Dönemin önde gelen Kemalist ideologlarından Türk Ocakları müfettişi Hasan Reşit Tankut 1931 yılında Dersim hakkında hazırladığı raporda, Zazaların mezhep bakımından "Şafii ve Aliyyullah" olmak üzere ikiye ayrıldıklarını belirtiyordu.[17] Sonraki yıllarda Zazalar hakkında kaleme aldığı çalışmasında ise Tankut, Zazaların mezhep bakımından "Şafii, Alevi ve ne olduğu bilinmeyen" olmak üzere üç gruptan oluştuğunu söylüyordu. Aynı çalışmasında Tankut, Şafii ve Alevi Zazaların kendi dinleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmadıklarını şu cümlelerle ifade ediyordu: "İddia edebilirki Zaza, fısk ile taassubu kolayca ve hoşça birleştirebilen Müslümanlar'ın başında gelir. Şafiisi Kuran'dan yalnız içkiyi meneden ayeti okumuş ve Müslümanlık işareti olarak da sakal ve bıyık şeklini öğrenmiştir. Alevi'ye gelince; o da kendini imam İs-

16 1900'lü yılların başında Zazaların meskûn olduğu bölgeleri gezen Mark Sykes da Zazaların Müslüman olsalar da dinleri hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını belirtir. Sykes, Mutki Zazalarının ne Hıristiyan ne de Müslüman olarak görülebileceklerini, Elazığ'ın güneyindeki Zazaların ise dinsiz olduklarını ifade eder. Bkz. Mark Sykes, *The Caliphs Last Heritage: a Short History of Ottoman Empire*, Macmillan, Londra, 1915, s. 366, 569-570.

17 BCA, 030.10/115.797.16.

mail sünnetlerinden birine yani sızana kadar ve uyuşana kadar esrar çekmek sünnetine vermiş ve Alevilik işareti olarak da sakal ve bıyık uzatmağı tanımıştır. Her iki kısım bunların haricinde buyruk tanımaz."[18] Zazaların inançları hakkında benzer söylemlerde bulunan araştırmacılardan biri de Basri Konyar'dır. Konyar, Zazaların dinleri hakkında şunları söyler: "Din ile alakaları İslâm tanınmalarından ve gösteriş için veya yalnız bir görenek olarak namaz kılmaları ve yalanını gerçeklendirmek için oruç tutmalarından ibarettir. Koyu bir cehil ve teassup içindedirler. Bu itibarla her türlü tesvilata[19] kolaycacık kapılırlar."[20]

Erken Cumhuriyet döneminde Dersim Zazaları hakkında saha araştırmaları yapan Nazmi Sevgen de Tankut'un sınıflandırmasını esas alarak Zazaları "Şafii, Kızılbaş ve ne olduğu bilinmeyen Zazalar" olarak üç grupta tasnif etmiştir. Buna göre, "Şafii Zazalar, kuzeyde Murat suyu, güneyde Dicle nehri boyunca uzanır, bir yandan da Karacadağ üzerinden Çüle, Şamşak'a kadar iner. Kızılbaş-Alevi Zazalar, Bingöl dağlarından başlar, Fırat'ın sağ kıyısını takip ederek Malatya ovasına kadar iner, oradan kısmen Sivas ilçelerine doğru uzar. Ne oldukları bilinmeyen Zazalar da, Mutki, Sason dağlarının kayalıklarına sığınmışlardır."[21]

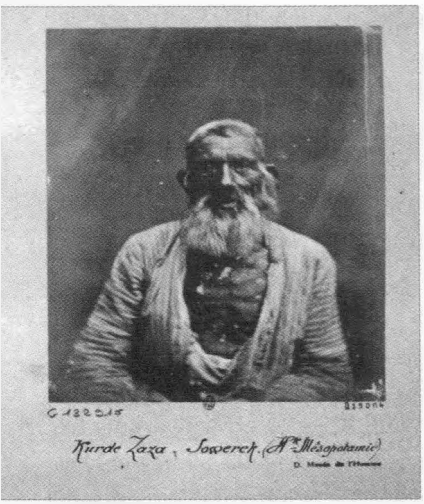
Erken Cumhuriyet döneminin Kemalist yazarlarından biri olan Nahit Hakkı Uluğ ise Zazaların mezhep bakımından "Şafii ve Kızılbaş" olmak üzere ikiye ayrıldıklarını şu cümlelerle ifade ediyordu:

> Şafii olan Zazalar bulundukları yörenin gereği olarak doğu komşularımızla daha fazla temas ettiklerinden dillerinde göç yollarından getirdikleri kelimeler daha açıktır. Daha fazla Lice, Palu ve Çapakçur bölgelerine serpili bulunan bu insanların ahlaki anlayışlarının ilkelliğine karşılık mezhep bağnazlıkları kuvvetlidir; Hanefi mezhebinde onlara kâfir derler. Kızılbaş Zazalara gelince, bunların mezhep ayinleri Türkçedir. Ayinlerde Türkçe nefesleri dinlerler, kadın olsun erkek olsun ihtiyarları dilimizi iyi konuşurlar. Osmanlı idaresinin Kürt'e ayrıcalık tanıyan şaşkınlığı burada da etkisini derhal yapmış, dil hassaslığı üzerinde bir laubalilik başgöstermiştir.[22]

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Zazaların önemli bir kısmı heterodoks bir mezhep olarak adlandırılan Aleviliğe mensuptur. Sünni Zazalar dı-

---

18 Tankut, *a.g.e.*, s. 13, 22.
19 Tesvilat, çirkin/kötü bir şeyi güzel/iyi göstererek aldatmak.
20 Konyar, *a.g.e.*, s. 49.
21 Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", s. 424.
22 Uluğ, *a.g.e.*, s. 75.

Ernest Chantre'in 1881 tarihli Kürdistan gezisinde yanında olan Capitaine Barry'nin çektiği Siverek'li bir Zaza, (Kaynak: Bibliotheque nationale de France).

şında kalan Zazalar başta *Alevi* olmak üzere *Kızılbaş*, *Ehl-i Hak* ve *Rêya Heq* gibi isimlerle adlandırılır. Bazı araştırmacılar, Alevi kimliğinin Dersimlilere dışarıdan verildiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda Deniz, Dersimlilerin kentlere yerleşmeden evvel kendilerini asla Alevi olarak tanımlamadıklarını, Alevi tanımlamasının dışarıdan verildiğini ve Dersimlilerin kendilerini *Ku(ı)rmanc*, inançlarını ise *Rê/Raa/Yol* olarak tanımladıklarını söyler:

> Dersim inancı, günümüz koşullarında Alevilik olarak tanımlanmakla birlikte, kendi coğrafyası ve kültürüne has farklı bir özellik taşır. Bölge halkı, son yıllara kadar inancını Alevilik olarak tanımlamamıştır. Kendi isimlendirmesi Rê/Raa ya da Rêya Heq/Raa Haq şeklinde olmuştur. Daha sonra, dışarıdan bir tanımlama ile Alevilik olarak Türkçeye adapte edilince, Dersim halkı da bu kavramı kabullenmek zorunda kalmıştır.[23]

Aynı zamanda araştırmacılar Dersim bölgesindeki Zazaların inancı olan *Rêya Heq* inancı ile diğer Kürt grupların inancı olan *Ehl-i Hak* ve *Ezidilik* inançları arasındaki büyük bir benzerlikten söz eder. Konuyla ilgili olarak Deniz, Dersimlilerin inancı *Rêya Heq* ile İran'daki Kürt inancı *Ehl-i Hak* ve Irak'ta yine bir Kürt inancı olan *Ezidilik* arasındaki büyük benzerliği referans alarak bu durumun "ortak kaynaktan gelme"nin bir ifadesi olduğunu ileri sürer.[24] Gezik ise Goranların *Ehl-i Hak* inancı ile Dersim Alevilerinin inancı arasında hem kendilerini tanımlamada kullandıkları kelimede, hem inanç düzeyinde, hem de dinsel örgütlenme düzeyinde önemli benzerlikler olduğuna dikkat çeker.[25]

Alevilikle ilgili tartışmalı diğer bir konu ise Aleviliğin ne olduğu konusudur. Açıkçası, Aleviliğin bir din mi, mezhep mi, tarikat mı, kültür mü veya yaşam tarzı mı olduğu konusunda ne Aleviler, ne de araştırmacılar arasında bir mutabakat sözkonusu değildir. Bununla birlikte Kreyenbroek, Aleviliğin,

23 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 52, 64.
24 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 307.
25 Bkz. Gezik, *a.g.e.*, s. 32-41.

Ezidilik ve Ehl-i Hakk ile olan benzerliğine dikkat çekerek Aleviliğin İslâmi olmayan kökenlerine vurgu yapmaktadır: "Ezidi, Ehl-i Hakk ve Alevi inançları arasındaki şaşırtıcı benzerlikler, her üç mezhebin inançları ve görenek-lerinin muhtemelen İslâma ait olmayan kökenlerinden ileri gelmektedir."[26] Deniz ise Dersim inanç sisteminin bir dizi kutsal doğal mekâna yönelik inanç pratikleri ve ritüelleri; inanç kastlarının ocaklara/soylara bağlandığı ata kültü ve Alevilik olarak adlandırılan, bir miktar İslâmi söylemi ile inanç ve pratiklerini içeren üçlü yapısal bir şemadan oluştuğunu belirtir.[27] Son olarak Alevilik, nasıl ve ne olarak tanımlanırsa tanımlansın Alevilikte pir, mürşit, mürebbi ve rehberden oluşan bir tarikat otoritesinin mevcut olduğunu ve Aleviliğin temel yapılanmasında dedelik ve ocak kurumunun son derece önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir.[28]

Daha önce de ifade edildiği gibi Zazaların ekserisi Şafii mezhebine mensuptur. Hiç şüphesiz bu benzerlik de Zazalarla diğer Kürt grupları olan Kurmanclar ve Soranlar arasındaki en mühim müştereklerden biridir. Subaşı da konuya dikkat çekerek şöyle der: "Öyle ki mesela Şafii mezhebi çok kere, Kürtlerin etnik açıdan daha da belirginleşen özgül farklılık ve kimliklerini açıkça ortaya koydukları simgesel araçlardan biri haline gelmiştir."[29] Devletin tüm dinsel muamelatı Hanefi mezhebi üzerinden gerçekleştirmesi, bölgede "devlet mezhebi" olarak tanımlanan Hanefi mezhebine, dolayısıyla devletin mezhebinin icracısı olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve başkanlığın görevlendirdiği imamlara da bir rezerv konulmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle toplumda "resmi imamlar"a nazaran medrese mezunu imamlar (mala/mela) daha saygın bir yere sahiptir. Bunun doğal bir sonucu olarak Kurmanclarda olduğu gibi Zazalarda da imam-hatip veya ilahiyat mezunu imam yerine medrese mezunu imamlar tercih edilmektedir. Subaşı, Şafiiliğin bölgede yaygın ve dominant olmasının temel nedeni olarak medreselerin varlığını göstermekte ve şöyle demektedir: "[...] Şafii ve Nakşî Kürtler genellikle medrese kökenli bir imamın arkasında namaz kılmayı tercih etmektedirler. Dini hayatın her yönünde de Şafiilik güçlü ve belirleyici işleve sahiptir. Şafiiliğin bu denli güçlü olmasının, özellikle dinî hayatta baskın olmasının nedeni kuşkusuz medreselerin varlığıdır."[30]

---

26 Philip G. Kreyenbroek, "Kürdistan'da Din ve Mezhepler", *Kürt Kimliği ve Kültürü*, (Philip G. Kreyenbroek-Christine Allison), çev. Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 162.

27 Bkz. Dilşa Deniz, *a.g.e.*, s. 52-53.

28 Bkz. Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*, TDVY, Ankara, 2010, s. 194, 263 267.

29 Subaşı, *a.g.e*, s. 45.

30 Subaşı, *a.g.e*, s. 46.

Subaşı'nın da vurguladığı üzere Sünni Zazalar arasında medrese kültürü oldukça yaygındır. Sünni Zazaların yaşadığı coğrafyada medreselerdeki geleneksel dinî eğitim Cumhuriyet'in kuruluşuna dek yaygın bir biçimde devam ettiyse de otoriter laik bir rejim benimseyen Kemalist Cumhuriyet, medreseleri modernleşmenin, daha doğru bir ifadeyle, Batılılaşmanın önünde önemli bir engel olarak gördüğünden dolayı medreseleri, kuruluşundan kısa bir süre sonra kapattı. Bu nedenle medreseler bölgedeki faaliyetlerini çok dar alanda ve sınırlı imkânlarla, daha ziyade yeraltı faaliyeti şeklinde sürdürdü. Günümüz Türkiye'sinde laik eğitimin ve buna bağlı olarak sekülerleşmenin artması; ayrıca medrese mezunlarının toplumda var olan eski itibarlarını yitirmesi medreselerin tamamen kapanmayla yüz yüze kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte bölgede var olan medreseler çok zor şartlarda ve az sayıdaki öğrenciyle varlıklarını sürdürmektedir. Medreselerde Arapça ve Farsça klasik metinlerin yanısıra Ehmede Xani ve Meleye Ciziri gibi Kürt âlimlerin Kürtçe eserlerinin okutulması ve medreselerin öğretim dilinin Kurmancca olması Zazalarda Kürtlük bilincinin oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir. Hatta Müfit Yüksel, bölgedeki "Kürtçü" eğilimlerin ilk tohumlarının medreselerde atıldığını ileri sürmektedir.[31]

Tarikatlar

Sünni Zazalar arasında Ortodoks İslâm yaygın olmakla birlikte Zazalar arasında İslâmi mistisizmin değişik görünümleri olan tasavvuf ve tarikatlar da oldukça yaygındır. Bilindiği gibi İslâm coğrafyasında tarikatlar ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Kürtler arasında yayılmış ve taraftar bulmuştur. Bölgede 13. yüzyılın başlarından itibaren faaliyet gösteren sufiler, burada Abdülkādir-i Geylânî'ye (ö. 561/1165-66) nisbet edilen Kadiriliğin yayılmasını sağlamıştır.[32] Her ne kadar Kürt coğrafyasında ilk olarak Kadiri tarikatı taraftar bulmuş ve yayılmış olsa da, İslâm coğrafyasının aksine Sünni Kürtler arasında en yaygın tarikat Nakşibendî tarikatıdır. Bilindiği gibi İslâm coğrafyasında Kadirilikten sonra en yaygın olan tarikat Nakşibendîlik olup bu tarikat Bahâeddin Nakşibend (ö. 1389) ile ilişkilendirilir.[33] Kürdistan'da ilk dönemde belli bir coğrafî bölgeyle sınırlı kalan Nakşibendî tarikatı kısa süre sonra sözkonusu coğrafyanın büyük bir kısmında yayılma imkânı bulmuştur.

---

31 Bkz. Müfit Yüksel, *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Sor Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 64.

32 Bkz. Nihat Azamat, "Kadiriyye", *TDVİA*, C. 24, s. 133.

33 Bkz. Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *TDVİA*, C. 32, s. 335.

Nakşibendîlik tarikatı Kürdistan'da 17. yüzyılın başından itibaren taraftar bulmuşsa da,[34] Nakşîliğin Kürtler arasında yayılması Hâlid el-Bağdâdî'nin (ö. 1827) faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kürtler arasında Nakşîliğin Hâlidi kolu oldukça yaygındır. Ancak Nakşîliğin Hâlidi kolunun Kürt coğrafyasındaki yaygınlığına rağmen Kadiri tarikatinin de eski gücünden çok şey kaybetmediğini belirtmek gerekir. Konuyla ilgili olarak Hamid Algar'ın söyledikleri oldukça önemlidir: "Hâlidiyye, Kürt bölgelerinde elde ettiği bütün başarılara rağmen bu bölgelerde çok derin ve tarihî köklere sahip olan Kadiriyye tarikatını büsbütün gölgeleyemedi. Bu iki tarikat zamanla birbiriyle kaynaştı." Algar, Hâlidi şeyhlerin etki alanları ve özellikleri ile ilgili şunları kaydetmektedir: "Hâlidiyye özellikle Kuzey Irak'ta, Doğu Anadolu'da ve İran'ın Kürtler'in yaşadığı kuzeybatı vilâyetlerinde büyük gelişme gösterdi. Bu bölgelerdeki Hâlidî şeyhlerinin önemli bir özelliği, birkaç ailenin tekelinde bulunan şeyhlik makamının babadan oğula intikal etmesi ve buna bağlı olarak şeyhlerin önemli bir siyasî etkinliğe ve çeşitli imkânlara sahip olmalarıdır."[35] Algar paralelinde bir söylem geliştiren Uludağ da Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin en çok faaliyet gösterdikleri ve etkili oldukları bölgelerin başında Anadolu, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin geldiğini belirtir. Uludağ, Hâlidiyye, Anadolu ve Balkanlar'da Hâlid el-Bağdâdî'nin silsileleri Ahmed el-Ervâdî, Seyyid Tâhâ Hakkârî, Abdullah Mekkî (Erzincânî), Ali es-Sebtî ve Muhammed Kudsî gibi halifelerine ulaşan şeyhler vasıtasıyla etkili olduğunu ve bunlardan en yaygın ve faal silsilelerden birinin de Ali es-Sebtî'ye ulaşan silsile olduğunu söyler. Palu'da faaliyet gösteren ve Zaza olan Ali es-Sebtî'nin silsilesi şöyledir: "Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi olarak Palu'daki tekkesinde faaliyet gösteren Ali es-Sebtî'den sonra yerine Mahmud adlı oğlu geçti. Şeyh Mahmud'un yedi oğlundan Said (Şeyh Said) Hınıs Tekkesi'nde faaliyet göstermiş, idamından (1925) sonra yerine oğlu Selâhaddin geçmişti. Şeyh Selâhaddin Fırat'tan (Saidoğlu) sonra ise oğlu Şeyh Mehmed Said, Palu ve Erzurum'da babasının halifesi olarak faaliyette bulunmuştur." Devamında Uludağ, Alevilerin en az meyyal oldukları tarikatın Nakşibendîlik olduğunu ifade eder: "Alevî temayülün en az bulunduğu tarikat Nakşibendîlik'tir. Hatta Nakşibendîlik Şiî ve Alevî temayüllere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış, sahâbenin önemini ve değerini kuvvetle vurgulamıştır denilebilir."[36]

Kürdistan'da geniş bir tabanı bulunan tarikatlar kırsal bölgelerde yaşa-

34 Bkz. Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 81.

35 Bkz. Hamid Algar, "Hâlidiyye", *TDVİA*, C. 15, s. 295.

36 Bkz. Süleyman Uludağ, "Anadolu'da Hâlidîlik", *TDVİA*, C. 15, s. 296-298.

yan Zazalar arasında geniş bir tabana sahiptir. Bu gerçeklikle beraber Zaza toplumunda tarikatlar, Kaya'nın da dikkat çektiği üzere bütün sosyal tabakalara hitap eder: "Dini tarikatlar bütün sosyal tabakalara hitap eder, ama çoğunlukla yoksul sosyal bölgelerden gençleri bünyelerine katarlar. Mistik anlayışlar, kutsal şifalar, mitler vs. hakkında vaatlerde bulunurlar."[37] Hiç şüphesiz, bilhassa Nakşibendî tarikatının Sünni Zazalar arasında yaygınlaşmasında Şeyh Said'in dedesi Şeyh Ali Sebtî veya Zazalar arasında bilinen ismiyle Şeyh Ali Palevî başat rol oynamıştır. Zazalarda tarikatların gücü, Subaşı'nın da vurguladığı üzere, daha çok bölgesel itiraz ve muhalefet hareketlerinde, bilhassa dinîn rolünü yeniden belirleme çabaları sözkonusu olduğunda ortaya çıkmıştır.[38]

Burada tarikatlarla ilgili olarak belirtilmesi gereken diğer mühim bir husus da otonom Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra tarikat şeyhlerinin halk üzerinde önemli bir güç ve nüfuz kazanarak sosyal ve dinî alanda var olan otoritelerini siyasi alana da kaydırmış olmalarıdır. Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Kürt kalkışmalarının liderlerinin ekserisinin tarikat şeyhleri olması bu durumun somut bir göstergesidir. Şüphesiz, buna verilecek örneklerin başında, Nakşî şeyhi Şeyh Said öncülüğünde Kemalist Cumhuriyet'e karşı gerçekleştirilen kalkışma gelmektedir. Şeyh Said öncülüğünde başlayan kalkışmaya aralarında Çan ve Melekan şeyhlerinin de bulunduğu bölgedeki Zaza şeyhlerinin ekserisi katılmıştı. Ayrıca Kemalist Cumhuriyet'in, tarikatları da tıpkı medreseler gibi Batılılaşmanın önünde bir engel olarak görmesi ve 1925 olayının akabinde yasaklaması, tarikatların ve şeyhlerin toplumdaki nüfuzunu ve otoritesini azaltmadı, aksine giderek arttırdı. Belirtildiği gibi Cumhuriyet döneminde başta Şeyh Said olmak üzere rejim karşıtı hareketlerin çoğunun Nakşibendî tarikatı öncülüğünde gerçekleşmiş olması bu durumun en açık kanıtıdır.

Son olarak, tarikat şeyhlerinin çok partili hayata geçişle beraber siyasi bir tavır ve tutum benimsemeleri şeyhlerin siyasi otoritelerine güç kattığı bilinmektedir. Bilhassa Zaza toplumunda saygın bir yere sahip olan Nakşî şeyhlerinin 1950 seçimlerinden itibaren bölgedeki kitlelerin siyasi tercihleri üzerinde etkili olduklarını ifade etmek gerekir. Ayrıca şeyhlerin kitleleri kanalize etme gücünün dönemin siyasi partileri tarafından da dikkate alındığını belirtmemiz lazım. Siyasi partilerin bölgede seçimlerde başarı sağlamak için şeyhlerin çocuklarını ve torunlarını kendi listelerinden aday göstermeleri bunun bariz örneklerinden birisidir. Elbette tüm bu bilgiler tarikatların 19. yüzyılın ikinci ya-

37 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 257.
38 Bkz. Subaşı, *a.g.e.*, s. 48.

rısından itibaren Kürdistan'da kitlelelerin mobilize edilmesinde önemli ve aktif bir rol üstlendiklerini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Sünni Zazalar daha ziyade Nakşibendî tarikatına mensupken, Alevi Zazaların ise Bektaşî tarikatına mensup olduğuna dair yaygın bir kanı bulunmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar Bektaşîliğin Dersim Alevileri arasında yaygın olduğuna dair görüşe ciddi bir biçimde itiraz etmektedir. Söz konusu araştırmacılardan biri olan Gezik, bilindiğinin aksine Bektaşîliğin Dersim'de Alevi Kürtler arasında yaygın olmadığını, tarihsel gerçeklerin, sosyolojik pratiklerin, inançsal, örgütsel, etnik ve iktidarla ilişkilerdeki farklılıkların bu görüşü temelden çürüttüğünü söyler. Gezik, bu gerçekliğe rağmen Cumhuriyet'le birlikte sosyal ve politik nedenlerden ötürü Bektaşîliğin Alevi Kürtler arasında taraftar bulduğunu söylemekten imtina etmez. Son olarak Gezik, Dersim Alevilerinin, kendilerini Anadolu'da son "Bektaşi kolonisi" haline gelmekten son anda kurtarabildikleri takdirde gelecek zamanda kendi seyyitlerinin adlarıyla bir "geri dönüş" yapma ihtimallerinin olduğunu da belirtir.[39]

Şeyhler

Anthony Smith, kolektif belleğin nakledilmesi, yayılması ve ortak kimlik duygusunun oluşturulmasında "din adamları ve yorumcuları"nın merkezi bir rol oynadıklarını belirtir. Smith'e göre bilhassa resmi ve standart bir eğitim sisteminin olmadığı ya da yetersiz olduğu toplumlarda, din adamları ve dinî kurumlar, kuşakların kimliklerinin belirlenmesinin eksenini oluşturan kolektif mit, sembol ve hatıraların incelikle oluşturulması, yorumlanması ve etnik bilgi ve ritüellerin devam ettirilmesinin sağlanmasında esaslı bir rol üstlenmişlerdir.[40] Kaya da, hukuki güvence ve emniyet güçlerinin korumasından yoksun olan bir toplumda düzeni sağlayacak başka düzenlemelere ve otoritelere ihtiyaç duyulduğuna vurgu yaparak şeyhliğin Zaza toplumunda etkin olmasının temel sebeplerine dikkat çekmektedir.[41] Buradan hareketle resmi, zorunlu ve standart bir eğitim ile hukuki güvencenin olmadığı Zazalarda "din adamları"nın bilhassa şeyhlerin önemli bir rol oynadıklarını ifade etmek gerekir. Zaza toplumunda şeyhlerin bu rolü "dinsel itibar" kavramıyla yakından ve doğrudan ilgilidir. Subaşı'nın dikkat çektiği üzere dinsel itibar, sosyolojik bağlamda din ve itibar ilişkilerinin ortaya çıkardığı "kutsanmış bir imaj"ı yansıtmakta; bu da itibarın din aracılığıyla kazanılmasını

39 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Gezik, *a.g.e.*, s. 181-222.
40 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 204-205.
41 Bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 81.

Ernest Chantre'in 1881 tarihli Kürdistan gezisinde yanında olan Capitaine Barry'nin çektiği Diyarbakır'lı Zazalar, (Kaynak: Bibliotheque nationale de France).

sözkonusu etmektedir.[42] Zaza toplumunda şeyhlerin dinsel itibarı, evlilikten mirasa, kız kaçırma davalarının çözüme kavuşturulmasından aile içi çatışmaların sona erdirilmesine, aşiretler arası ihtilafların giderilmesinden kan davalarının barışla sonuçlandırılmasına, oy tercihinden seçimlere katılıma ve en nihayetinde otoriteye itaatten başkaldırıya dek geniş bir yelpazede ortaya çıkmaktadır.

Şeyhler hakkında yaptığı çalışmada Pierre Rondot, şeyhlerin ilk atalarının genelde belirli bir yöreye sonradan gelmiş kişiler olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Jwadieh'in belirttiği üzere, şeyh ailelerinin neredeyse tümü yabancı olup ne içinde yaşadığı aşirete mensupturlar, ne de yaşadığı yerin yerlisidirler.[43] Zaza toplumunda çok önemli yerleri olan Palu şeyhlerinin kökenlerinin Süleymaniye'ye, Çan şeyhlerinin Bağdat'a ve Melekan şeyhlerinin ise Botan'a dayandığını söylemeleri şeyhlerin bu "göçmenlik durumu"nu doğrular niteliktedir. Zazalar arasında oldukça saygın bir konumda olan Melekan şeyhlerinin kökeni 17. yüzyılın başlarında Botan bölgesinden gelen Molla Mustafa Cizirî'ye, ya da yörede tanındığı isim olan ve tecrübesiz, yetişmemiş, pişmemiş anlamlarına gelen *Malo Kal*'e dayanması[44] şeyhlerin bulundukları yöreye sonradan geldiklerine dair söylemi güçlendirmektedir. Ayrıca Zaza toplumunda çok önemli bir nüfuza sahip olan şeyhlerin meskûn oldukları yerleşim yerlerine nisbetle anıldıklarını da belirtmek gerekir. Bu duruma örnek olarak Palu, Çan (Göltepesi), Melekan (Mutluca), Xelifan (Derinçay) ve Sağnis (Yiğitler) köylerinde meskûn şeyhleri göstermek mümkündür.

42 Bkz. Subaşı, *a.g.e.*, s. 39.

43 Bkz. Wadie Jwadieh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, 3. Baskı, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 90-91.

44 Melekan şeyhleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Abdullah Akdeniz, *Melekan Şeyhleri*, Malatya, 2014.

Rondot'a göre şeyhler yörede dindarlıklarıyla tanınan ve yaptıkları hizmetlerle mürit kazanan ve en nihayetinde evlilik yoluyla güçlü ailelerle ittifak kurarak otorite sahibi olan kimselerdir. Taraftarlarının bağış ve hediyeleri, şeyhlerin zenginlik ve mülklerini arttırmış, böylelikle şeyhler daha fazla güç ve nüfuz kazanmıştır.[45] Kürtler hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Bruinessen, şeyhlerin otoritelerinin tıpkı aşiret reislerinin otoritelerine benzer bir biçimde, haklarında anlatılan "mucizevî hikâyeler"le desteklendiğini söyler: "Bu konuda sayısız hikâye vardır ve bunların sonucunda standart tiplemeler ortaya çıkar. Bu hikâyelere göre bazı şeyhlerin doğaüstü yetenekleri olur, bazıları ufak mucizeler tertipleyecek kadar zekidir. Şeyhlerin yönettiği ayinlere katılan bazı müridler, bu esnada yaşadıkları huşu verici deneyimleri şeyhlerinin olağanüstü lütfuna atfederler. Bir kereliğine de olsa şeyhin ufak bir mucizesine tanık olmuş müridler çoğunlukla onların sadık propagandacıları olurlar."[46] Şeyhler, taraftar bulup saygınlık kazandıktan sonra, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, yörenin aristokrat aileleriyle evlilik yoluyla ittifak kurmaktadır. Zaza toplumunda yöredeki aristokrat ailelerin başında ağa ve mir/bey aileleri geldiğinden sözkonusu evlilikler daha ziyade yöredeki ağa ve mir/bey aileleriyle gerçekleştirilmektedir. Taraftar toplayan ve aristokrat ailelerle evlilik yoluyla ittifak kuran şeyhler, taraftarlarının bağış ve hediyeleri sayesinde zenginliklerini ve mülklerini arttırarak daha fazla güç ve nüfuz kazanmaktadır. Diğer bir deyişle, şeyhlerin servetlerinin ve mülklerinin asıl kaynağı büyük aşiret reisleri ve beylerin hediyeleri ile şeyhin taraftarlarının hediyelerine dayanmaktadır. Şeyhlerin mülk ve servet sahibi olmaları, aynı zamanda onların güç ve nüfuz sahibi olmalarının da itici gücüdür. Aynı hususa dikkat çeken Jwadieh, şeyhlerin servetlerinin otorite ve güçle yakından ilgili olduğunu şu cümlelerle ifade eder: "Şeyhlerin sahip olduğu servet, taraftar kazanmalarını ve taraftarlarını el altında tutabilmelerini, hizmetlilerini doyurup silahlandırmalarını, yardım ve himaye için başvuran ricacıların dertlerine çare bulmalarını olanaklı kılar."[47]

Zaza şeyhleri diğer Kürt şeyhleri gibi Nakşibendî tarikatının Hâlidi koluna mensupturlar. Uludağ'ın da ifade ettiği üzere Hâlidi şeyhlerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerler "Kuzey Irak, Kuzeybatı İran, Kuzeydoğu Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri" olup sözkonusu yerler coğrafi olarak Kürdistan'a tekabül etmektedir. Diğer Kürt bölgelerinde

45 Bkz. Jwadieh, *a.g.e.*, s. 90-91.
46 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 449.
47 Bkz. Jwadieh, *a.g.e.*, s. 94-95.

olduğu gibi Zazalarda da şeyhlik babadan oğula geçer. Konu hakkında Uludağ şunları söyler: "Hâlidîlik doğu ve güneydoğuda bölgenin içtimaî ve tarihî yapısının bir gereği olarak genellikle soy güder, şeyhlik babadan oğula geçer; seyyidlik inancı da bu geleneği pekiştirir."[48] Şeyhliğin babadan oğula geçmesi ve bazı ailelere münhasır olması toplumun sözkonusu kişi ve ailelere saygı duymasını da beraberinde getirir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, şeyhin kişiliğine gösterilen saygı zamanla şeyhin ailesine de duyulmakta ve bu da şeyhliğin kalıtım yoluyla babadan oğula geçmesine neden olmaktadır. Şerif Mardin'in de önemle vurguladığı üzere, toplumda şeyhlere karizmatik bazı güçlerin atfedildiğine ve bundan dolayı şeyhlerin soyundan gelenlerin de "ilahi kıvılcım"ı taşıdıklarına dair yaygın bir inanç sözkonusudur.[49]

Sünni Zazalar arasında en saygın şeyhler Palu, Çan, Melekan, Halifan ve Sağnis şeyhleridir. Zaza toplumunda oldukça saygın bir yeri olan şeyhlerin bilhassa Palu, Bingöl, Solhan ve Karlıova yörelerinde başta kırsal nüfus olmak üzere kentli alt sınıflardan da büyük bir itibar gördüklerini söylemek mümkündür. Kaya'ya göre Zazalarda şeyhlerin ekonomik, politik ve dinî/ahlâki/manevi olmak üzere üç alanda önemli etkisi sözkonusudur. Kaya, bilhassa Solhan yöresinde kısmen iyi örgütlenmiş, otoriteye güven ve bağlılık talepleri üstünde yükselen bir şeyhlikğin hüküm sürdüğünü belirtir.[50] Zaza toplumunda şeyhlerin otoritesi aynı zamanda ağalık, mirlik ve aşiret reisliğinin üzerinde konumlanmaktadır. Daha açık bir biçimde söylemek gerekirse, Zazalarda ağaların, beylerin ve aşiret reislerinin otoritesi kendi aşireti ve bölgesiyle sınırlı iken şeyhlerin otoritesi aşiretler ve bölgeler üstüdür. Bu konuyla ilgili bir diğer husus ise şeyhlerin, halkın yanısıra aşiret liderleri, molla ve diğer geleneksel kanaat önderleri üzerinde de önemli bir etkiye sahip olmaları gereçeğidir. Jwadieh, Kürtlerin dinî liderlerine ve şeyhlerine olan bağlılıklarının, dünyevi liderlerine bağlılıklarından daha kuvvetli olduğunu söylemesi bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.[51] Bruinessen'in önemle dikkat çektiği üzere, bazı şeyhlerin, çoğu aşiret reislerinden daha büyük bir ekonomik ve politik güçleri vardır.[52] Bruinessen, şeyhlerin herhangi bir aşirete mensup olmamalarının ve toplumda gördükleri saygının onları biricik kıldığını ve

48 Uludağ, a.g.m., s. 298.

49 Bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, 9. Baskı, çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 87.

50 Bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 82, 87.

51 Bkz. Jwadieh, *a.g.e.*, s. 62.

52 Bkz. Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, s. 11.

bunun da şeyhlerin prestijini daha da arttırdığını söyler: "Farklı aşiretler kendilerini aynı şeyhin izleyicileri olarak kabul etseler bile, şeyhler genellikle bir aşiretin üyesi değillerdi ve dolayısıyla aşiretler arası sorunlarda taraf olmazlardı. Bu durum ve gördükleri büyük saygınlık, onların, aracı, danışman, arabulucu ve varılan anlaşmaların noterleri ve garantörleri olarak, sorunların çözülmesinde arta kalan tek kişi olmalarını sağlıyordu. Aşiret sorunlarının başarı ile çözülmesi ise prestijlerini ve politik etkinliklerini daha da artırıyordu."[53]

Tanzimat'la birlikte otonom Kürt beyliklerinin ortadan kalkdırılmasının Kürdistan'da şeyhlerin otoritesinin iyice yerleşmesine neden olduğu bilinmektedir. Hiç kuşkusuz, Kürdistan'da Kürt beylerinden boşalan otorite şeyhler aracılığıyla doldurulduk. 19. yüzyılın son çeyreğinde Nehrili Şeyh Ubeydullah'la başlayan dinî ve politik liderlik, 20. yüzyılda Şeyh Said ile zirveye ulaştı. Konu hakkında Bruinessen şunları söyler:

> [...] 1860 dolaylarında, şeyhlerin tüm Kürdistan'da en etkili *politik* liderler olduklarını görmekteyiz. 1950'lere kadarki Kürt milli ayaklanmalarının şeyhler önderliğinde gerçekleşmesi bir tesadüf değildir: Şeyhler birkaç aşiretin birlikte hareket etmelerini sağlayabilecek tek liderlerdi. Dini liderlerin artan politik etkinliklerini sağlayan diğer bir etmen ise, Kürtlerin Hıristiyan karşıtı duygular beslemelerine ve Müslüman kimliklerini pekiştirmelerine yol açan Avrupalı misyoner hareketleridir. Şeyhler, politik güçleri bunu mümkün kıldığı için, sorunları *çözmekle* kalmıyor, güçlerini arttırabilmek için, bu sorunlara *ihtiyaç* da duyuyorlardı.[54]

Zazalarda Şeyh Said'le başlayan dinî ve politik liderlik daha sonraki dönemlerde Palu, Çan ve Melekan şeyhleriyle devam etti. Kuşkusuz, şeyhlerin günümüzde Zaza toplumundaki saygınlığı şeyhlerin son bir asırdır sergiledikleri politik tutumlarıyla doğrudan ve yakından ilgilidir.

Daha önceki sayfalarda şeyhlerin Zaza toplumunda oldukça saygın bir yere sahip olduğunu ifade etmiştik. Elbette şeyhlerin bu saygınlığı onların dinî, politik ve ekonomik nüfuzundan bağımsız düşünülemez. Zazalar için şeyhler, aynı zamanda "keramet sahibi" insanlardır. Şerif Mardin de şeyhlerin dinî eğitim almış olmalarından kendilerine "keramet" ya da "manevi güçlerle donanmışlık" gibi bir nitelik atfedilen din adamları olarak gö-

53 Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, 5. Baskı, çev. Nevzat Kıraç vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 213-214.

54 Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 214.

rüldüklerini söyler.[55] Şeyhlerin bu özelliklerinden dolayı Zaza toplumunda çok sayıda insan, şeyhin dinî ve siyasi konulardaki rehberliğine ihtiyaç duymaktadır. Zaza toplumunda şeyhler, dinî ve politik önderler olmanın yanısıra aynı zamanda başta kısırlık ve psikolojik rahatsızlıklar olmak üzere çeşitli hastalıklarda şifa olmak üzere muska talep edilen, dua etmesi istenilen bir konumdadır. Günümüzde hâlâ insanlar kendi çocuklarının sağlığı için şeyhten muska ve dua talep etmektedir. Açıkçası, şeyhlerden her türlü yardım talebinde bulunma, bilhassa kırsal bölgelerde yaşayan Zazalar arasında hâlâ önemini korumakta ve toplumda şeyhlerin bu özelliklerinin sorgulanması ayıplanmaktadır. Bundan olsa gerek, kırsal bölgelerde yaşayan Zazalar arasında şeyhlerin dokunulmaz ve keramet sahibi olduklarına, dualarının her türlü hastalığa şifa olduğuna dair inanç vardır. Bu inancın bir sonucu olarak şeyhlerin *Quva* adı verilen mezarları da "kutsal" addedilmekte ve kırsal bölgede yaşayan halkın önemli bir kısmı belli periyotlarla *Quva*'yı ziyaret ederek yardım dilemektedir. Kaya da aynı konuya dikkat çekerek şeyhlerin manevi açıdan insanların ümit kaynağı haline geldiklerini söyler: "Şeyh'in ecdadının gömülü olduğu kutsal bir mezar olan *Quva*, yardım, teselli ve kem güçlere karşı korunmayı dileyen yoksul insanlar için önemli bir ümit kaynağıdır. İnsanlar bir hastalıktan kurtulmak veya istedikleriyle evlenmek gibi arzularının gerçekleşmesi için Quva'da dua ederler. Şeyh'in büyüklüğünden medet umarlar. Kendi manevi hamlıklarına karşın onun Allah'a yakın olduğunu düşünürler ve ona yürekten bağlıdırlar."[56]

Zazalar arasında şeyhlerin önemini gösteren diğer bir anlayış ise Zazaların bağlı oldukları şeyh veya kabri/türbesi üzerine yemin etmeleri hususudur. Kutsallık atfedilen şahıslarla ilgili yeminlerde belli başlı öğeler öne çıkmakla beraber halkın bu konuda herhangi bir sınır tanımadığı da görülmektedir. Zazaların kutsal olarak nitelendirdiği şeyhlerin üzerine ettikleri yeminlerin zamanla kalıp ifadeler haline geldiği de bilinen bir gerçektir.

Zaza toplumundaki tüm bu tarihsel tecrübe, inanç ve anlayışlar şeyhlerin karizmatik liderler haline gelmesinde başat bir yere sahiptir. Ancak günümüzde Zazalar arasında eğitimli nüfusun, kentleşmenin, sekülerleşmenin artmasının ve diğer bazı nedenlerin şeyhlerin karizmatik otoritesini zayıflattığı da bilinen bir gerçekliktir. Bilhassa kentli ve yüksek eğitimli jenerasyon bir taraftan şeyhlere taraftarlarınca verilen "hediyelere", diğer taraftan onlara atfedilen dinî öneme itiraz geliştirmektedir. Pek tabii olarak bu

55 Bkz. Mardin, *a.g.e.*, s. 87.
56 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 87.

da şeyhlerin eski saygınlıklarının ve otoritelerinin zayıfladığını göstermesi açısından dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Bu durumda Weber'in işaret ettiği üzere, karizmatik bir liderin gücünü kaybetmesi, aynı zamanda otoritesinin de ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Açıkçası, kırsal bölgelerde yaşayan Zazalar arasında hâlâ önemli bir siyasi nüfuza sahip şeyhler mevcutsa da şeyhlerin kentli ve okumuş kesim arasında eski saygınlıklarının olmadığını belirtmek gerekir. Konuya dikkat çeken isimlerden biri olan Müfit Yüksel de şeyhlerin, geçmişte halkın dinî hayatı üzerinde önemli etkilerinin olduğunu ancak son dönemlerde şeyhlerin bu işlevini büyük ölçüde kaybettiklerini belirtir. Hatta Yüksel, şeyhlerin dinden uzaklaşıp modernleştikleri için, halkı dindarlaştırma işlevlerini kaybettiklerini aksine halkın dinden uzaklaşmasına ve modernleşmesine katkıda bulunmak gibi bir işlev kazandıklarını söyler.[57]

Toparlamak gerekirse, Zaza toplumunda dinsel itibarın en mühim göstergelerinden biri olan şeyhler, daha ziyade Palu, Bingöl, Karlıova ve Solhan gibi Şafiilerin yaşadığı kuzey bölgelerde yoğunluk ve etkinlik göstermektedir. Zaza şeyhleri, toplumda başta dinsel statü/itibar olmak üzere politik, ekonomik ve sosyal itibar bakımından oldukça önemli bir yere sahip olup dinî bir otorite olarak kabul görmektedir. Şeyhlerin, bilhassa kırsal bölgelerde yaşayan halk üzerinde etkili oldukları ancak modernleşme süreciyle birlikte eski otorite, karizma ve prestijlerini ciddi bir biçimde kaybettikleri müşahede edilmektedir. Elbette bu durum, bir taraftan statü/itibar azalmasına, diğer taraftan ise statü/itibar kaybına neden olmaktadır. Sosyoloji literatürüne hâkim olanlarca malum olduğu üzere, bunlardan birincisi dinî statü tiplerinin toplumsal saygınlığının azalmasına işaret ederken; ikincisi ise dinî statü sahiplerinin meşruiyet çerçevelerinin sarsılması ile saygınlık ve itibarlarındaki kaybı ifade eder. Bu durumda, toplumda dinî bir otorite kabul edilen şeyhlerin meşruiyet çerçevelerinin sarsıntıya uğraması, doğal olarak otoritelerinin de sarsılmasına yol açmaktadır.

Seyyidler

Seyyid, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılan bir kavramdır. Ancak, M. Sabri Küçükaşçı'nın da vurguldığı gibi, Hz. Muhammed'in soyundan gelen bu kişiler yanında zamanla her tarikat pirinin mânen

57 Bkz. Yüksel, *a.g.e.*, s. 113.

bağlı olduğu Hz. Muhammed'e soy bakımından da mensup olması gerektiği şeklinde beliren bir anlayış tasavvufî hareketlerin önemli bir kısmınca benimsenmiştir.[58] Bu durum, tarihi seyir içinde, İslâm dünyasının hemen her yerinde pek çok kişi ve ailenin kendilerinin seyyid olduklarını iddia etmelerine neden olmuştur. Hiç şüphesiz bu iddianın temelinde seyyid olmanın kendisinde mündemiç olan "dinsel itibar" önemli bir yere sahiptir. Subaşı'nın da altını önemle çizdiği üzere, Müslüman toplumların çoğunda peygamber soyundan gelen insanlar "dinsel seçkinler" olarak tanınmakta ve itibarlarının meşruiyetini bu özellikleriyle sürdürmektedirler.[59]

Seyyidlik, daha ziyade Alevi Zazalarda yaygın ve önemli bir dinsel kurumdur. Deniz'in de altını önemle çizdiği üzere, her ne kadar seyyidlik peygamber soyuna dayandırılırsa da, Alevilerde soya dayandırmanın vurgusu Hz. Ali üzerinden yapılır. Dolayısıyla Fatıma, peygamberin kızı olabilir, ama esasında Hz. Ali'nin çocuklarının soyu olduğu da günlük yaşamda ve inanç kozmolojisi içinde özenle vurgulanır.[60] Ekseriyetle Alevi Zazalar arasında yaygın olan seyyidlik Sünni Zazalar arasında da önemli bir yere sahiptir. Sünni Zazalarda aristokrat ailelerin ve nüfuz sahibi aşiretlerin ekserisi kendilerinin peygamber soyundan geldiklerini ve dolayısıyla seyyid olduklarını iddia ederler. Bunların önemli bir kısmı ellerinde bunu kanıtlayacak şecerelerinin olduğunu söylemekten imtina etmez, aksine bunu büyük bir övünç kaynağı olarak belirtir. Elbette, Zaza toplumunda seyyidlik çok saygın olduğu için seyyid olduklarını ileri süren aile ve aşiretler aynı saygınlığın kendilerine gösterileceği ile ilgi herhangi bir kuşku duymamaktadır. Bruinessen, Kürdistan'ın her tarafında seyyidlere rastlandığını, seyyidlerin Arap kökenli oldukları halde tamamının Kürtleştiklerini ve seyyidlerin prestijleriyle sayılarının ters orantılı olduğunu söyler.[61] Günümüzde Zazalar arasında, diğer tüm dinsel itibar alanlarında olduğu gibi seyyidlik kurumunda da bir aşınmanın olduğu ve seyyidlerin geçmişe nazaran pek itibar görmediklerini ifade etmek gerekir.

KÜLTÜR VE TOPLUMSAL YAŞAM

Bir etnik grubu diğerlerinden ayıran önemli parametrelerden biri de kültürdür. Bundan olsa gerek Anthony Smith, bir etnik grubu oluşturan öğeler arasında kültüre ayrıcalıklı bir yer verir:

---

58 Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Seyyid", *TDVİA*, C. 37, s. 40, 41.
59 Bkz. Subaşı, *a.g.e.*, s. 64-65.
60 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 65.
61 Bkz. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 306.

> Ortak bellek ve soy mitlerinin ötesinde, *ethnie* hem üyelerinin birbirine bağlanmasına hem de onları dışarıdakilerden ayırmaya yarayan bir veya daha fazla "kültür" unsuruyla birbirinden ayrılır. [...] Bir *ethnie*nin üyeleri, üye olmayanlardan farklı oldukları kültürel ayırtedici nitelikler içinde benzer ve aynıdır. En fazla paylaşılan ve aynı zamanda ayırt edilen olan nitelikler dil ve dindir, fakat görenekler, kurumlar, yasalar, folklor, mimari, giyim, beslenme, müzik ve sanat, hatta renk ve fiziksel görünüş farklılıkları artırabilir veya onların yerini alabilir.[62]

Kuşkusuz, Zazalarda kültürün temel belirleyicisi dindir. Zazaların din ve inançları hakkında daha önce ayrıntılı bilgi verildiğinden burada tekrar edilmeyecek, kültürün diğer unsurlarına değinilecektir. Tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi Zazalarda da çok önemli olup, din gibi kültürün temel belirleyicisidir. Bu özelliğinden dolayı Zazalarda aile mefhumu oldukça önemli bir yer tutar. Ataerkil bir toplum yapısına sahip olan Zazalarda aile, büyük oranda geleneksel olmakla birlikte kentleşme ve eğitim seviyesinin artması neticesinde toplumda modern ailenin de yaygınlık kazandığı görülmektedir. Günümüzde aile ve akrabalık ilişkileri Zazalarda hâlâ dominant olduğundan iyi bir aile kurmak ve akrabalık ilişkilerini güçlendirmek için evliliğe oldukça önem verilmektedir. Bu önemin bir yansıması olsa gerek, Zazalarda kız isteme, söz takma, nişan ve düğün gibi evlilikle ilgili ritüellerin bir geleneğe dönüştüğü ve bu geleneğin de eksiksiz icra edilmesine büyük özen gösterildiği gözlemlenmektedir. Diğer Kürt gruplarından Kurmanclara nazaran Zazalarda neredeyse çok eşliliğe rastlanmamaktadır. Açıkçası, tarihsel süreçte ve günümüzde Zazalarda monogami denilen tek eşliliğe dayalı evliliğin daha makbul görüldüğünü söylemek mümkündür. Zaza toplumunda evlilikte bireyler daha ziyade kendi sosyal sınıflarından olan insanları tercih eder. Kaya'nın da dikkat çektiği üzere, Zazalarda en yaygın evlilik biçimi, insanların kendi sosyal sınıflarından ve kültürel çevrelerinden kişilerle yaptıkları evliliktir. Bu nedenle kırsal kesimlerde yaşayan Zazalarda endogami denilen akraba içi evlilik oldukça yaygındır. Kaya, bunun temel nedenleri arasında ittifak oluşturmanın avantajlarını kavramaktan kaynaklanan, gruplar arasındaki akrabalık bağlarını sıkılaştırmak ve güçlendirmek arzusu ile akrabaların maddi değerlerini elde tutma zorunluluğunun yer aldığını söyler. Bu nedenlerden dolayı Zazalarda çok sayıda insan kuzenleri veya ikinci kuzenleriyle evlenir. Bu da evliliğin, karşı iki cinsin istek ve kararlarından ziyade gruplar arasında tesis edilen bir ilişki olarak gerçekleştiğini gös-

62 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 51.

termektedir.[63] Ancak eğitimli ve şehirli nüfus arasında bu türden evliliklerin oldukça azaldığı, buna karşılık kişilerin kendi eşlerini seçme özgürlüğüne sahip oldukları tercihe dayalı evliliklerin arttığı da bilinmektedir. Bu gerçekliğe rağmen günümüzde Sünni Zazalarla Alevi Zazalar arasında evliliklerin pek de kabul görmediğini ve bu tür evlilik teşebbüslerinin aile ve akrabalar tarafından engellenmeye çalışıldığını belirtmek gerekir. Aile ve evlilik kurumunun bu derece önemli olduğu Zaza toplumunda toplumsal cinsiyet ayrımı da oldukça belirgindir. Zaza toplumunun Arap ülkelerinden sonra toplumsal cinsiyet ayrımının en çok olduğu toplumlardan biri olduğunu belirten Kaya, konuyla ilgili şunları söyler: "Zazalarda kadın ve erkek arasındaki ayrım oldukça açıktır ve toplumsal cinsiyet temelli davranışlar geleneksel kurumlara dayanmaktadır."[64]

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Zazalarda aile, hane ve akrabalık gibi kurumlar ve birimler toplumun temelini oluşturur. Bu nedenden ötürü kişilerin asli aidiyetleri, ilişkileri ve toplumsal bağları sözkonusu kurumlara ve birimlere tabi olduğundan kan bağı ve soya dayalı akrabalık sistemleri toplumda birçok ilişkiyi etkilemektedir. Kaya, Zazaların tepeden tırnağa soy temelinde örgütlendiklerinden dolayı akrabalığa dayanmayan kurumların neredeyse yok denilebilecek kadar az olduğunu söyler. Baba tarafından akrabalığın daha önemli olduğu Zazalarda anne tarafından akrabalık daha az önemli bir yer tutar. Daha da önemlisi Zazalarda doğuştan gelen veya atfedilen makamlar ve statüler, kişilerin bireysel makam ve statülerinden daha belirleyici olduğundan toplumda kişinin kim olduğunu belirleyen temel şey akrabalıktır. Kaya, Zazalarda *eqrebê evzêl* (yakın ataerkil akrabalar), *dezê* (uzak ataerkil akrabalar) ve *xal/warzê* (yakın anaerkil akrabalar) olmak üzere üç tür akrabalık kategorisinin olduğunu belirtir. Zazalardaki akrabalık bağları, grup aidiyetinin korunması, grup dayanışması, haklar ve yükümlülükler gibi durumlarda önemli bir yer tutar. Kaya, Zaza toplumundaki akrabalık sisteminin günümüzde de düzenleyici bir işlev görmesini Zazaların kendilerine ait siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve hukuki kurumlarının olmayışına bağlamaktadır.[65]

Zazalar, başta Alevilik ve Sünnilik olmak üzere çeşitli mezhep, birim ve kurumlardan oluşan heterojen bir yapıya sahip olduğundan bu durum do-

63 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 70-76.

64 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 227.

65 Zazalarda akrabalığın yeri ve önemiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 27-46.

ğal olarak Zaza kültürüne de etki etmektedir. Sünni Zazalar üzerine sosyolojik ve antropolojik bir çalışma yapan Kaya, Zazaların "görece karmaşık" bir toplum olduğunu söyleyerek bu konuya dikkat çeker: "Toplumun büyük kesimlerinin hâlâ eski değerlere tutunmasına rağmen, Zaza toplumu birçok kolektif birim ve aktörden, kadın erkek ilişkisi dâhil değişik ilişki dizgelerinden, sosyal süreçlerden, ideolojik akımlardan ve inanışlardan oluşmaktadır. Bu şartlar sosyal formasyonlara, hiyerarşilere, yönetim tarzlarına, iletişim biçimlerine, üretim tarzlarına ve nihayetinde bu ilişkileri düzenleyen sosyal mekanizmalara dair ilkelerin oluşmasına katkıda bulunmaktadır."[66] Konuyu daha da açmak gerekirse, Zaza toplumu, Aleviliğin ve Sünniliğin yanısıra aile, aşiret, şeyhlik, seyyidlik, mollalık, mirlik, ağalık, kirvelik, musahiplik, pirlik, rayberlik ve mürşitlik gibi mezhepler, bölümlenmeler ve kurumlaşmalardan oluşmaktadır. Ancak, Deniz'in de vurguladığı üzere bu bölümlenmeler, salt katı bir dikey hiyerarşi içermemektedir.[67]

Tüm bu bilgileri esas alarak ifade etmek gerekirse, aynı coğrafyada yaşayan Zaza ve Kurmancların din, mezhep ve tarikat bakımından ekseriyetle Müslümanlık, Şafiilik ve Nakşîbendilik müştereklerinde buluştuğunu söylemek mümkündür. Pek tabii olarak bu durum, tarihsel süreç içerisinde iki toplumsal grup arasındaki kültürel sirkülasyonu da arttırmış bu da doğal olarak iki grup arasındaki farklılıkları azaltarak homojen bir yapının oluşmasına katkı sağlamıştır. Yanı sıra Zazalarla Kurmanclar arasındaki coğrafi, dinî ve mezhebi aynılıklar, iki grup arasında doğum, evlenme, nişan, düğün, bayram, taziye ve ölüm gibi pek çok örf ve âdetin de benzer olmasında etkili olmuştur. Günümüzde bazı nüansların dışında iki grup arasında örf, âdet ve yaşam tarzı bakımından herhangi bir farklılığın sözkonusu olmaması bu durumun somut kamtlarındandır. Hiç şüphesiz Zazalar ve Kurmanclar arasındaki sözkonusu sosyolojik müşterekler dışında folklor, iktisat ve mimari gibi daha birçok alanda örnekler göstermek mümkündür. Bu bölüm, Zazaların kültürel ve toplumsal hayatında geniş ölçekte yer kaplayan aşiretler, kan davası ve siyaset gibi kurum ve olgulardan hareketle Zazaları sosyolojik manada daha yakından tanımaya odaklanıyor.

Aşiretler

Sosyalbilimcilere göre aşiret, modern öncesi dünyaya ait olması hasebiyle "modası geçmiş" olandır. Bu özelliğinden dolayı günümüzde aşiret, "değişi-

66 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 22.
67 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 300.

min önünde engel" veya "tamamlanmamış modernleşme"nin sonucu olarak kabul edilir.[68] Hiç şüphesiz, "tamamlanmamış modernleşme"ye en iyi örnek Ortadoğu toplumlarıdır. "Tamamlanmamış modernleşme"nin bir sonucu olarak Ortadoğu toplumlarında akrabalık bağları temeline dayanan ve soy yapılanmalarıyla tanımlanan aşiret yapısı oldukça yaygınlık gösterir. Ortadoğu'da birkaç ülkenin sınırları içerisinde yer alan ve geniş bir coğrafyaya dağılmış olan Kürtler de bir aşiret toplumudur. Dilsel ve dinsel bir heterojenliğe sahip olan Kürtlerde Kurmanc ve Soranlarda olduğu gibi Zazalarda da aşirete dayalı bir toplum yapısı sözkonusudur. Zaza toplumundaki aşiretlerin varlığı bir taraftan aşiret üyelerinin devlet müdahalesinin belli biçimlerine karşı koymalarını sağlarken, diğer taraftan devletle "işbirliği" yapmalarını sağlamıştır. Bu da devletin aşiretleri birbirine karşı kullanması gibi bir politika benimsemesine neden olmaktadır. Bu bölümde Zazalarda aşiret olgusu, aşiretler arası ilişkiler, aşiretlerin politik nüfuzu ve Zaza aşiretleri ele alınacaktır.

Burada ilk olarak, Zazaların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdeki nüfus ve nüfuzlarının anlaşılması için en önemli Zaza aşiretleri ve yayıldıkları bölgeler hakkında kısaca bilgi vermenin gerekli olduğunu ifade etmek gerekir. Bu nedenle burada Zaza aşiretlerinin isimleri ve yayıldıkları bölgelere yer verilecektir. Zaza aşiretlerinin en yoğun yaşadığı yerlerin başında Dersim gelmektedir. Deniz, ekseriyetle Alevi Zazaların yaşadığı Dersim'de 100 civarında aşiretin olduğuna ve aşiret örgütlenmesinin inançla entegre edilmiş bir boyutuna dikkat çeker.[69] Dersim'de meskûn Zaza aşiretlerinin fazla olmasından dolayı sözkonusu aşiretlere ekler bölümünde yer verilecektir. Zaza aşiretlerinin yoğun olan yerlerden biri de Bingöl'dür. Bingöl'deki Zaza aşiretleri arasında Az, Çarekan, Hormek, Lolan, Nakşan, Omeran, Solaxi (Solhan), Şadiyan, Tavz (Tavus), Yamaç ve Zıkte aşiretleri en büyük ve önemli aşiretler arasında yer alır. Az ve Nakşan aşiretleri merkez ve merkeze bağlı köylerde; Çarekan, Hormek, Lolan ve Şadiyan aşiretleri Kiğı ve Karlıova'da; Omeran ve Solaxan aşiretleri Solhan'da; Tavz ve Zıkte aşiretleri ise başta Genç olmak üzere Solhan ve Bingöl merkezde geniş bir nüfusa sahiptir. Önemli Zaza yerleşimlerinden biri olan Palu'da Dekon, Hacı, Kasıman ve Parsi aşiretleri, Siverek'te ise Bapviran, Bucak, Xeseran/Haseran, Karan ve Qırvar/Kırvar aşiretleri en büyük Zaza aşiretleridir. Zaza nüfusun yoğun olduğu merkezlerden

68 Bkz. Faleh A. Jabar-Hosham Dawod (der.), *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, çev. Ömer Öğünç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 3.

69 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 46.

olan Mutki'de Buban ve Zender aşiretleri en mühim Zaza aşiretleri arasında yeralmaktadır. Zaza aşiretlerinin yoğunlukla yaşadığı yerlerden biri de Adıyaman Gerger'dir. Gerger'deki Zaza aşiretleri Cikkan, Çerkezan, Dersiman, Direşan, Ferşatan, Hacıyan, Hacımemedan, Hıdıri, Kurdan, Maman, Melikzade, Mukriyan, Pirvan ve Ziran aşiretleridir.[70]

Burada yeri gelmişken şu hususa da değinmek gerekir: Kürdistan'ın farklı bölgelerinde meskûn ve aynı ismi taşıyan bazı aşiretlerin bir bölümü Zazaca, diğer bölümü ise Kurmancca konuşmaktadır. Yine aynı ismi taşıyan bazı aşiretlerin bir bölümü Sünni iken diğer bir bölümü Alevi inancına mensuptur. Mesela Dersim yöresinde meskûn aşiretlerin önemli bir kısmı hem Kırmancca/Zazaca hem de Kurmancca konuşmaktadır. Bu bağlamda, Dersim yöresindeki Abdalan, Ağuçan, Alan, Alu, Bahtiyaru, Balan, Bamasoran, Bilikan, Butkan, Çakan, Demenan, Derikanu, Dewres Cemalu, Dewres Gewr, Girtanu, Gulan, Hemikan, Hormek, Hiranlı, Koçgiri, İzol, Kalanuşağı, Karsanan, Kulıkan, Kuresu, Kurmeşan, Kureyşan, Lertigu, Lolu, Masıkan, Mıstanu, Milan, Muranu, Parçikanlı, Pilvenkli, Rutan, Sarısaltıxan, Semkan, Seyyidalan, Suranlı, Şadilli, Şavalanlı, Şemdinuzu, Şexhasenanlı, Şırtıkan, Şıx Ahmed ve Xoşanu aşiretlerinin bir bölümü Kurmancca konuşurken aynı aşiretlerin diğer bir bölümü de Zazaca konuşmaktadır. Belirtilen aşiretler dışında Dersim ve Piran'da Zazaca konuşan Alan aşiretinin Ağrı ve Van'daki mensupları Kurmancca konuşur. Geniş bir coğrafyada meskûn olan Haydaran aşireti Dersim ve Diyarbakır'ın kuzey bölgesinde Zazaca, Van ve Hakkâri yöresinde Kurmancca konuşur. Dersim'de Zazaca konuşan Karsanan aşiretinin Bingöl Kiği'daki mensupları Kurmancca konuşmaktadır. Kureyşan aşiretinin Dersim'deki mensupları Zazaca konuşurken, Antep ve Adıyaman'daki mensupları Kurmancca konuşur.[71] Ayrıca Bekiran, Hasenan, Hormek, İzol, Omeran, Reman, Şadiyan ve Zırki aşiretlerinin bir kısmı Kurmancca konuşurken, aynı aşiretin Bingöl, Palu ve Siverek gibi Zaza yerleşim yerlerindeki mensupları Zazaca konuşur. Tüm bu gerçeklerden hareketle, ortak bir atadan gelen/geldiğine inanılan aşiretlerin ayrı iki etnik gruba mensup olması düşünülemeyeceğinden sözkonusu aşiretlerin aynı dilin iki ayrı lehçesini konuştuklarını söylemek daha mümkün görünmektedir.

Bilindiği üzere aşiret, "kendi aralarında ayrı diller ya da ağızlar kullanıyor olsalar da, aralarındaki iletişimi tek bir ortak dille sağlayan, aynı ya da

---

70 Bkz. *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13-35.

71 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Malmisanij, *a.g.e.*, s. 62; Çem, *a.g.e.*, s. 510-511; Gezik, *a.g.e.*, s. 227-230.

benzer kültür özellikleri gösteren, büyük ölçüde aynı kökten geldiklerine inanan, daha doğru bir deyişle birlik(te)liklerini kan-bağı ile açıklayan, iki veya daha çok sayıda kabilenin oluşturduğu birlik" olarak tanımlanmaktadır.[72] Connor, aşireti "daha büyük bir bağlaşık gruplaşmanın sadece bir parçasını oluşturan etnik olarak türdeş sosyo-politik birim" şeklinde tanımlarken[73] Patricia Crone ise ilkel bir toplum olarak tanımlar ve aşiretin temelinin biyolojik olduğunu ileri sürer:

> Aşiretin biyolojik özelliğine önem atfederek sosyal rolünün tümü ya da bir kısmını üretecek bir çeşit toplum yaratmığına hiç kimsenin itirazı yoktur. Bir başka açıdan ise aşiret; akrabalık, cins ve yaş prensipleri üzerine kurulmuş bir toplumdur. Akrabalık, cins ve yaş toplumun birçok yönünü belirleyebilse dahi, biyolojik değil de örgütlenme prensipleri üzerine kurulan bir toplum aşiretsel değildir. Tam tersine biyolojik temele dayanmayan aşiret konusundaki her türlü tanım gerçek bir tanım değildir. Kısaca, aşiret ilkel (*primitive*) bir toplumdur, çünkü toplumun kuruluşu biyolojiktir.[74]

Bilindiği gibi antropologlar, Ortadoğu toplumlarının sosyal akrabalık bağlarını genellikle "kan bağı" üzerinden tanımlamaktadır. Bu tanım, İbn Haldun'un aşiret tanımıyla da örtüşmektedir. İbn Haldun terminolojisinde aşiret kavramı, aynı soya mensup, sosyal, siyasal, iktisadi, askeri ve kültürel işbirliğine dayalı özerk yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak İbn Haldun sözkonusu müştereklerden neseb (soy) ve asabiye (dayanışma) gibi özellikleri aşiretin vazgeçilmez müşterekleri olduğunu ileri sürer. İbn Haldun'un dikkat çektiği üzere neseb yalnızca aynı ataya mensup olma ya da soydaşlığı değil, aynı zamanda asabiye adını verdiği dayanışma ruhunu da paylaşan grupların birlikteliğini ifade eder.[75] Elinizdeki çalışmanın temel referanslarından olan Anthony Smith de, etnisitenin, olmazsa olmazının, yani üyeleri için etnik bağların ve duygudaşlığın temelini oluşturan anahtar unsurların, yaradılışa ve soya ilişkin mitler olduğunu belirtir ve ekler:

---

72 Suavi Aydın-Selahattin Erhan, "Aşiret", ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 77.

73 Bkz. Kirişçi-Winrow, *a.g.e.*, s. 20.

74 Bkz. Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 102.

75 Bkz. Pierre Bonte, "İbn Haldun ve Çağdaş Antropoloji: Mağrip'te Kabile ve Devlet Döngüleri ile İhtilaflı İttifaklar", der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawod, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, çev. Ömer Öğünç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45.

> Söylemeden geçemeyeceğim, burada gerçek soyla değil, ortak atalara ve kökenlere yüklenmiş anlamlarla ilgileniyorum. Bir soy miti benzerliğe ve aidiyete ilişkin sorulara bir yanıt vermeye çalışır: Neden birbirimize benziyoruz? Neden bir topluluk halindeyiz? Çünkü aynı yerden geldik, belli bir zaman aralığında ve aynı atanın soyundan geldik, zorunlu olarak birbirimize aitiz, aynı duyguları ve zevkleri paylaşıyoruz. Bu "açıklama" Yunancadaki *ethnos* teriminin ikiz unsurlarını bir araya getirir; birlikte yaşama ve kültürel olarak benzeşme. Fakat terimin ikinci anlamını genişletir, yani genetik ve kan bağına dayanan bir duyumdan çok ortak aile bağlarıyla bir araya gelen kabileye ait bir anlayış.[76]

Yukarıdaki paragrafta açıkça vurgulandığı üzere aşiretin temeli akrabalığa dayandığından aşiretler kendilerini geniş akraba grupları olarak görür ve tanımlar. Aynı aşirete mensup olanlar baba tarafından akraba olduklarına inanırlar. Heckmann'ın ifade ettiği üzere, akrabalık terminolojisi ve ilişkileri, aşiret sisteminin temelini oluşturur ve aşiret örgütlenmesinin ideolojisini sağlar.[77] Kurmanc ve Soran gibi diğer Kürt aşiretlerinde olduğu gibi Zaza aşiretlerinde de babasoyluluğa dayalı akrabalık birinci derecede yer tutar.

Aşiret üzerine çalışan Fredrik Barth, Edmund R. Leach, William Rupert Hay ve Martin van Bruinessen gibi araştırmacılar aşiretin "siyasal bir birim" olduğu konusunda hemfikirdir. Bu cümleden olarak, Kürdistan'da uzun bir süre kalan, Kürtler ve Kürdistan hakkında çalışmalar yapan William Rupert Hay'a göre aşiret, dış saldırılar karşısında üyelerini koruyan, kendilerine ait gelenekleri ve yaşam biçimininin devamını sağlamak amacıyla oluşmuş topluluk veya topluluklar konfederasyonudur.[78] Rondot, aşireti içsel olarak kendi geleneklerine bağlı ve dışarıya karşı savunma halinde bulunan bir topluluk olarak tanımlamaktadır. Bruinessen ise aşireti, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan, akrabalık temelinde örgütlenmiş ve genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine has bir içyapıya sahip olan sosyo-politik bir birim olarak tanımlamakta ve aşiretlerin de kendi içlerinde klan, sülale vb. gibi alt birimlere ayrıldığını belirtmektedir.[79] Aşireti "güç kaynağı" ve "koruyucu şemsiye" olarak tanımlayan Ergil, aşi-

---

76 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 48-49.

77 Bkz. Heckmann, *a.g.e*, s. 287.

78 William Rupert Hay, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 71.

79 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 3. Baskı, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82.

retin, kendi mensuplarını dışarıdan gelecek tehlike ve tehditlere karşı koruduğuna vurgu yapar.[80] Tüm bu bilgilerden hareketle, Deniz'in de önemle dikkat çektiği üzere aşiret, politik bir kavram olup, aynı zamanda "birliktelik/aidiyet ve sahiplik" ilişkilerinin düzenlendiği ve yürütüldüğü bir sistemdir.[81] Aşiretler, aynı zamanda otonom birer yapılardır. Deniz, Dersim aşiretleri örnekliğinde aşiretlerin bu özelliği ile ilgili olarak şunları söyler: "Aşiretler, Dersim'de küçük birer site devleti gibidirler. Kendilerinin liderleri, kuralları, toprakları ve doğuştan elde edilen kimlik hakları vardır. Aşiretin bir üyesi olarak bireyin hak, yetki ve sorumlulukları vardır. Aşiretlerin büyüklüğüne göre iç hiyerarşik sistemleri de vardır."[82] Kısaca ifade etmek gerekirse, aynı aşirete mensup olmak, ortak bir soydan gelmek, dolayısıyla aynı dili konuşmak, aynı coğrafyada yaşamak, ortak bir tarihe sahip olmak ve en nihayetinde aynı gelenek ve göreneklere saip olmak anlamına gelmektedir.

Zazalar arasında kullanılan *aşir* ve *qebila* kavramları Türkçedeki aşiret anlamında kullanılmaktadır. Terminolojideki bu farklılığa rağmen Zazalardaki aşiret örgütlenmesinin kurumsal bir yapı arz ettiği görülmektedir. Bu nedenle Zazalarda aşiret kimliği, başat kimliklerden biridir. Kaya'nın da vurguladığı üzere, "Zazalar temelde bir aşiret toplumudur. Özellikle dağ köylerinde insanlar aşiretlere mensuptur ve bu aidiyet kuvvetle muhafaza edilmektedir."[83] Aynı zamanda Zazalarda aşiret, diğer birçok Ortadoğu toplumlarında görüldüğü üzere, kan bağına dayanmakta ve ataerkil bir özellik taşımaktadır. Bu nedenden ötürü aşiret içindeki dayanışma da ataerkil bir özellik taşımaktadır.

Kurmanc ve Soran gibi diğer Kürt topluluklarında olduğu gibi, Zazalardaki aşiretlerin büyük çoğunluğu yerleşik oldukları köyün, dağın veya bölgenin ismini taşımaktadır. Bingöl'de geniş üyeleri olan Az, Yamaç ve Zıkte aşiretlerini bu duruma örnek göstermek mümkündür. Fakat buna uymayan, ismini ortak bir atadan alan aşiretler de mevcuttur. Yine Bingöl'de büyük Zaza aşiretlerinden Solaxan aşireti ismini aşiretin ortak atası olan Solax'tan, Ömeran aşireti de Ömer'den almaktadır. Bunun yanısıra Zaza aşiretlerine mensup olanların kendi kökenleri hakkında gerçek ya da kurgulanmış birtakım hikâyelerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Aşiret üyeleri bu hikâyeleri

80 Bkz. Doğu Ergil, *Doğu Sorunu, Teşhisler ve Tesbitler*, Özel Araştırma Raporu, Startejik Araştırmalar Dizisi I, TOBB Genel Yayını, Ankara, 1995, s. 110.

81 Deniz, *a.g.e.*, s. 48.

82 Deniz, *a.g.e.*, s. 67.

83 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 20.

sözlü kültür aracılığıyla nesilden nesile aktarırlar. Heckmann'ın da dikkat çektiği üzere bu hikâyeler, aşiretlere, başka gruplara kıyasla, tarihsel bir önem atfeder.[84] Hiç şüphesiz burada başka gruplardan kasıt başka aşiretlerdir.

Zaza toplumunda sosyal, siyasal ve iktisadi bir birlikteliği ifade eden aşiret bir lider veya reis etrafında şekillenmektedir. Zazalarda aşiret liderliği babadan oğula geçer. Kimin aşiret lideri olacağına dair kesin kurallar olmamakla birlikte aşiret liderliği genellikle belli ailelerin tekelinde olur. Aşiret mensuplarının bulunduğu diğer köy ve yerleşim birimlerinde aşiret liderinin temsilcileri bulunmakta ve lider, bu temsilciler aracılığıyla aşireti kontrol altında tutmaktadır. Aşiretler bilhassa kavga ve çatışma durumlarında birlikte hareket eder. Kaya, "aşiret içinde güç yukarıdan aşağıya doğru dağıtılır ve böylece aşiret birkaç ikincil önderce yönetilir. Fakat aşiret dışarıdan saldırıya maruz kaldığında, diğer aşiretlerle çatıştığında veya tehdit edildiğinde, özellikle de bir mensubu öldürüldüğünde, aşiret tüm birleşik gücünü seferber edebilir" diyerek Zaza aşiretlerindeki güç dağılımına ve birlikte hareket etmeye dikkat çekmektedir.[85] Ancak günümüzde kavga, çatışma ve seçimler dışında aşiret reisliğinin eskiye nazaran çok işlevsel olmadığını da belirtmek gerekir. Bruinessen de buna dikat çekerek aşiret reislerinin rollerinin daha ziyade "aşiretsel ihtilaflar"ın olduğu zamanlarda belirginleştiğini söyler:

> Önderlik ve çatışma birbiriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Kavgaların sona erebilmesi için genellikle popüler bir otoritenin araya girmesi gerekir ve bir önderin gücü de çözüm getirdiği her ciddi kavgayla birlikte pekişir ve artar. Öte yandan karışıklığa yol açan aşiretsel ihtilaflar da rakip reisler arasındaki güç mücadelelerinin sonucudur. Aşiret reislerinin en önemli görevi çatışmalarda önderlik etmek, diğer aşiret ya da kabilelerle birlikte savaş yürütmektir. Barış olduğu zamanlarda aşiret reisinin fazla bir işlevi yoktur ve aşiretin birliği kâğıt üzerindedir. Böylece sık sık, ihtiraslı reisler iktidarlarını sağlama almak, aşiretlerinin birliğini, bütünlüğünü korumak ve çapını büyütebilmek amacıyla çatışma ortamı ararlar. Ya iktidarı ele geçirmek ya da durumunu güçlendirmek ve genişletmek için dışarıdan kendine destek verecek kişiler bulacağı durumlar yaratma çabasının, çatışmaya girmeye fırsat kollamanın ve başkalarının çatışmalarına da arabuluculuk yapma girişiminde bulunmanın reislerin en önemli eylemlerinden olduğunu öne sürmek, abartılı sayılmaz.[86]

---

84 Bkz. Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, 3. Baskı, çev. Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 140-141.

85 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 55.

86 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 127-128.

Zazalarda aşiretler arasındaki ilişkiler, belli bir hukuk çerçevesinde yürür. Bir aşiret, diğer bir airetin içişlerine ancak aşiret hiyerarşisine başvurarak müdahale edebilir, aksi bir durum aşiretler arasında çatışma sebebidir.[87] Zaza aşiretlerinde kavga ve çatışmaların, Kurmanc aşiretlerine nazaran oldukça düşük olduğunu belirtmekte fayda var. Dahası, kavgacı ve çatışmacı olmak yeğlenen bir durum değildir. Bu nedenden ötürü Zazalarda aşiret reislerinin iktidarlarını sağlamlaştırmak için çatışma ve kavga ortamlarını aradığını söylemek pek olanaklı değildir. Aksine Zazalarda aile büyükleri ve aşiret reisleri, kavgaları ve kan davalarını nihayete erdirmek için aktif bir rol üstlenirler. Elbette aşiret reislerinin çatışmaları sona erdirmesi, onların saygınlıklarını ve siyasi güçlerini arttıran önemli bir durum olarak tezahür etmektedir. Aşiret reisleri ve şeyhler, kavga, çatışma, kan davası ve kız kaçırma gibi sosyal olaylarda arabuluculuk üstlenerek "dava" çözücü bir rol üstlenirler. Açıkçası, aşiret reislerinin aşiret biriminin içindeki birleştirici konumları sözkonusudur. Bu nedenden olsa gerek aşiret reisleri, gerektiğinde bir aşiret mensubunun diyetini ödemek ya da bir kız kaçırma olayından sonra başlık parasını ödemek gibi jestlerle aşiret mensupları üzerindeki etkisini arttırırlar.

Sünni Zazalarda aşiret liderleri genellikle *mir, beg* veya *ağa* olarak adlandırılırken, Alevi Zazalarda ise *seyit* olarak adlandırılmaktadır. Ancak Siverek dışındaki Zazalarda toprak ağalığının olmadığını belirtmek gerekir. Zira toprak ağalığının mevcut olduğu yapıda, ağa ile onun denetlediği kişiler arasında herhangi bir kan bağı bulunmazken, aşiret şeklindeki sosyal yapıda, aşiret reisi ile aşiret üyeleri arasındaki bağ tamamen kan bağına dayanmaktadır. Dolayısıyla köylülerin toprak ağasına bağlılığı mecburiyete dayanırken, aşiret üyelerinin aşiret ağasına bağlılığı rızaya dayanır. Yanı sıra toprak ağalığının mevcut olduğu yapıda köylüler ekonomik olarak yani emek yönünden ağaya bağlı iken aşiret ağalığında ise aşiret mensuplarının aşiret ağasına ekonomik yönden herhangi bir bağımlılıkları sözkonusu değildir.

Nejat Abdulla'nın vurguladığı üzere Kürtçedeki *Begzade* kavramı, Batı'daki "asalet" kavramıyla yakın anlamda kullanılmaktadır.[88] Zazalarda da yaygın olan *mir* veya *beg* kavramları kendi içinde asalet kavramını barındırmaktadır. Weber'in *karizmatik iktidar* tipolojisinde iktidarın meşruluğu, bir kişinin olağanüstü niteliklerine dayanmakta ve halk liderde "kutsallık, kah-

87 Bkz. Deniz, *a.g.e.*, s. 314.
88 Bkz. Abdulla, *a.g.e.*, s. 93.

ramanlık ya da üstün nitelikler" gördüğü için kendisine bağlanmaktadır. Subaşı'nın da vurguladığı üzere, burada önemli olan liderin sözkonusu niteliklere sahip olması değil, toplumun onda bütün bunları bulabilmesidir.[89] Kürt ağa ve şeyhlerini konu edinen çalışmasında Bruinessen, ağa ve şeyhlerin otoritesinin Weber'in geleneksel ve karizmatik olarak tanımladığı otorite biçiminin bir bileşimi olduğunu leri sürer:

> En yaygın meşruiyet türlerinden biri tipik olarak gelenekseldir: Ağa ve şeyhlerin atalarını meşhur bir kişiye ya bir İslâm kahramanına ya da kutsal sayılan bir kişi ya da o kadar eskilere dayanmayan ama savaşçı bir aşiret reisine dayandırmak. Bunun yanısıra bir şeyh tanınmış isimlerden oluşan bir silsileye kökeni olarak işaret edebilir. Ancak yine de bu şekildeki geleneksel meşruiyet tek başına yeterli değildir; sözkonusu kişinin göze çarpıcı özelliklerinin olduğunun da kabul eilmesi gerekir. Eğer sözü edilen bir aşiret reisi ise cesaret, zekâ, cömertlik, eğer şeyh ise ruhani kudret ve başkalarına örnek olan bir dindarlık aranır.[90]

Zazalarda aşiret sistemi içinde ele alınması gereken önemli bir konu da akrabalık konusudur. Aşiretler, gerçek veya kurgusal olarak akrabalık gruplarından oluştuklarını varsayarlar. Daha açık bir ifadeyle, aynı aşirete mensup olanlar aşiret üyelerinin akraba olduklarına inanırlar. Aşiretler, akrabalık duygularını öne çıkararak aynı atadan geldiklerine dair inancı pekiştirirler. Bundan dolayı aşiret sisteminde soy ve şecere oldukça önemli olup aşiret mensupları için vazgeçilmez sosyal statü faktörleridir. Aynı zamanda aşirete mensup olanlar için soyun ve şecerenin kadimliği bir övünç kaynağı olmanın yanısıra önemli bir şan ve şeref kaynağıdır. Bu açıdan aşiret mensuplarına göre bir kimsenin soyunu ve şeceresini bilmemesi; en az birkaç ata öteye dayandırmaması bir toplumsal ayıp ve hor görülme nedenidir. Bundan olsa gerek, Zazalarda ailelerin kendilerini baba üzerinden birkaç kuşak öncesine dayandırması olağan bir durumdur. Akrabalık ilkeleri aşiret üyelerine özellikle yerel düzeyde genellikle bir dayanışma duygusu verir. Heckmann'ın Hakkâri aşiretleri örnekliğinde vurguladığı üzere, "akrabalık terminolojisi ve ilişkileri, aşiret sisteminin temelini oluşturur ve aşiret örgütlenmesinin ideolojisini sağlar."[91]

Bunlara ilave olarak aşiret adıyla bir çatı altında organize olmuş insanlar topluluğunun akrabalık, evlilik, birlikte yaşam, ekonomik ve politik me-

89 Bkz. Subaşı, *a.g.e.*, s. 37.
90 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 448-449.
91 Heckmann, *a.g.e.*, s. 287.

selelerin sürecine ve ilkelerine dikkat çekerek ve belli bölgelere yerleşen toplumları merkezde tutarak yerel bağlarını gönüllü olarak yarattıklarını belirtmek gerekir. Günümüzde etkisi azalmakla birlikte Zaza toplumunun ekseriyetle aşiret olarak örgütlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenden dolayı Zazalarda aşirete ait kimlikler hâlâ ön plandadır. Zaza toplumunda aşiretlerin, akraba topluluğu (*kinship community*) veya akrabalık duygusu (*feeling of kinship*) olan bir topluluk olduğu söylenebilir. Zazalarda bir aşirete mensup olmak, ekonomik bir kazançtan ziyade üyelerin psiko-sosyal güdülerini (üstünlük, prestij, korunma vs.) tatmin etmek ve siyasi çıkarlara (milletvekili, belediye başkanı, parti il-ilçe başkanı, encümen vs. olmada) sahip olmak için önem taşır. Daha doğru bir ifadeyle, Zaza aşiretlerinde yerel iktidar olmanın en mühim kaynakları güç ve saygınlıktır. Hiç kuşkusuz, aşiretin güç ve saygınlığı da nüfusuyla yakından ilgilidir. Bundan olsa gerek büyük nüfusa sahip aşiretlerin aynı oranda nüfuz sahibi olduklarını da gözlemlemekteyiz. Tüm bu olgularla beraber 1960'lı yıllarda köyden kente göçün artması ve 1990'lı yıllarda ülkenin doğu ve güneydoğusunda süren çatışma nedeniyle köylerin boşaltılması Zaza nüfusunun büyük oranda kentlere göç etmesine neden olmuş, bu da doğal olarak aşiret yapısının çözülmesini hızlandırmıştır. Açıkçası, Zazalarda aşiret üyeleri arasındaki dayanışma bağları yok olmasa da aşiret bağlarının büyük ölçüde zayıfladığı görülmektedir. Söz konusu siyasal ve sosyal değişimlerle birlikte aşiretlerin, geleneklerini değişen sosyopolitik durumlara göre var ettiklerini ve yeniden düzenlediklerini de belirtmek gerekir.

Bu gerçekliklerin yanısıra Zaza toplumunun aşiretsel özelliklere sahip olduğu kadar aşiretsel olmayan bileşenleri de içerdiğini belirtmek gerekir. Diğer bir deyişle, Zazaların çoğunluğu aşiret mensubu olmakla birlikte, Zazalarda aşiret mensubu olmayanlar da mevcuttur. Herhangi bir aşirete mensup olmayanlar arasında akrabalık grupları olmasına rağmen bu grupların aşiret temelinde örgütlenemedikleri görülmektedir. Küçük akraba gruplarına sahip olan ancak herhangi bir aşirete mensup olmayanların nüfus ve nüfuzları az olduğundan sözkonusu grupların siyasal alanda herhangi bir ağırlıkları bulunmamaktadır. Bruinessen, herhangi bir aşirete mensup olmayanların kökenlerine ilişkin iki varsayımdan söz eder: İlk varsayıma göre, bunlar aşiretsizleştirilmiş Kürtler olup bunların ataları yerleşik düzene geçerek tarımla uğraşmaya başlamışlar ve giderek aşiret örgütlenmelerini ve göçer oldukları sıradaki askeri yeteneklerini yitirerek başka bir aşiretin boyunduruğu altına girmiş veya önce boyunduruk altına alınıp daha sonra tarımla uğraşmaya

zorlanmışlardır. İkinci varsayıma göre ise herhangi bir aşirete mensup olmayanlar, etnik köken olarak aşiretlilerden tamamen ayrıdır ve bölgenin daha eski, yerleşik halkının kalıntılarıdır.[92]

Zaza aşiretlerin yanısıra Zazalarda "aşiretçilik"ten de bahsetmek gerekir. Bilhassa düğün, bayram, taziye, kan davaları ve seçim gibi toplumsal olaylarda aşiretçiliğin su yüzüne çıktığı görülür. Dahası, sözkonusu zaman dilimleri Zaza aşiretlerinde güç ve otoritenin meşrulaştırılmasının bir aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Zazalarda kişilerin aşirete mensubiyeti olağanüstü derecede önem taşımaktadır. Bu nedenden ötürü Zaza toplumunda nüfus ve nüfuz bakımından güçlü olan aşiretlere mensup olanlar kendilerini aşiretlerine refere ederek tanıtmayı ihmal etmezler. Zaza toplumunda sıklıkla sorulan "kimlerdensin?" sorusu, esas olarak "hangi aşirettensin?" anlamını taşımaktadır. Hay'ın konu hakkında söyledikleri oldukça dikkat çekicidir:

> Hemen her gerçek Kürt ister köyde ister şehirde yaşasın, hatta belli bir aşiretin üyesi olmasa bile o kendisini bir aşiretli olarak tanıtacaktır. Bu şekilde, aşiret gelenek ve kurallarını tanıdığını ve başkalarının kendisine, aşiretsel haklarına sahip biri olarak davranmalarını beklediğini ifade etmiş olur. "Eşîret im" (Ben bir aşiret mensubuyum), "Civis Romanus sum" (Roma vatandaşıyım) veya "Bir ticari birliğe üyeyim" gibi deyişlerle eş anlama sahip olup, saygı gösterilmesi, hesaba katılması gereken bir söylem.[93]

Sosyoloji literatüründe aşiretler yaşayış biçimlerine göre göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olmak üzere üç gruptan oluşur. Zazalar üzerine çalışma yapan Sevgen de, Zazaların toplumsal bakımdan, "göçer, yarı göçer ve yerli (oturan)" olmak üzere üçe ayrıldığını ifade ederek sözkonusu üç grup için muayyen bir sınırdan bahsetmeye imkân olmadığını, çünkü Zazalarla meskûn coğrafyanın tamamında bu üç sınıf Zazanın mevcut olduğunu söyler.[94] Göçebe aşiretler sabit ikametgâhları olmayan ve çadırlarda yaşayan; geçim kaynağı hayvancılık olan aşiretlerdir. Yarı göçebe aşiretlerin daha ziyade kışın kullandıkları ve ovalarda yer alan evleri mevcut olup, ilkbaharda yaylalara çıkar ve sonbaharda geri dönerler. Bunların temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Yerleşik aşiretler ise göçebeliği tamamen terk edip belli mahallerde meskûn olan aşiretlerdir. Bu aşiretler, yerleşik oldukları yörenin şartlarına bağlı olarak farklı iktisadi faaliyetlerle uğraşmaktadır.

---

92 Bkz. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 174.

93 Hay, *a.g.e.*, s. 71.

94 Bkz. Sevgen, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar-I", s. 424.

Her ne kadar yukarıda göçebe ve yarı göçebe aşiretlerden bahsettiysek de Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren hükümetlerin benimsediği politikalar neticesinde sözkonusu aşiretlerin büyük bir kısmının yerleşik hayata geçtiklerini belirtmek gerekir. Göçebe ve yarı göçebe Zaza aşiretleri Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yerleşik hayata geçmeye, 1960'lı yıllarda ise şehirleşmeye zorlandı. Bu durum 1990'lı yıllar boyunca bölgedeki köylerin önemli bir kısmının boşaltılmasıyla daha da ivme kazandı. Bu süreçte köy ve mezralarda yaşayan Zazalar şehirlere göç etmeye başladı. Aşiretlerin önce yerleşik hayata sonra da şehirleşmeye zorlanmasıyla birlikte aşiretlerde sosyal, siyasal, ekonomik ve dinî bakımdan önemli değişimler yaşandı. Açıkça ifade etmek gerekirse, artan nüfus, yerleşik hayata geçiş ve şehirleşmeyle birlikte aşiretler belli değişim ve dönüşümler yaşadıysa da dernek, vakıf ve parti aygıtlarıyla aşiretlerin ortak köken, ortak çıkarlar ve ortak değerler gibi konularda ittifaklarını sürdürdükleri görülmektedir.

Sonuç olarak, devletin yaklaşık bir asırdır aşiretleri entegre etmeye, kontrolü altına almaya ve ortadan kaldırmaya yönelik radikal politikalarının diğer Kürt topluluklarında olduğu gibi Zazalarda da aşiretin çözülmesinde ve eski önemini kaybetmesinde başat bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Buna ilave olarak, modernleşmeyle birlikte artan kentleşmenin, okur-yazarlığın, iletişim ve ulaşım alanlarında meydana gelen ilerlemelerin ve Kürt milliyetçiliği gibi etkenlerin de aşiret yapısının büyük oranda çözülmesine neden olduğunu belirtmek gerekir.

Kan Davası

Kan davası, modernleşmenin önemli görünürlerinden olan kentleşme, bireyselleşme, okur-yazarlık ve eğitim düzeyinin yüksek olduğu toplumlara oranla, aşiret ve cemaat ilişkilerinin çok daha sıkı olduğu toplumlarda daha yaygın olarak görülmektedir. Bu nedenle aşiret ve cemaat kültürünün yaygın ve dominant olduğu Ortadoğu toplumlarında kan davası, eskiye nazaran azalmış olsa da, sıkça görülen vak'alardan biridir. Kaya'nın önemle dikkat çektiği üzere, "iç düşmanlıklar, gerilimler ve çatışmalar", bu tür toplumların temelinde vardır.[95] Kürtlerde kan davası, İran ve Irak Kürtleri arasında seyrek olmakla birlikte Türkiye Kürtleri arasında hâlâ yaygındır.[96] Bununla birlikte Kurmanclara kıyasla Zazalar arasında kan davasının daha az yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Ancak konuyla ilgili olarak Zazalar arasında da bir

95 Bkz. Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 60-61.
96 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 107.

ayrıma gitmek gerekir: Alevi Zazalarda Sünni Zazalara oranla kan davası neredeyse hiç yoktur. Daha doğru bir ifadeyle, Alevilerde kan davası güdülmez ve kan davası Alevilik dışı kabul edilir. Aleviler bu durumu, Aleviliğin insana bakışıyla ve insana verdiği değerle izah eder. Bu nedenle Zazalarda kan davası daha ziyade Sünni Zazaların meskûn olduğu Bingöl, Diyarbakır ve Siverek yörelerinde görülür.

Ulaşabildiğimiz bilgiler Zazalarda kan davasının daha ziyade iktisadi, sosyal ve siyasal nedenlerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. İktisadi nedenler arasında arazi, otlak ve su anlaşmazlıkları ile borçlanma yer alırken; sosyal nedenler arasında devletin adaleti tesis edemediği algısı, sosyolojinin intikam almaya zorlaması, kan davasının "şeref", "namus" ve "haysiyet" kavramlarıyla ilişkilendirilmesi; siyasal nedenler arasında ise devlet kontrolünün zayıflığı, particilik ve seçimlerdeki rekabet yer alır. Bilindiği gibi intikam alma, temelde birbirleriyle sürekli "iktidar mücadelesi" içinde olan aşiret toplumlarında yaygın temel bir davranış biçimidir. Bölgenin genelinde olduğu gibi, Zaza toplumunda da kan davasına neden olan fail veya failler, devlet tarafından cezalandırılmış olsa bile, intikamını alamamış kişi ya da grupların çevrelerinde itibarlarının zedelenmesine ve diğer gruplar tarafından yeteri kadar ciddiye alınmamaya yol açmaktadır. Bu durum toplumda güç elde etme yarışında önemli bir pozisyon kaybı olarak değerlendirildiğinden olaya karışmış kişi veya gruplar arasında kan davası yıllar boyu sürmektedir.[97]

Diğer Ortadoğu toplumlarında olduğu gibi Zaza toplumundaki kan davaları da bireysel olmaktan ziyade toplumsaldır. Daha açık bir ifadeyle, öldürmeler iki kişi arasında olmaktan çok iki aşiret, grup veya topluluk arasında cereyan etmektedir. Aşiret ve grup aidiyeti, intikam almayı bireysel olmaktan çıkarıp kolektif bir niteliğe dönüştürmektedir. Dolayısıyla kan davasında intikam alma, grubun herhangi bir mensubunu öldürmekle gerçekleşmez. Bruinessen'in vurguladığı gibi, "meşru hedefler" olarak katilin kendisinden ya da erkek kardeşi, babası ve amcası gibi en yakın akrabalarından öç alınması beklenir. Bu da, kan davası nedeniyle ortaya çıkan düşmanlığın iki aşiretin birbirleriyle ilişkiye girmekten kaçınmalarına yol açmakta ve tüm topluluk mensuplarını etkilemektedir.[98]

Kan davası karşılıklı öldürmelere dayandığından bu olaylar bazen on yıllarca sürebilir. Bu durumda, birbirine düşman olan tarafların saygı duydu-

97 Bkz. Şevket Ökten, "Kan Davası: Kanın Öcü Ya da Şeref Uğruna Verilen Kolektif Savaş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 171.

98 Bkz. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 111.

ğu, otoritesini kabul ettikleri ve yörenin kanaat önderleri olarak tanımlanan şeyh, ağa ve siyasetçiler devreye girerek, iki "düşman taraf" arasında arabuluculuk yaparak kan davasını nihayete erdirir. Kan davası kanaat önderleri ile birbirine düşman iki topluluğun üyelerinin bulunduğu bir ortamda "düşman" iki grubun üyelerinin Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmeleri, Kur'an-ı Kerim'in altından geçmeleri ve akabinde "barış yemeği"nin yenmesiyle sona erer. Zaza toplumunda çok sık olmamakla birlikte, kan davasının sona ermesi için öldürülen tarafın yakınlarına "diyet" veya "kan bedeli" denen tazminat ödenerek de iki tarafın barıştırıldığı görülmektedir.

Kısaca, Zaza toplumunda kan davaları ekseriyetle Sünni Zazalar arasında cereyan etmekte, bununla birlikte son zamanlarda kan davalarında geçmişe nazaran bir azalmanın yaşandığı görülmektedir. Buna ilave olarak günümüzde kan davalarının yerini siyasi çekişmelerin aldığını söylemek mümkündür. Ancak bu siyasi çekişmeleri eski kan davalarından bağımsız düşünmek de pek doğru görünmemektedir. Bu bağlamda Özgen, günümüzde yaşanan siyasi çekişmelerin temelinde eski iktidar ve namus kavgalarının olduğunu ileri sürer ve şöyle der: "Kan davaları, kökeni genellikle eskilere dayanan iktidar çekişmeleridir. Ancak özellikle son dönemlerde kan davasına bağlı çatışmalar, siyasi parti çekişmeleri ve anlaşmazlıkları ile örtüşmekte; olayın tarihine bakıldığında bu görünürdeki siyasi meselenin eski iktidar ve namus kavgalarının bir devamı olduğu görülmektedir. Böylece yeni bir çatışma odağı eski ile birleşmekte ve yeniymiş gibi bir görünüm arz etmektedir."[99] Bu açıdan bakıldığında bilhassa seçim dönemlerinde başta kırsal bölgelerdeki "muhtarlık kavgaları" olmak üzere meydana gelen birçok kavganın ve çatışmanın temelinde aşiretlerin birbirlerine üstünlük sağlama kaygılarının olduğunu söylemek mümkündür.

Siyasal Yapı ve Siyaset

Önceki bölümlerde sıklıkla vurgulandığı üzere Zazalar bir aşiret toplumudur. Bir taraftan aynı atadan geldiklerine inanan ve bir arada yaşayan bir grup insanı ve onların oluşturduğu kültürü ifade eden diğer taraftan ise hayali sınırlarla çizilmiş belirli bir teritoryayı ifade eden aşiret kavramı, özü itibariyle siyasal bir kavramdır. Türkiye'de DP'nin iktidara geldiği 1950 yılından itibaren Kürt coğrafyasındaki mir, bey ve ağa gibi aşiret reisleri ile dinî liderler olan şeyhler, büyük kitleleri sürükleme gücüne sahip olduklarından siyasetle

99 H. Neşe Özgen, "Yerelin Otoritesi, Merkezin Demokrasisi: Şırnak-İdil'de Kalkınma Projesi Örneği", *Sosyolojik Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Güz 2008, s. 13-14.

yakın bir ilişki içerisine girdiler. Daha açık söylemek gerekirse siyasi partiler, aşiretlerin ve şeyhlerin oy potansiyelini bildiklerinden dolayı bölgede aşiret mensupları ile şeyh ailelerine mensup kişileri milletvekili listesinde göstererek seçimlerde büyük bir oy elde ettiler. Bruinessen'in önemle dikkat çektiği üzere, "ideolojik olarak kendisini toprak ağalarıyla ve dinî hareketlerle mücadeleye adamış olan CHP bile Kürtlerin yaşadığı bölgelerde büyük ölçüde ağaların ve şeyhlerin desteğine dayanıyordu."[100]

Siyasi partilerin bölgede ilişki kurduğu nüfuz sahiplerinin başında şeyhler gelir. Bu ilişki neticesinde siyasi partiler bölgedeki oy potansiyellerini arttırırken şeyhler de toplumdaki etkilerini genişletiyordu. Bruinessen, şeyhlerin siyasette boy göstermeleriyle birlikte yerel devlet mekanizmasında etkilerinin arttığına dikkat çeker ve şöyle der: "Bazı şeyhler siyasi partiler, yöneticiler, polis memurlarıyla vb. işbirliğine girerek zaten varolan geleneksel etkinliklerini daha da artırdılar. Partiler açıktan açığa bu şeyhlerle işbirliği yapıyorlardı. Bunun nedeni şeyhlerin partilerin ideolojilerini paylaşması değildi. Bu işbirliğinin nedeni şeyhlerin halk üzerindeki etkisi ve böylece kontrol altında tutabildikleri oy miktarıydı."[101] Bruinessen, şeyhlerin, taraftarlarının oyu karşılığında, hükümetlerden, hamilik yapmalarına ve daha güçlü bir taraftar zümresi oluşturmalarına yardımcı olacak "imtiyazlar" talep edebildiklerini ve bunun da şeyhlerin çıkarlarını statükoyla birleştirdiğini ileri sürer:

> İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili sistemin Türkiye'de yeniden başlamasıyla, aşiret reisleri veya şeyhler, siyasi partiler için oy sağlayan önemli odaklara dönüştüler. Siyasi partiler, Kürt bölgelerinde, şeyhlerin veya güçlü aşiret reislerinin desteği olmaksızın seçim kazanmanın imkânsız olduğunu kısa sürede keşfettiler. Şeyhler, taraftarlarının oyu karşılığında, merkezi hükümetten, il yönetiminden veya yerel yönetimden, hamilik yapmalarına ve daha güçlü bir taraftar zümresi oluşturmalarına yardımcı olacak imtiyazlar isteyebiliyorlardı. Bu yol onların çıkarlarını statükoyla birleştirdi. Bazı şeyhler, Kürt milliyetçiliğine yatkın duygular taşımaktalarsa da, radikal değişimden sakınmaktadırlar.[102]

Bölgedeki dinsel itibarın göstergeleri olan şeyh, seyyid ve molla üzerine çalışma yapan Subaşı da, şeyhlerin politikleştiğine dikkat çekerek çok sayıda şeyh ailesinin siyasi partilerle "karşılıklı çıkar" ilişkisi içinde olduğunu

100 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 376.
101 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 376.
102 Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 37-38.

söyler: "Bölgede pek çok şeyh ailesi siyasal partilerle karşılıklı çıkar ilişkilerini düzenleyen bir strateji içinde ilişkiye geçmektedir. Niteliği ne olursa olsun siyasi akımların bölgede şeyhlerin desteğine başvurmaları sözkonusudur ve bölgeyi temsil eden milletvekilleri de bu niyetin açıkça yöneldiği kendi konumlarının farkındadır."[103]

Hiç şüphesiz, şeyhlerin siyasi oluşumlarla partikülarist ilişkiler içine girdiğinin en somut göstergelerinden biri, şeyh ailelerine mensup kişilerin belediye başkanı ve milletvekili gibi makamlara seçilmiş olmasıdır. DP döneminde başlayan siyasi parti-şeyhlik ilişkisi, iki darbe arası olarak ifade edilen 1960-1980 yılları arasında kısa bir fetret devri yaşadıysa da, 1980 darbesinin akabinde, Anavatan Partisi (ANAP) ve Refah Partisi (RP) ile birlikte zirveye ulaştı. Böylece DP'nin başlattığı gelenekle birlikte şeyh ailelerine mensup çok sayıda kişi milletvekili seçilme imkânı buldu. Bilhassa bölgedeki Zaza şeyhlerine mensup aileler siyasi partilerle yakın bir ilişkiye girerek çok sayıda milletvekili çıkardılar. Bu bağlamda Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat, Abdulillah Fırat, Şeyh Fethullah'ın torunu Gıyasettin Emre, Palu şeyhlerinden Şeyh Ali Sebti'nin torunları Ali Rıza Septioğlu ve Faruk Septioğlu, Melekan şeyhlerinden Şeyh Vahdettin'in oğlu Mahmut Sönmez ve Çan şeyhlerinden Hüsamettin Korkutata'nın çeşitli dönemlerde farklı siyasi partilerden milletvekili seçilmesini, sözkonusu partikülarist ilişkilerin somut bir neticesi olarak okumak mümkündür.

Siyasi partilerin bölgede ilişki kurduğu nüfuz sahibi gruplardan biri de aşiretlerdir. Modernleşmeyle birlikte eski önemini kaybetmesi beklenen aşiretler çok partili hayata geçişle birlikte gittikçe önem kazanan sosyal ve siyasal birimlere dönüştüler. Bilhassa 1950'li yıllardan itibaren aşiretler siyasal partiler tarafından oy deposu olarak görülmeye başlandı. Aşiret liderleri aracılığıyla aşiretin tüm oylarına sahip olmayı benimseyen politik merciler, aşiret liderlerini, deyim yerindeyse, el üstünde tutarak aşiret sisteminin devamını ve etkinliğini sağlamışlardır. Safiye Ateş Durç, konu hakkında şunları söyler:

> Aşiretler, sadece toplumsal örgütlenme alanı değil aynı zamanda siyasal örgütlenme ağlarının da işlendiği birimlerdir. Türkiye'de özellikle çok partili yaşama geçişle birlikte birer oy deposu haline getirilen aşiretler, sıradan örgütlenmeler olmaktan çıkmış ve siyaset sahnesinde rol alan etkin birer siyasal örgütlenme halini almışlardır. Daha önce yerel düzeyde yaşanan çatışmalar, biçim değiştirerek siyasallaşmıştır. Siyasal seçkinlerin desteklediği aşiret liderleri siyasal partilerle ilişkilerini koruyabilmek için aşiret üyeleri

103 Subaşı, *a.g.e.*, s. 63.

> üzerinde baskı kurmuşlardır. Ancak bu baskı, gözle görülen bir baskı olmaktan öte aşiret üyelerinin kendi kendilerinde hissettikleri bir baskı olarak gelişmiştir.[104]

Bu bilgilerden hareketle Türkiye'de son yıllara dek gerçekleştirilen mahalli ve genel seçimlerde Kürt coğrafyasında özgür bireysel tercihten ziyade nüfuz sahibi olan aile büyüklerinin, aşiret reislerinin, mollaların ve şeyhlerin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, seçimlerde parti veya şahıs seçimi bireysel bir tercihten ziyade toplumda nüfuz sahibi olanların tercihinin belirleyici olduğu görülmektedir. Durç, seçim dönemlerinin aşiretlerin siyasetle ilişkilerini belirleyen ve sıklaştıran dönemler olduğuna dikkat çeker ve hangi partinin destekleneceğinin aşiret liderinin uhdesinde olduğunu söyler: "Seçim dönemleri aşiretlerin siyasetle ilişkilerini belirleyen en önemli dönemlerdir. Bu dönemde hangi aşiret daha fazla oy potansiyeline sahipse o aşiret siyasal partilerin gözdesi durumuna gelir. Dolayısıyla üyelerin çoğu, desteklemeseler dahi aşiretlerinin prestijlerini koruyabilmek adına liderin önderliğinde aşiretin desteklediği partiye oy verir ya da vermeyi taahhüt eder."[105]

Görüldüğü gibi, Zaza toplumunda siyaset, çok partili hayata geçilen 1950'den 20. yüzyılın sonuna dek, daha ziyade kolektif bir biçimde icra ediliyordu. Hiç şüphesiz, bu kolektif icrada, aşiret reisleri ile şeyhler, kendi mensuplarının ve taraftarlarının politik tutumunu belirlemede öncelikli bir yer tutuyordu. Ancak aşiretlerin ve şeyhlerin, son çeyrek yüzyılı aşkın bir süredir eski etkilerini kaybettikleri görülmektedir. Bilhassa 2000'li yıllarla birlikte şehirleşme, ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler, eğitim seviyesinin yükselmesi, sekülerleşme ve bireyselleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte, Zazalarda siyasette kolektif bir tutumdan ziyade bireysel tercihler önem kazanmaktadır. Ayrıca bölgede Kürt milliyetçiliğinin genç jenerasyon arasında yaygınlaşması da aşiret reislerinin ve şeyhlerin politik tutumlarının genelleşmesini önlemektedir. Tüm bu gelişmeler, Zazalar arasında şeyhlerin ve aşiret reislerinin nüfuzlarının dikkat çekecek derecede azaldığını, daha doğru bir ifadeyle, eski gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Özetle ifade etmek gerekirse, bir aşiret toplumu olan Zaza toplumunda çok partili hayata geçişten itibaren siyasal tercihlerin şekillenmesinde aşi-

---

104 Safiye Ateş Durç, *Türkiye'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi: Metinan Aşireti Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 1.

105 Durç, *a.g.t.*, s. 106.

ret reislerinin, ağaların, mirlerin ve şeyhlerin birinci derecede etkili olduğunu söylemek mümkündür. İslâmcılığın ve Kürt milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği 1980 sonrasından günümüze ise Zazaların siyasal tercihlerinin daha ziyade etnik ve dinsel aidiyet üzerinden şekillendiği görülmektedir. Diğer bir deyişle Zazalarda seksen sonrası tarihsel ve siyasal yönelimler dikkate alındığında Zazaların siyasal tercihlerinin daha ziyade etnik ve dinsel aidiyetler üzerinden şekillendiğini söylemek mümkündür. Açıkçası, Zazaların seksen sonrası siyasal tercihlerine bütüncül olarak bakıldığında tıpkı Kurmanclar gibi bir kısmının dinî aidiyetlerini önceleyerek muhafazakâr/İslâmcı partileri, diğer bir kısmının ise etnik aidiyetlerini önceleyerek Kürt partilerini destekledikleri görülmektedir. Biraz daha açmak gerekirse Zaza toplumunda iki kutuplu bir siyasi gelenekten bahsetmek mümkündür. Şöyle ki, Sünni Zazalar ağırlıklı olarak muhafazakâr sağ partileri desteklerken, başta Dersim Alevileri olmak üzere diğer coğrafyalardaki Alevi Zazalar ise sol partileri destekler. Alevi Zazaların da politik tercihlerini iki ayrı fraksiyon belirler. Buradan hareketle, bir kısım Alevi Zazalar çoğunlukla CHP olmak üzere diğer Türk sol partilerini desteklerken geri kalan Alevi Zazalar ise Kürt sol partilerini desteklemektedir. Bununla birlikte son yıllarda başta Diyarbakır olmak üzere Bingöl ve Siverek gibi bölgelerde yaşayan Sünni Zazaların da Kürt siyasal partilerine önemli oranda destek verdiklerini belirtmek gerekir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Dil-Lehçe Dikotomisinde Zazaca

II.

GLOSSAR FÜR DAS IDIOM ZAZÁ.

A.

aiṅé, (türk. آینه), Spiegel.

aûka, Wasser, Quelle, Bach.
Vgl. Krm. av.
aûka ḍévi, Bier.

aúḍara, sogleich, 50.1.

àuṅén'a, (ich) sehe.
auṅá, auṅā, sah, 50.1; 51.8; 64.8.
auṅaí, sahen, 49.6.
baûṅi, sieh, schau zu, scht, 63.9; 78.1.

aunaúṅke, Schakal.

Aḥmed, Personenname.

áqil, Verstand.
Vgl. Krm. áqil.

ākén'a, (ich) öffne; s. kén'a.
ākérd, ākérd, öffnete, 51.8; 65.10.
ākérdau, ist offen.

ageíra, āgeraí, ging, war im Gehen begriffen, 71.5.
āgeraí digeraí, ging hin und her, 85.13.

aγá, (türk. آغا), Agha.
pl. aγān, 62.3, aγalerān, 79.8.

āṅḍén'a, (ich) ziehe heraus.
āṅd, zog heraus.

áya, jener, e, es, 64.13.

Adár, Monatsname; s. Abth. S. xv.

adír, Feuer.
Vgl. Krm. aγir.

ána, dieser, e, es; s. ēn'a.

ána, (ich) bringe, 84.16.
ánu, (er) bringe, 51.9.
Vgl. Krm. āni.

aširān, vom Stamme (Tribus), zum Stamme gehörig; s. aširét.

aširet, (arab. عشيرة), Stamm, Tribus.

āšma, āšme, Monat, Mond; s. Abth. I, S. xv, xxv, Anm. 12.

asān be, ruhe aus, erhole dich, 51.1-2.
Vgl. npers: آسان, آسا بیدن.

Peter J. A. Lerch'in *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band II'de Zazaca Sözlük.

MİLLİYETÇİLİK, ULUS-DEVLET VE DİL

Çalışmanın başında da vurgulandığı üzere son birkaç on yıldır artan kimlik ve etnisite tartışmalarının postmodernizmden ve küreselleşmeden bağımsız olmadığını belirtmek gerekir. Şüphesiz, bu tartışmayı alevlendiren önemli gelişmelerden biri de Soğuk Savaş döneminin sona ermesidir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, Walzer'in "kavimlerin geri dönüşü" şeklinde ifade ettiği[1] Soğuk Savaş sonrası dönem, başta Ortadoğu ve Balkanlar olmak üzere yerkürenin birçok coğrafyasında milliyetçiliğin ve etnik kimlik vurgusunun yükselişe geçtiği bir dönem olarak tarihteki yerini almış olduğu görülmektedir. Kuşku yok ki, günümüzde Zazalar ve Zazaca etrafında cereyan eden tartışmaların da Walzer'in sözünü ettiği süreçten bağımsız gelişmediğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte Zazalar ve Zazaca hakkındaki tartışmaların en mühim itici gücünün "dil milliyetçiliği" kavramı etrafında şekillendiğini belirtmek gerekir. Çalışma boyunca sıklıkla ifade edildiği üzere, dil ve etnik köken arasındaki sınırlar çok belirgin değildir. Bundan olsa gerek, günümüzde Zazaların etnik kimliği konusundaki tartışmalar daha ziyade dil üzerinden yürütülmektedir. Bu bölüm, Hobsbawm'ın "filolojik milliyetçilik" olarak adlandırdığı dil tandanslı Zaza milliyetçiliğinin yükselişe geçmesinin sebepleri, dil-lehçe tartışmaları, ulus-devlet, milliyetçilik ve dil ilişkisi üzerinden konuyu anlamaya odaklanıyor. Bölümün sonunda *Zazaca literatür* baş-

1 Bkz. Michael Walzer, "The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem", *The Nationalism Reader*, ed. Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay, Humanities Press, New Jersey, 1995, s. 322-332.

lığı altında Zazacanın yazıya geçirilişi ve Zazaca çalışmalar ele alınarak kısa bir literatür değerlendirmesi yapılıyor.

Bilindiği üzere, milliyetçilik ve ulus-devlet literatürüne bakıldığında dil ve ulusal kimlik arasında çok sıkı bir ilişkinin var olduğu göze çarpar. Daha açık bir ifadeyle, ulus kurgusunda/millet inşasında dilin çok önemli bir yeri vardır. Avrupa'da dil ve etnik/ulusal kimlik arasındaki ilişkinin Rönesans döneminde ortaya çıktığını; bu dönemde Latince yerine yerel dillerin kullanıldığını/yaygınlaştığını ve Anderson'ın bu durumu "matbuat kapitalizmi" adıyla kavramsallaştırdığını hatırlamak gerekir.[2] Bununla birlikte "ulusal dil" kavramının 19. yüzyılda Herder, Fitche ve Humboldt gibi romantik düşünürler sayesinde yaygınlık kazandığını belirtmek gerekir. Sözkonusu düşünürler milleti dil üzerinden tanımlamakta ve ortak bir dili konuşan insanların bir milleti oluşturduklarını ve dolayısıyla dilin "milli ruh"u yansıttığını ifade etmektedir. Açıkçası, ulusçuluk kuramcılarından Herder, Fichte, Humboldt ve Hayes gibi çok sayıda düşünür, millet olmanın başat şartı olarak "ortak bir dil"e vurgu yapmaktadır. Mesela Herder, "İnsanı insan yapan dildir. Dilden önce insandan söz etmek anlamsızdır çünkü dil aynı zamanda düşüncedir. Ortak bir dil konuşan insanlar, milletin ilk aşamasını oluştururlar. Ulus ise ailenin doğal bir uzantısı sayılabilir çünkü dilin paylaştığı en küçük grup ailedir. Her insan bir dilin ve topluluğun ürünüdür" diyerek dilin uluslaşmadaki önemine dikkat çeker. Devamında Herder, konuyla ilgili olarak şunları söyler: "Bir ulus atalarının dilinden daha kıymetli bir şeye sahip olabilir mi? Dilin içinde bütün gelenek, tarih, din, var oluş prensipleri yaşar; dil; kalp ve ruhtur."[3] Hayes ise, "[...] Bir milliyet etkisini, karakterini, ferdiyetini, her defasında olmasa da, fiziki coğrafyadan veya biyolojik ırktan değil, kültürel ve tarihi güçlerden alır. Dil'i, bunların ilki ve en önde geleni sayıyorum" diyerek dili, bir milletin geçmişi ile geleceği arasında "somut bir bağ" olarak tanımlamaktadır.[4] Son olarak, Murat Belge de, milliyetçilik ideolojisinin başta gelen öğelerinden birinin, belki de birincisinin "dil" olmasında şaşılacak bir şeyin olmadığını belirtir ve devamında şunları söyler: "Dolayısıyla dil bütün milliyetçiliklerin erken aşamalarında aydın kesimin, intelligentsia'ların en çok ilgi duyduğu alan olmuş, milli özlemler siyasetten önce edebiyat (ve sanat) düze-

2 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 6. Baskı, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

3 Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 3. Baskı, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 38-39.

4 Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalcılık" Tasavvuru*, 2. Baskı, çev. Murat Çiftkaya, Iz Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 13-14.

yinde biçimlenmeye başlamıştır."[5] Tüm bunlar, dil ile ulusal kimlik arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi açısından dikkate değerdir.

Buna mukabil Anthony Smith, Eric Hobsbawm ve Zygmunt Bauman gibi düşünürler milleti, dil, din, etnik köken, coğrafya, tarih ve siyasi birliktelik gibi "ortak müşterekler" üzerinden tanımlamakta; geçmişten gelen müşterek miras ile müşterek gelecek tasavvurunun bir topluluğa millet bilinci kazandırdığını ileri sürmektedir. Mesela adı geçen düşünürler arasında yer alan Zygmunt Bauman, "millet nedir?" sorusunun tek bir yanıtının bulunmadığını ifade ederek millet-dil ikişkisi hakkında şunları söyler:

> Milletlerin genelde ortak bir dille seçildiği ve birleştiği de doğrudur. Ancak ortak ve ayrı bir dil olduğu farz edilen şey büyük oranda milliyetçi bir kararın (ve sıklıkla karşı çıkılan bir kararın) sonucu ortaya çıkmıştır. Genelde bölgesel ağızlar söz dağarı, söz dizimi ve deyimleri bakımından neredeyse karşılıklı iletişime imkân vermeyen bir özgünlük taşırlar. Ancak ne var ki onların kimlikleri tanınmaz ya da etkin olarak bastırılır ve onlar milli birliği bozacakları korkusuyla ayrı diller olarak kabul görmez. Öte yanda, görece küçük yerel farklılıkların altı çizilir, ayrımlar abartılır ve böylece bir lehçe ayrı bir dil ve milletin ayırıcı özelliği katına çıkartılabilir. (örneğin, Norveççe ile İsveççe, Hollandaca ile Flamanca, Ukraynaca ile Rusça arasında farklılıklar, iddiaya göre aynı milli dilin çeşitlemeleri olarak –tanınmasa bile– gösterilen birçok "yerli" ağız arasındaki farklılıklardan çok daha belirgin değildir.)[6]

Bauman, aynı toprak parçası ve dilin, ayrı ve belirleyici bir nedenden dolayı milletin "gerçekliği"nin unsurları olarak yeterli olmadığını, oturulan toprak parçası ve bir dil topluluğuna katılımın tek başına milletin kurucu özellikleri olarak kabul edilmeleri durumunda, milletin, tüm milliyetçiliklerin talep ettiği "mutlak, koşulsuz ve ayrıksı bağlılık" iddiasında bulunamayacak kadar "gözenekli" ve "tanımsız" olacağını belirtir.[7]

Milliyetçilik literatürünün önemli isimlerinden Anthony Smith ise bilim adamlarının dili etnisitenin ayırt edici bir işareti saymayı sürdürdüklerini ancak bu yaklaşımın, etnik topluluğun hem eski hem modern çağlarında büyük ölçüde basitleştirilmesine ve yanlış anlaşılmasına yol açan bir bakış açısı olduğunu ifade ederek şunları söyler: "[...] Dilin tek başına olmasa bile, uzun süredir etnisitenin ana ayırt edici işareti olduğunu gösteren örnekler çoğaltı-

5 Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 108-109.

6 Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, 7. Basım, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 189-190.

7 Bauman, *a.g.e.*, s. 191.

labilir. Oysa bu çoğunlukla etnik topluluk anlayışını bölen ve ilgisiz bir nitelik taşır. Gael dili konuşan Highlands ile Lallans konuşan Lowlands arasındaki konuşma farklılığı İskoç kimliğine zarar vermemiştir. Güney Galler'deki İngilizce konuşan Galliler, kendilerini Kuzey Galler'deki Galce konuşan vatandaşları kadar etnik olarak Galli hissederler."[8]

Bu kısa girişten sonra milliyetçiliğin ve ulus-devletin lehçelerin yakınlaşmasındaki ve dillerin standartlaşmasındaki rolüne değinmek gerekir. Malum olduğu üzere, milliyetçilikler çağı olarak tanımlanan 19. yüzyıl, aynı zamanda ulusal dillerin ortaya çıkış yüzyılı olmuştur. Açıkçası, milliyetçilikler ve ulus-devletlerin ortaya çıkmasından önce aynı topluluklar arasında dil birliği yoktu. Dolayısıyla ulusal dillerin, milliyetçilik ve ulus-devlet ile paralel bir tarihsel seyire sahip olduğunu açık bir biçimde vurgulamakta yarar var. Konuyu biraz daha açarak ifade etmek gerekirse, Avrupa'da matbuat, ticaret, iletişim ve ulaşım alanlarındaki gelişmelerin ve ilerlemelerin aynı topluluklar arasında dil birliğini sağladığını belirtmemiz gerekir. Bilhassa Avrupa'da matbuatın gelişmesinin bir neticesi olarak İncil'in yerel dillere tercüme edilmesi birçok dilin ulusal dil haline gelmesini sağladı. Daha da önemlisi, milliyetçi ideolojinin ulusal dillere yüklediği ehemmiyet 1789 Fransız Devrimi sonrasında daha da belirginleşti. Diğer bir deyişle, Fransız Devrimi ile birlikte siyasal bir boyut kazanan milliyetçilik ideolojisinin Avrupa'da Fransızca, Almanca ve İtalyanca gibi dillerin resmi dil olarak kabul edilmesine ve azınlık dillerinin "sorun" haline gelmesine neden oldu. Bu gelişmelerin akabinde 19. yüzyılda Avrupa'da zorunlu eğitimin yaygınlaşması ve yazılı basının önem kazanması dillerin homojenleşmesine/standartlaşmasına ivme kazandırdı. Açıkçası, modern dönemlerde ulus-devletler ulus inşasını daha ziyade dil standardizasyonu ve dilsel homojenleştirme yoluyla gerçekleştirdi. Böylece farklı ağız ve lehçelerden oluşan ve anlaşmazlığa sebep olan çok-ağızlı ve çok-lehçeli dillerin yerini "ulusal diller" aldı. Tüm bu tarihsel gelişmeler ve gerçekler gözönünde bulundurulmakla ancak konumuz olan Zazalar hakkındaki tartışmalar anlaşılabilir. Diğer bir deyişle, Zazalar hakkındaki tartışmaların daha iyi anlaşılması için milliyetçilik, ulus-devlet ve ulusal dil arasındaki ilişkinin bilinmesi elzemdir. Bundan dolayı, burada kısa da olsa milliyetçilik, ulus-devlet ve ulusal dil arasındaki ilişki irdelenecektir.

Milliyetçilik ve ulus-devlet çalışmalarının önemli isimlerinden Karl Deutsch, ulusun oluşumunda ulaşım ve iletişim ağlarının gelişmesinin hayati

8 Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 52.

rolü olduğunu belirtir. Deutsch, iletişimin kitleselleşmesinin, ekonominin parasallaşmasının, okur-yazar nüfusun artışının, tarım dışı mesleklerin önem kazanmasının ve iç göç sürecinin tetiklediği toplumsal sirkülasyonun kişileri bir "ulus"a dâhil ettiğini ileri sürer.[9] Daha da önemlisi Deutsch, ulaşımın gelişmesinin iletişim ağını ve iktisadi sirkülasyonu hızlandırdığını, bunun neticesinde farklı lehçelerin bütünleşerek standart diller ortaya çıkardığını söyler. Deutsch'un "ulusal bütünleşme süreci"nde hayati önem atfettiği süreçlerden biri de "dillerin bütünleşmesi"dir. Deutsch'a göre modern dönemle birlikte ticaret yollarındaki sirkülasyon, pre-modern dönemlerdeki "yerleşik izole hayat tarzı" nedeniyle farklılaşmış olan lehçe ve ağızları, siyasal ve iktisadi bakımdan başat hale gelen yörenin lehçesi ya da ağzı etrafında standartlaştırmıştır. Deutsch, sanayileşmenin yatay ve dikey toplumsal bir hareketlilik ortaya çıkararak iletişim ve ulaşım ağının değişim gösterdiğini ve bunun neticesinde de doğal bir asimilasyonun yaşanarak toplumu homojenleştirdiğini savunur. Deutsch'a göre böylece ulus-altı aidiyetler tedricen ortadan kalkarak insanlarda "bir halktan olma bilinci" gelişir.[10]

Ulusları "hayali cemaat" olarak tanımlayan Benedict Anderson da ulusu ortaya çıkaran şeyin ve ulusçuluğun kitleselleşmesini sağlayan gelişmenin "matbuat kapitalizmi" olduğunu ifade eder. "Matbuat kapitalizmi" ile Latince eski önemini kaybederken, Avrupa'daki yerel diller önem kazandı. Eğer "matbuat kapitalizmi" olmasaydı, Deutsch'un ifade ettiği dillerin bütünleşmesi ve dolayısıyla müşterek bir kimliğin oluşması mümkün olmayacaktı. Aşağıdaki pasajda Anderson, matbuat kapitalizmiyle gerçekleşen dil standardizasyonuna dikkat çekmektedir:

> Matbaa öncesi Avrupa'da ve elbette dünyanın diğer yörelerinde, konuşanları için hayatlarının o zaman da şimdi de her şeyi olan dillerin çeşitliliği baş döndürücü boyutlardaydı; o kadar ki eğer kapitalist yayıncılık sözlü dillerden her birinin sunduğu potansiyeli sömürmeye kalkışsaydı, son derece küçük ölçekli bir kapitalizm olarak kalırdı. Ama bu çeşitli lehçelerin, belirli sınırlar içinde çok daha az sayıdaki yayın dilleri halinde derlenmesi mümkündü. Sesler için kullanılacak herhangi bir işaret sisteminin rastlantısallı-

9 Bkz. Suavi Aydın, *Terzinin Biçtiği Bedene Uymazsa: Türk Kimliğinin Yaratılması ve Ulusal Kimlik Sorunu Üzerine*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara 2009, s. 36-38. (Karl Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, Alfred A. Knopf. Inc., New York, 1969'dan naklen.)

10 Bkz. Suavi Aydın, ""Umran Yolu": Demiryollarının Gelişimi ve Türkiye Demiryolları", *Tren Bir Hayattır*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 36. (Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communications: An Inguiry into the Foundation of Nationality*, M.I.T Press, Cambridge, 1966'dan naklen.)

> ğı, bu derleme sürecini kolaylaştırdı. [...] Bugünkü İngilizcede ough harflerinin, "although", "bough", "lough", "rough", "cough" ve "hiccough" kelimelerinde farklı şekillerde telaffuz edilmesi, hem bugün standart haline gelmiş olan İngilizce yazımın ne kadar geniş bir lehçeler çeşitliliğinin sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu hem de nihai ürünün ideografik niteliğini gösteriyor. [...] Başka hiçbir şey, birbirleriyle ilişkili halk dillerinin "derlenmesine" dilbilim ve sözdiziminin dayattığı sınırlar içinde, matbaa yoluyla çoğaltılabilen ve piyasa aracılığıyla yaygınlaştırmaya elverişli yayın dilleri yaratan kapitalizm kadar büyük bir katkıda bulunmadı.[11]

Anderson, 19. yüzyılda okur-yazarlık, ticaret, sanayi, iletişim ve devlet aygıtlarındaki genel büyümenin, her hanedanlığın siyasal coğrafyasında halk dili temelinde birlik yarattığını ifade ederek[12] matbuat kapitalizmiyle ortaya çıkan yayın dillerinin üç yoldan ulusal bilincin temellerini attıklarını ileri sürer:

> Bu yayın dilleri, üç farklı yoldan ulusal bilincin temellerini attılar. Bunlardan en birincisi ve önemlisi, Latincenin altında ama konuşulan halk dillerinin üzerinde bir düzeyde, birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratmak oldu. Konuşurken birbirlerini anlamakta güçlük çeken ve hatta kimi zaman tamamen başarısız kalan, devasa sayıdaki Fransızcalar, İngilizceler, İspanyolcalardan birini bilenler, artık birbirleriyle baskı ve kâğıt aracılığıyla anlaşabiliyorlardı. Bu süreçte bir yandan kendi dil alanları içinde yer alan yüzbinler ya da milyonlarca insanın farkına varırken, aynı zamanda *yalnızca* o yüzbinler ya da milyonların bu şekilde kendileriyle aynı alana ait olduğunun da farkına vardılar. Yayın aracılığıyla bağlı oldukları bu okur-yoldaşlar, kendi dünyevi, tikel ve görünür görünmezlikleriyle ulusal olarak hayal edilen cemaatlerin nüvelerini biçimlendirdiler. İkinci olarak, kapitalist yayıncılık dile yeni bir sabitlik kazandırdı. Bu sabitlik, uzun vadede, öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulundu. Üçüncü olarak, kapitalist yayıncılık eski idari halk dillerinden farklı bir iktidar dili yarattı. İster istemez bazı lehçeler yayın diline daha "yakındı" ve bu lehçeler yayın dilinin alacağı nihai biçim üzerinde egemenlik kuruyorlardı. Bu avantajdan yoksun olan kuzenleri, her ne kadar yayın diline özümsenebiliyorlarsa da, her şeyden önce kendi yayın biçimlerini dayatma konusunda başarılı olamamış [ya da ancak kısmen başarılı olmuş] olmaktan ötürü itibar kaybettiler. Kuzeybatı Almancası, örneğin Bohemya'da konuşulan Çekçeden farklı olarak, yayın Almancasına özümsenebildiğinden, büyük ölçüde konuşulmakla yetinilen ve dolayısıyla standardın altında olarak değerlendirilen Platt Almancasına dönüştü.[13]

11 Anderson, *a.g.e.*, s. 32-33, 59.
12 Anderson, *a.g.e.*, 94.
13 Anderson, *a.g.e.*, s. 59-61.

Milliyetçilik literatürünün önemli bir ismi olan Hans Kohn da "milliyetçilik çağı"ndan önce toplumların kendi ana dillerinin çok geniş bir coğrafyada konuşulduğunun çok nadir farkında olduklarını söyleyerek bu konuya dikkat çeker:

> Milliyetçilik çağından önce kitleler ana dillerinin çok geniş bir bölgede konuşulduğunu nadiren fark edebilirdi. Aslında aynı dili değil, bazıları için anlaşılmaz olan çeşitli diyalektleri konuşuyorlardı. Konuşulan dil, doğal bir gerçeklik olarak kabul edilmişti. Politik ya da kültürel bir mücadele nesnesi olarak görülmediği gibi politik ya da kültürel bir etken olarak bile görülmüyordu. [...] Dil farkındalığı uzak ya da sınırlararası yolculuklar yapıldığı zaman oluşabiliyordu. Yabancı dili konuşan grubun yabancı karakteri fark edilmiş ve böylece birçok farklı milliyet grubu ortaya çıkartılmış ve adlandırılmıştır. [...] Orta Çağ Avrupası, İslâm dünyası, Hindistan ve Çin'de uygarlıkların zenginliğini içeren ve taşıyan dil, genel olarak halk tarafından gündelik olarak konuşulan dil değildi. Bu dil yalnızca eğitimli sınıfın kullanabildiği, öğrenilebilen bir dildi. Farklı bir kaynaktan gelen bir dil olmamasına rağmen kadim ve tamamiyle edebi, klasik yapılar bakımından çok zengin bir dil olduğundan, yalnızca küçük bir azınlık tarafından anlaşılabilmekteydi. [...] Milliyetçilikten önce bir dil, onu konuşan grubun gücünü ve prestijini belirleyen bir faktör olarak çok nadir öne çıkıyordu. [...] Protestan ülkelerde İncil'in yerli dillere çevrilmesi herhangi bir milliyetçilik motifi olarak görülmemiş, hakiki dinîn yayılmasını kolaylaştıran bir etken olarak değerlendirilmiştir. [...] Sonraki dönemlerde dinîn egemenliği devam etmesine rağmen, bu tercümeler milli duyguların yükselişini teşvik etmiştir. Aynı tercümeler, matbaacılığın gelişmesi ve kitlesel eğitimin yaygınlaşmasına paralel olarak ana dile tanınan ağırlığın artmasına katkıda bulunmuştur. Bu süreçle eş zamanlı olarak dil, farklı diyalektleri ortadan kaldıran veya onları gölgede bırakan bir üstünlük kazanmış ve daha geniş bir bölgede geçerlilik kazanarak tektipleşmiştir.[14]

Aynı dili konuşan, aynı tarihe ve geleneklere sahip olan toplumların milliyetçilik çağı ile birlikte ayrıştıklarını ifade eden Kohn'un konuyla ilgili olarak söyledikleri oldukça anlamlıdır: "Aynı dili konuşan, çok yakın zamana kadar aynı tarihe sahip olan ve birbirine çok benzer gelenek ve âdetlere sahip toplumlar farklı milliyetler, hatta sıklıkla birbiriyle çatışan halklar halinde karşımıza çıkabilmektedir. Ayrı milliyetlerin varlığı için nesnel kriterlere ihtiyaç olduğu varsayımını boşa çıkartan uç bir örnek olan Norveç ve Danimarka'da bulunabilir. Her iki toplum da aynı kökenden gelmekte ve aynı di-

14 Hans Kohn, "Milliyetçilik Fikri", *Milletler ve Milliyetçilikler*, der. Mümtaz'er Türköne, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 134-135.

li konuşmakta olmasına rağmen tek bir millet değillerdir. Mamafih, kendilerini iki ayrı milliyet olarak görmekte ve Norveçliler kendi dillerini farklı bir milliyet olmanın sonucu olarak farklılaşmaktadır."[15]

Milliyetçilik, ulus-devlet ve dil konusundaki yakın ilişkiye dikkat çekenlerden biri de Anne-Marie Thiesse'dir. Anne-Marie Thiesse, dillerin standardize edilmesinden önce çok-lehçeli olduğunu, ulus-devletler çağıyla birlikte "ulusal dil"in zorunlu hale geldiğini ve bu durumun da "dilsel çoğulculuğun" kökünü kazıdığını söyler. Anne-Marie Thiesse, "ulusal dil"in ulusu yansıtması ve çok çeşitli işlevleri görmesi gerektiğini şu sözlerle ortaya koyar:

> Milliyetçilik öncesi çağın lisan haritası göze çarpacak denli farklıydı. Yazılı ve sözlü, birbirinden farklı dillerin aynı ortamda bir arada var olmaları sıradan bir olguydu. Bu dillerin kullanımı, iletişimin bağlamı tarafından olduğu kadar konuşanların toplumsal statüsüne göre de belirleniyordu. Kültür dili, seçkinlerin dili, idari dil, öğretim dili birbirinden ayrılabiliyor, nüfusun büyük bir bölümü ise yazılı olmayan lehçeleri konuşuyordu. [...] Ulusal bir dil çok çeşitli işlevleri görmekle yükümlüdür. Ulusal dil, ulus bünyesinde hem dikey hem yatay iletişimi sağlamalıdır, yani coğrafi kökeni ve toplumsal statüsü ne olursa olsun ulusun bütün mensupları o dili anlamalı ve kullanmalıdır. Ulusal dil her fikri, her olguyu ifadeye izin vermelidir; en eskisinden en yenisine, en soyutundan en somutuna kadar. Ulusal dil ulusu yansıtmalı ve onu kendisinde somutlaştırmalı; ulusun tarihinin derinliklerine kök salmalı; halkın izini taşımalıdır. [...] Modern, yazılı ve kolayca modernize edilebilir bir dilin varolduğu ve nüfusun kayda değer kısmı tarafından bilindiği durumlarda, yapılacak iş daha ziyade üsluba ve anlambilime ilişkin zenginleştirmelerden, dile ve öğretime değer kazandırmaktan ibarettir.[16]

Anne-Marie Thiesse, ulus-devletlerle birlikte uygulanan eğitim ve yayın politikalarıyla ulusal dillerin yaygınlaştığına ve lehçelerin ortadan kalktığına şu cümlelerle dikkat çeker: "19. yüzyılda ulus-devletlerin sınırlarının, dilsel sınırlarla örtüştüğü ve homojen bir dilsel alanı çevrelediği varsayılıyordu. Aslında nüfusun tamamının yerel lehçeler yerine yeni ulusal dili kullanması, farklı devletlerdeki eğitim politikalarının yoğunluğuna, coğrafi ve toplumsal hareketliliklere göre eşitsiz bir şekilde gelişim göstermiştir. Pek çok ülkede ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında –radyo ve bilhassa televizyon gibi–

15 Kohn, a.g.m., s. 139-140.

16 Anne-Marie Thiesse, "Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, haz. Alain Dieckhof-Christophe Jaffrelot, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 159.

kitle iletişim araçlarıyla birlikte, milli dil kullanımı lehçelerin kullanımını ortadan kaldırabilmiştir."[17]

Ulus-devletin icadının lehçelerin "milli dil" denilen dillerle bütünleşmesine, sayısının azalmasına ve en nihayetinde ortadan kaybolmasına neden olduğunu belirten Astrid von Busekist dil ile ulus-devlet arasındaki ilişkiyi şu cümlelerle izah eder:

> Devletlerin ulusal kuruluş tarihi genelde, lehçelerin sayısının tek bir milli bölgesel dil karşısında giderek küçülmesinin tarihidir. [...] Dil milliyetçileri *tarihe* karşı, bir dilin evveliyatını ve belli bir konuşmacı grubuna aidiyetini icat ederler veya etimolojik veya filolojik hakikatlere stratejik amaçları doğrultusunda çekidüzen verirler. [...] Dil milliyetçileri *çoğulculuğa* karşı, milli dil içinde ve dil dolayımında kültürün tekliği ve bütünlüğünün mücadelesini verirler. *Dillerin yayılımı* karşısında, ortak kimliğin dil bünyesindeki kutsallığını ileri sürerler. *Tahakküm* karşısında, kocamanlara karşı küçükler mantığı içerisinde, zenginliklere eşit erişimin öncelikli koşulu olarak dillerin eşitliğinden dem vururlar.[18]

Milliyetçilik literatürüne önemli katkılar yapan Eric Hobsbawm da modern öncesi dönemlerde "milli" bir dil olmadığını belirterek "yerel ağızlar" veya "lehçeler kümesi"nden bahseder: "Yazılı olmayan ana diller, aslında coğrafi yakınlık ve benzerliğe bağlı olarak, değişik kolaylık ve zorluk dereceleriyle birbirleriyle iletişim kuran bir yerel ağızlar ya da lehçeler kümesidir. Bunların bazıları, özellikle ayrımı kolaylaştıran dağlık bölgelerde, sanki farklı bir dil ailesine aitmişçesine anlaşılmaz olabilir."[19] Devamında Hobsbawm, eğitimin zorunlu ve standart hale gelmeden önce "gündelik hayatta konuşulan bir 'milli' dil yoktu ve olamazdı" diyerek milli dillerin "yapay kurgular" ve "icat edilmiş şeyler" olduğuna dikkat çeker:

> Kayda değer coğrafi büyüklüğe sahip bir bölgede, [...] salt sözlü konuşma temelinde evrim gösteren, gerçek anlamıyla konuşulan bir "milli dil" hayal etmek zordur. Başka bir deyişle, fiili ya da asıl "ana dil", yani çocukların okuryazar olmayan annelerinden öğrenip gündelik kullanımlarında işlerine yarayan deyişler, kesinlikle hiçbir anlamda bir "milli dil" değildi. [...] Dolayısıyla milli diller, hemen hemen daima yarı yapay kurgular ve yer yer,

17 Thiesse, a.g.m., s. 163.

18 Astrid von Busekist, "Dil Milliyetçiliğinin Başarıları ve Başarısızlıkları", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, haz. Alain Dieckhof-Christophe Jaffrelot, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 180, 198-199.

19 Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 71.

> modern İbranice gibi, neredeyse basbayağı icat edilmiş şeylerdir. Şöyle ki, milliyetçi mitolojinin varsayımının tersine, milli kültürün ilk temeli ve milli düşünce yapısının dayanağı omayan milli diller, genellikle fiilen konuşulan (ve lehçelere ayrılmış olan) çeşitli deyişlerden, standartlaşmış bir deyiş geliştirmeye yönelik girişimlerden hayat bulmuştur. Milli dillerin kuruluşundaki ana sorun, standart ve homojenleştirilmiş dilin temeli olarak hangi lehçenin seçileceğidir. Bu seçimden sonraki, milli grameri ve imlayı standartlaştırma ve homojenleştirme, sözcük dağarına yeni sözcükler ekleme sorunları tali kalmaktadır.[20]

Batı dışı modernleşme üzerine önemli çalışmalar yapan Murat Belge de milliyetçilik, ullus-devlet ve dil ilişkisi üzerine odaklanarak modernleşmeyle birlikte "standart" bir dilin zorunlu olarak ortaya çıktığını ve "ulusal dil" denilen bu dilin neredeyse "yoktan var edilmesi gerektiği"ni ifade eder:

> [...] iletişim için ortak bir dil bulunmalıydı. Ama 19. yüzyıl öncesinde, dünyada ve Avrupa'da böyle bir dil yoktu. Bütün diller lehçelere, "diyalekt"lere bölünmüştü ve bunların aynı dilin değişik söyleniş biçimi olması "anlaşılırlık" sorununu çözmeye yetmiyordu. Hele geniş coğrafyalara yayılarak yaşayan toplumlarda "mesafe" de, farklı bölgelerin diyalektlerini birbirleri için anlaşılmaz hale getiren etkenler arasında yer alıyordu. Sonuç olarak, bir "standardizasyon" gerekiyordu. [...] Bu da ikili bir çaba gerektiriyordu: 1) bu dilin oluşturulması, 2) bu dilin herkese öğretilmesi. Belirli koşullarda "ulusal dil" diyebileceğimiz bu dilin neredeyse yoktan var edilmesi gerekmiştir. [...] Yani, her toplum kendi genel tarzı, tarihi koşullanmaları çerçevesinde, bazen yeni bir dil "imal" ederek, ama çoğu zaman varolan çeşitli seçeneklerden birini seçerek, "standart" olmasını istediği dili belirler. Bu, konunun bir aşaması ve görece kolay olan aşamasıdır. Zor olan, bu standardı herkese iletmektir. Bu, ciddi bir eğitim seferberliği gerektirir. [...] Dolayısıyla modern toplumlar bir yandan bütün halkın ortak iletişim aracı olan dilin standardını belirlerken, bir yandan da bu standardı bütün topluma yaymanın kurumlarını oluşturmaya başladılar.[21]

Bir başka çalışmasında Murat Belge, yukarıda söylediklerini destekler mahiyette ifadeler kullanır. Söz konusu çalışmasında Belge, dilin standardizasyonunun siyasi ve ideolojik olduğunu söyleyerek benimsenen ideolojinin neticesinde müstakil dillerin ortaya çıktığını ileri sürer:

---

20 Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 72-73.

21 Belge, *Militarist Modernleşme*, s. 110-112.

> Bir standardizasyona gidiliyor, yani. Münih'teki adamla Rotterdam'daki adamın aslında aynı dili konuşmadıklarına karar vermeleri 19. yüzyılda gerçekleşti. Yoksa Münih'teki adam Nurnberg'e gittiğinde de anlaşma sıkıntısı çekiyordu, ama Rotterdam'daki adamla biraz daha ileri bir anlaşmazlık yaşıyordu. Kısacası, Danimarkalılarla İsveçlilerin ve Norveçlilerin ayrı dillerde konuşmalarına karar vermeleri 19. yüzyılda gerçekleşti, yoksa hepsi aynı dilde konuşuyorlardı. Sırplar, Hırvatlar ve Boşnakların ayrı dilde konuşmaya karar vermeleri daha üç gün öncesine dayanır, yoksa onlar da aynı dilde konuşuyorlardı. Bunlar çok siyasete bağlı kararlar, ama ulus-devlet böyle bir dilsel temel gerektiriyor ve dil, milli dil olunca da milliyet meselesi başlıyor. Şimdi bu yeni siyasal örgütlenme biçimine yeni bir ideoloji lazım.[22]

Görüldüğü üzere ulusal dil konusu milliyetçilik ve ulus-devletten bağımsız düşünülemez. Daha açık bir biçimde söylemek gerekirse, ulusal dil olarak tanımlanan dillerin tamamı milliyetçi ideolojilerin ve ulus-devletlerin standardizasyon çalışmalarıyla ortaya çıktıkları tarihsel bir gerçekliktir. Standardizasyon çalışmalarının zorunlu eğitim, basın ve matbuatın yaygınlaşmasıyla daha kısa sürede neticelendiği ve bugünkü ulusal dillerin ortaya çıkmasına uygun ortam yarattığı bilinmektedir. Tam da burada, Kürtlerin diğer milletlere nazaran daha geç bir dönemde milliyetçilikle tanışmış olmalarının, kentleşme, okur-yazarlık, zorunlu eğitim, basın ve en nihayetinde ulus-devlet gibi aygıtlardan büyük oranda ya da tamamen mahrum olmalarının, günümüzde Kürtçenin ulusal bir dil olarak adlandırılıp adlandırılmaması konusundaki tartışmaları tetiklediğini belirtmek gerekir. Pek tabii olarak bu da, Kürtçenin lehçelerinin yeniden tartışılmasını ve milliyetçilik öncesi dönemde Kürtçe olduklarıyla ilgili hiçbir tartışmanın olmadığı lehçelerin lehçe mi, yoksa ayrı birer diller mi olduklarını gündeme getirmiştir. Bu durumun da en fazla Zazaca örnekliğinde yaşandığı konuyla ilgilenenlerin malumudur. Bu bölümde dil bilimcilerin ve konunun uzmanlarının Zazaca ile ilgili görüşleri esas alınarak dil-lehçe dikotomisindeki Zazaca ele alınıyor.

DİL-LEHÇE TARTIŞMALARINDA ZAZACA

Çalışmada sıklıkla vurguladığımız üzere, son birkaç on yıldır Zazalar arasında görülen etnik kimlik tartışmalarının tamamen dil etrafında yoğunlaştığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla Zazalardaki bu durumu, Hobsbawm'ın "dil milliyetçiliği" adını verdiği milliyetçilik ile izah etmek mümkündür. Açıkça

22 Murat Belge, *Linç Kültürünün Tarihsel Kökeni: Milliyetçilik*, [Söyleşi: Berat Günçıkan], Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, s. 120-121.

ifade etmek gerekirse, Zazaların Kürtlerden ayrı bir etnik grup olduğunu ileri sürenler, bir etnik grubu oluşturan tarih, kültür, coğrafya ve diğer müşterekleri göz ardı ederek bunu sadece dil üzerinden tartışmaya açmaktadır. Ancak yukarıda kısaca yer verdiğimiz milliyetçilik literatürünün önemli isimleri etnik grubun sadece dil üzerinden tanımlanamayacağını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu isimlerden biri olan Benedict Anderson dillerin milliyetçi ideolojiler için bir araç yapılmasının *her zaman* yanlış bir durum olduğunu ileri sürer: "Dilleri, bazı milliyetçi ideolojilerin yaptığı gibi, bayraklar, ulusal giysiler, halk dansları ve diğerleri gibi ulus olmanın bir amblemi olarak ele almak her zaman yanlıştır. Dillerin en önemli özelliği hayali cemaatler türeterek, *tikel dayanışma* grupları inşa edebilme yetenekleridir. [...] Dil bir dışarıda bırakma aracı değildir: İlke olarak bir dili herkes öğrenebilir. Dil dışlayıcılığın tam tersine, temelde içericidir ve içericiliğini sınırlayan tek şey Babil'den devraldığımız yazgıdır: Kimse bütün dilleri öğrenebilecek kadar uzun yaşamıyor."[23] Buradan hareket edildiğinde sadece linguistik verileri esas alarak bir etnik grubu tanımlamanın ne kadar eksik, ne kadar yanlış ve ne kadar ideolojik olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Dil-lehçe-etnik köken ilişkisinin daha iyi anlaşılması için öncelikle dilin ve lehçenin ne olduğu sorusuna cevap verilmelidir. Bilindiği gibi, bir toplumu oluşturan kurumlar içinde en önemli ve en stratejik kurumların başında dil gelir ve dil, bir "kurum"dur.[24] Bununla birlikte dil, hiçbir zaman toplumun dininden, kültüründen, tarihinden, geleneğinden ve en nihayetinde düşüncesinden bağımsız olarak sadece linguistik verilerle ele alınamayacak bir kurumdur. Çünkü Arslan'ın önemle altını çizdiği üzere, "birey konuşucunun arka planında daima geleneğin devasa kaynaklarınca paylaşılmış hayat tarzlarıyla birlikte bir 'dil cemaati' (*linguistic community*) vardır. [...] Dil, bir gelenekler sistemidir; bir dili öğrenmek, geleneklerin belirlediği yaşama tarzını öğrenmektir. 'Dil, kültür denilen makrokosmos içinde bir mikrokosmostur.' Bu mikrokosmos lingüistik kurallardan oluşur. Linguistik kurallar geleneklerdir."[25] Lehçe ise, bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik bir biçimi olarak tanımlanmaktadır.[26] Bir başka ifadeyle, farklı coğrafyalarda konuşulan ortak bir ana dil-

23 Anderson, *a.g.e.*, 150-151.

24 Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 32.

25 Hüsamettin Arslan, *a.g.e.*, s. 40.

26 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 141.

den kaynaklanan ve birbirine benzeyen "dil grupları"na lehçe adı verilmektedir. Türk Dil Kurumu (TDK) ise lehçeyi, "bir dilin tarihsel, bölgesel, siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve sözdizimi özellikleriyle ayrılan kolu" şeklinde tanımlamaktadır.[27] Açıkça belirtmek gerekir ki, dil ve lehçe konusunda yapılan bu tanımlara rağmen, Haig ve Öpengin'in önemle vurguladığı üzere, dilbilimsel faktörler ile sosyolojik, politik ve etnik faktörler iç içe olduğundan, teknik olarak dilbilim bağlamında dil ve lehçe arasında net bir ayrım yapmak oldukça zordur.[28] Sözkonusu tanımlamalara rağmen dil ile lehçe arasında kesin bir sınır olmadığını net bir biçimde belirtmek gerekir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, günümüzde dilbilimcilerin ekseriyeti dil ile lehçe ayrımının suni bir şey olduğu konusunda hemfikirler. Dahası, günümüzde dilbilimciler arasında dil ve lehçe ayrımı, daha ziyade politik ve ideolojik bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, açık, net ve dört başı mamur bir dil ve lehçe tanımı yapmak oldukça güç olduğundan dilbilimin dilin ve lehçenin geçerli bir tanımını yapması bir o kadar güç olmaktadır.

Her şeyden evvel, Zazaların Kürtlerden ayrı olduğunu savunanların en önemli argümanı Zazalar ile Kurmancların birbirini karşılıklı olarak anlamamasıdır. Bu görüşü savunanlara göre Zazalar ve Kurmanclar birbirlerini anlamadıkları için bu durum iki ayrı dilin varlığına işaret etmektedir. Halbuki günümüzde dilbilimciler "karşılıklı anlaşılabilirliliği" (*mutual intelligibility*) standartlaşmış formlara sahip "biçimler" üzerinden değerlendirmekte ve üstelik bu anlaşılabilirliliğin de her iki yönden eşit olamayabileceğini belirtmektedirler. Açıkçası, "karşılıklı anlaşılabilirlik" konusunda "derecelendirme" sözkonusu olduğundan iki yönlü bir eşitlikten bahsetmek mümkün değildir. Mesela Danca konuşanlar Norveççe konuşanları daha yüksek bir düzeyde anladıkları halde Norveççe konuşanlar Danca konuşanları daha düşük düzeyde anlamaktadır. Bunun yanısıra kişilerin dille ilişki düzeyinin, eğitim düzeyinin, dile olan ilgisinin, politik ve ideolojik tutumlarının karşılıklı anlaşılabilirliği etkilediğini vurgulamak gerekir.[29] Ayrıca, dil-lehçe tartışmalarında kullanılan ölçütlerin en mühimlerinden biri olan "karşılıklı anlaşılabilirlik" ölçütü, birçok dilbilimcinin de belirttiği üzere çok kullanışlı ve objektif bir ölçüt değildir. Mesela Haig ve Öpengin, "karşılıklı anlaşılabilirliğin" daha çok dinamik bir süreç olduğunu, farklı bir türe yeni maruz kalındığında birinin çok az anlaşıldığını, fakat kısa sürede, tek ya da çift yönlü anlaşılabilirliğin

27 http://www.tdk.gov.tr/...376734bed947cde&kelime=lehçe, Erişim Tarihi: 10.10.2014.
28 Haig-Öpengin, a.g.m., s. 101.
29 Chambers ve Trudgill, *a.g.e.*, s. 3-4.

önemli ölçüde artabildiğini belirtir.[30] Haig ve Öpengin'i destekler nitelikte bir fikir ileri süren Demir ise "karşılıklı anlaşılabilirlik" ölçütünün dil biliminde izafi ve "kullanışsız" bir ölçüt olduğunu söyler:

> [...] kimin ne tür bir metni veya konuşmayı, hangi şartlar altında, ne oranda anladığı, anlaşıldığı sanılan metinlerin gerçekten ne oranda anlaşıldığı gibi sorulara, iki farklı dil veya ağız için genel geçer güvenilir cevaplar vermek imkânsızdır. [...] Ayrıca dünyada farklı diller sayılmakla birlikte mesela İskandinav ülkeleri gibi yüksek karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip diller için örnek olduğu gibi, aynı dil içerisinde sayılmakla birlikte, Almanya Almancası ile İsviçre Almancası gibi anlaşılırlık oranı düşük diller için de yeterince örnek vardır. Bu nedenle neyin dil, neyin lehçe, neyin şive, neyin ağız olduğuna karar verirken, tartışmaları daha da karmaşık bir hale getiren karşılıklı anlaşılırlık kullanışlı bir dil ölçütü değildir.[31]

Tüm bu söylenenler dikkate alındığında dil ve lehçe ayırımında kullanılan "karşılıklı anlaşılabilirlik" ölçütünün dilbilimde yeterince kabul görmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca, dilbilimde dil ve lehçe tanımlamalarında kullanılan başta "karşılıklı anlaşılabilirlik" olmak üzere, pek çok kriterin pratikte karşılık bulmadığı da bilinen bir gerçektir. Konuyla ilgili olarak Haig ve Öpengin şunları söyler: "Pratikte, dünya çapında dillerin tanımlanmasında kriterlerin basitçe ihmal edildiği sayısız örnek vardır. Örneğin, İsveççe ve Norveççe hem konuşma hem de yazı biçimlerinde çoğunlukla karşılıklı olarak anlaşabilir, fakat standart olarak ayrı diller kabul edilirler. Diğer taraftan karşılıklı olarak birbirini anlamayan Mandarin (Standart Çince) ve Kanton türleri (Hong Kong, Macau ve Guangdong bölgelerinin türü) diğer beş önemli türler ile birlikte Çince'nin lehçeleri olarak düşünülür."[32]

Yukarıdaki bilgileri esas alarak dil-lehçe ayırımındaki sözkonusu sorunların, dilbilimcilerin dil ve lehçe tanımlamalarında "karşılıklı anlaşılabilirlik" gibi dilbilimsel ölçütlerin yanısıra toplumsal ve kültürel öğelere de başvurmalarını zorunlu hale getirdiğini söylemek gerekir. Bu cümleden olarak dilbilimciler, dil ve lehçe ayırımına gidilirken, "karşılıklı anlaşılabilirlik/anlaşamazlık" kriterinin yanısıra "ortak/farklı kültürel tarih" kriterine de başvurduklarını göz ardı etmemek gerekir.[33] Dolayısıyla günümüzde "karşı-

30 Haig-Öpengin, a.g.m., s. 101.
31 Nurettin Demir, a.g.m., s. 136.
32 Haig-Öpengin, a.g.m., s. 101.
33 Bkz. David Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 248.

lıklı anlaşılabilirlik/anlaşamazlık" kriterinin yanısıra "ortak/farklı kültürel tarih" kriteri de esas alınarak sözkonusu iki kriterin uyuşup uyuşmadığından hareketle dil ve lehçe tanımı yapılmaktadır. Konumuz olan Zazalar ve Zazaca hakkındaki tartışmalara bakıldığında tamamen "karşılıklı anlaşılabilirlik" kriterinin esas alındığı, buna karşılık "ortak kültürel tarih" kriterinin göz ardı edildiği görülmektedir. Hâlbuki çalışma boyunca sıklıkla vurgulandığı üzere, Zazaları ortak teritorya, kültür ve tarih bakımından diğer Kürt gruplarından ayırmak pek de mümkün görünmemektedir. Bundan olsa gerek, Zazaların ayrı bir etnik grup olduğunu ileri sürenler, bir etnik grubu oluşturan diğer bütün müşterekleri görmezden gelerek sadece linguistik verilerden hareketle Zazaları ve Zazacayı tanımlamaktadırlar. Son olarak, Zazaca ile Kurmancca arasındaki fark, farklılık oranı değişkenlik göstermekle birlikte Kurmancca ve Soranca için de geçerlidir. Bu gerçekliğe rağmen dilbilimcilerin veyahut tarihçilerin Sorancanın Kürtçe, Soranların da Kürt olmadığı yönünde herhangi bir iddiada bulunmadıklarını belirtmek gerekir.

Dil-lehçe ilişkisi hakkındaki bu kısa girişten sonra konunun tarihsel sürecine değinmek de konunun anlaşılması için önem taşımaktadır. Malum olduğu üzere, dildeki lehçe ve ağızların fazlalığı ve dolayısıyla aynı dili konuşan insanların birbirlerini anlamaması, pre-modern dönemde Avrupa da dâhil olmak üzere yerkürenin geniş bir coğrafyasında yaygın bir durumdu. Bu bölümün başında da ifade ettiğimiz gibi, modernizmin en önemli siyasal pratiklerinden olan ulus-devletlerle birlikte, tercih edilen ağız veya lehçeler standart "milli diller"in oluşmasına kaynaklık etti. Hobsbawm, Avrupa'daki tüm dillerin bölgesel bir temele dayandığını, bir dilin tüm lehçe ve ağızlarını kapsamadığını ve bunun politik bir seçim olduğunu söyleyerek bu konuya dikkat çeker:

> Pratikte her Avrupa dilinin tarihi bölgesel temelde yükselmektedir: Yazılı Bulgarca Batı Bulgarcasına, yazılı Ukraynaca güneydoğu lehçelerine, yazılı Macarca çeşitli lehçelerin birleşmesiyle ortaya çıkan 16. yüzyıl Macarcasına, yazılı Letonyaca üç ağızın ortalamasına, Litvanyaca iki ağızın birine vb. dayanmaktadır. 18. ya da 19. yüzyılda yazınsal statüye kavuşmayı başaran dillerde genellikle rastlandığı üzere, dil mimarlarının isimlerinin bilindiği yerlerde bu seçim keyfi (ama çeşitli argümanlarla haklı gösterilen) bir seçimi yansıtır. Bazen bu seçim politiktir ya da açık politik içermeleri vardır.[34]

34 Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 73-74.

Hiç kuşkusuz bu durum, günümüzde geç modernleşen bütün milletler için geçerlidir. Örneğin geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ve çok sayıda devlete sahip olan Araplar arasında lehçe farklılığından dolayı bir "anlaşamama" durumu sözkonusudur. Yine, günümüzde dünyanın değişik coğrafyalarına dağılmış olan Çerkezler için de bu durum geçerlidir. Abhazlar, Besleneyler, Bjeduğlar, Kabardeyler, Natukaylar, Şapsığlar ve Yegerukaylar köken olarak Çerkez olmalarına rağmen mezkûr grupların her biri bir diğerini "anlamamaktadır." Yine bu durum, Türkçe veya Türkî diller için de geçerli olup bu konu Türkoloji tartışmalarında başat bir yer tutmaktadır. Günümüz Türkoloji tartışmalarında "Türk dili ve lehçeleri", "yaşayan Türk lehçeleri", "Türk lehçe ve şiveleri", "yaşayan lehçeler", "bugünkü lehçeler", "mahalli lehçeler", "tarihi Türk lehçeleri", "tarihi Türk yazı dilleri"; "Türkiye Türkçesi", "Azeri Türkçesi", "Kırgız Türkçesi" "... Türkçesi" gibi kullanımlar, dil-lehçe tartışmalarının birçok dilde mevcut olduğunu göstermektedir.[35]

Yukarıda söylenenlere ilave olarak, Zazalar ve Kurmancların birbirini "anlamamalarını" iki dilin varlığı için delil gösterenlerin Alevi Zazalar ile Şafii Zazaların birbirlerini "anlamamalarını", ya da Bingöl Zazacası ile Dersim Zazacasının birbirini "anlamamasını" ve en nihayetinde aynı bölgede yaşayan ve birbirlerini "anlayan" Zaza ve Kurmancları nasıl ve ne ile izah edeceklerine de dikkat çekmek gerekir. Konunun daha iyi anlaşılması için Roşan Lezgin'in söyledikleri oldukça önem arz etmektedir. Zaza ve Kurmancların birbirlerini anlayıp anlamaması hakkında Lezgin şunları söyler: "Mutki, Lice, Hani, Piran, Ergani, Çermik, Siverek, Gerger ve Varto gibi bölgelerde yaşayan hemen hemen bütün Zazalar, Kurmancca lehçesini anlar ve konuşur. Eğil, Hani, Dicle, Siverek ve Bingöl gibi şehir merkezlerinde ise ağırlıklı olarak Zazaca konuşulduğundan, bu kez Kurmanclar Zazacayı anlar ve konuşur. Eğil, Lice, Kulp, Mutki, Hani, Piran, Çermik, Siverek Zazaları Kurmanccayı iyi derece anlayıp konuştukları halde, Dersim Zazacasını anlamazlar."[36] Zazaların yoğun olarak yaşadığı Çüngüş'te bir araştırma yapan Köroğlu da bu konuya dikkat çekmektedir: "Zaza'ca konuşanların yöreden yöreye dağınıklık arz etmesi gibi Zaza'ca da yöreden yöreye farklılık arz eder. Hatta bazen Çüngüş'e bağlı köyler arasında bile farklılık vardır. Ancak bu farklılık iletişim için büyük bir sorun oluşturmamaktadır. Çüngüş ve Çermik Zazaları

35 Türk dilleri ve lehçeleri ile ilgili tartışmalar hakkında bir değerlendirme için bkz. Nurettin Demir, a.g.m., s. 119-146.

36 Roşan Lezgin, "Zazalar Nedir, Ne Değildir", http://www.zazaki.net/haber/zazalar-nedir,-ne-degildir--1375.htm, Erişim Tarihi: 24/10/2014.

konuştukları Zaza'ca ile Bingöl, Tunceli gibi farklı yerlerdeki Zazalarla iletişim sağlayamamaktadırlar. Burada kullanılan Zaza'ca yazılı geleneği olmayan sözlü ve sınırlı bir iletişim aracıdır."[37] Tüm bu gerçekler, bir dilin mensuplarının ancak dilde standardizasyonun sağlanması, dilin yazılı bir hale gelmesi ve en nihayetinde dilin eğitim dili olmasıyla yakından ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Arslan'ın da dikkat çektiği üzere, bir dilin mensuplarının birbirlerini anlaması, bir dilin "kuralları"nın belirlenmesiyle doğrudan ilgilidir: "İnsanlar dilde kural haline getirilmiş bir unsura dayandıkları için birbirlerini anlayabilir ve böylece 'anlama cemaati'nin bir üyesi olurlar."[38]

Şüphesiz, sözkonusu "anlaşamama" sorunu geç modernleşen Kürtlerin dili olan Kürtçe için oldukça belirgindir. Nejat Abdulla'nın önemle altını çizdiği üzere, Kürdistan'ın coğrafi durumu Kürt dilinin lehçelere ayrılmasında dominant bir rol oynadı. Kürdistan'daki dağların birbirinden ya da Kürt merkezlerinden kopuk bölgeler oluşturması Kürtlerin birbirlerinden izole kalmasına ve bu da Kürt dilinin çeşitli lehçe ve ağızlara ayrılmasına neden oldu. Açıkçası, Kürdistan'ın coğrafi yapısı ve idari bir Kürt merkezinin yokluğu "heterojen Kürt dillerinin" ortaya çıkmasında temel belirleyici olmuştur.[39] Doğal olarak, kentleşme, sanayileşme, "matbuat kapitalizmi" ve ulus-devlet gibi modern aygıtlardan mahrum olan Kürtçenin çok-ağızlı ve çok-lehçeli yapısı günümüze dek sürdüğünden homojen bir Kürtçeden bahsetmek sözkonusu değildir. Daha da mühimi, Kürtlerin Ortadoğu'da Arap, Fars ve Türk ulus-devletlerinin egemenliğinde olması "homojen bir Kürtçe"nin oluşmasından ziyade ulusal sınırlara bağlı olarak Kürtçenin lehçeleri arasındaki farklılıkların giderek belirginleşmesi sonucunu ortaya çıkardı. Ayrıca Kürtçenin yazılı olmaktan ziyade sözlü bir müktesebata sahip olmasının, dilin gelişimine ve homojenleşmesine olumsuz bir etki yaptığını da belirtmek gerekir. Konuyla ilgili olarak Abdurrahman Qasımlo şunları söylemektedir: "Hiç kuşku yoktur ki, Kürt dilinin yazılmasına yönelik hiçbir standardın olmaması dilin gelişimini en olumsuz biçimde etkilemektedir. Gerçekte bu durum, Kürdistan'ın bütün topraklarında tek bir Kürt edebiyat dilinin oluşmasının önünde ciddi bir engel oluşturuyor."[40] Tüm bunlara ilave olarak, bir dilin çok-ağızlı ve çok-lehçeli ol-

37 Muhammet Ali Köroğlu, "Çüngüş'te Sosyal ve Dini Hayat", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 7, Temmuz 2013, s. 742.

38 Hüsamettin Arslan, *a.g.e.*, s. 38.

39 Abdulla, *a.g.e.*, s. 61, 63.

40 Abdurrahman Qasımlo, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47.

masının aynı zamanda o dilin çeşitli kültürel etkileşimlerden beslendiğinin ve dolayısıyla zenginleştiğinin bir göstergesi de olduğu akılda tutulmalıdır.

Tüm bu söylenenlerden anlaşılacağı üzere, bir toplumun bireylerinin birbirlerini anlaması büyük ölçüde dilde standardizasyon ile yakından ve doğrudan ilgilidir. Daha doğrusu, Kürtçedeki mevcut dil-lehçe tartışmalarının, bir nebze de olsa standardizasyon çalışmalarıyla azaltılabileceğini belirtmek gerekir. Ladislav Zgusta'nın belirttiği üzere, "Bir dilin standardizasyonunun iki amacı vardır: Birincisi, bilimsel terimler, terminoloji ve modern, kompleks bir yaşamın pek çok ya da bütün alanlarında bir dil kullanıldığında gerekli bütün kayıtları geliştirmek. İkincisi ise, çeşitli alanlarda konuşanlar arasında kullanım birliğini korumaktır."[41] Bunun yanında, dilbilimde iki türlü satandardizasyondan bahsetmek mümkündür: Birincisi, satandart bir dilin farklı lehçelerin birleşimine dayandığını ileri süren *bileşimsel tez*, ikincisi ise standart bir dilin tek bir lehçeye dayandığını ileri süren *üniter tez*'dir. Ancak Kürtlerin farklı siyasal coğrafyalarda yaşaması bu durumun önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Ayrıca sözkonusu siyasal coğrafyalara dağılmış olan Kürtler arasında dilsel ve kültürel temasın koşullarının olmaması standart bir Kürtçenin önünde önemli bir engeldir. Tüm bunların yanısıra, yazılı Kürtçenin üç ayrı alfabe (Arap, Latin ve Kril) arasında bölünmesi de Kürtçenin standardizasyonunu büyük ölçüde olumsuz etkilemektedir.[42] Elbette tüm bu sebeplere bir de bazı Kürtçe lehçelerin (Zazaca, Goranca) yazılı bir geleneğinin olmamasını da eklemek gerekir.

Uluslaşma süreçlerinde dil standardizasyonunun önemini yadsımamakla beraber standardizasyonun her zaman için olumlu bir durum olmadığını da vurgulamak gerekir. Bu bağlamda Per Linell'in, tek ulusal dil fikrinin dilbilimcilerin standartlaştırma çabalarının politik bir eylemi ve "yapay sosyal bir gerçeklik" olduğunu söylemesi standardizasyonun olumsuz yanlarından sadece biridir: "[...] Tek ulusal dil fikrine karşılık konuşma dilinin tek bir sistemi yoktur; bunun yerine örtüşen bölgesel ve sosyal türler kadar konuşma aktivitelerine ve türlere bağlı kısmen özel diller vardır. Tek ulusal dil fikri dilbilimcilerin standartlaştırma çabalarını içeren politik eylemlerin sonucu olarak girişilmiş yapay sosyal bir gerçekliktir."[43] Dil standardizasyonundan "zorunlu faşizm" olarak bahseden Bingöl ise dil standardizasyonunun dilin "bü-

41 Bkz. Ladislav Zgusta, "Dil, Ulus ve Azınlık Statüsü", Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil [1918-1985]*, çev. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 37.

42 Bkz. Hassanpour, *a.g.e.*, s. 269-270.

43 Haig-Öpengin, a.g.m., s. 102-103. (Per Linell, *The Written Language Bias in Linguistics*, Routledge, Londra, 2005, s. 45'ten naklen.)

tün renklerini erittiğini ve tek birine indirgediğini" ifade ederek standardizasyonun diğer olumsuz yönüne dikkat çeker: "Dil inşası kuşkusuz ki ulus inşası paradigmasına tekabül eden bir realitedir. Bu tekabüliyet beraberinde bir paradoksallık taşımaktadır. Bir yandan dilin geleceğe taşınması garanti altına alınırken bir yandan da ortak iletişim dilinin oluşumu adına, varoluşsaldan kaynaklanan renklilik, çeşitlilik ve bireysel farklılıklar, dil inşasının en önemli enstrümanlarından standardizasyona kurban edilmektedir."[44]

Milliyetçilik, ulus-devlet ve dil arasındaki ilişkiler, dil ve lehçe tartışmaları, dilsel standardizasyon ve bir ulusal dil olarak Kürtçe ile ilgili yukarıda yer verdiğimiz bilgilerden sonra şimdi asıl konumuz olan Zazacanın kökeni, mensup olduğu dil ailesi ve dil mi lehçe mi olduğu hakkındaki iddialar üzerinde duralım. Her şeyden evvel, Zazalar hakkında yapılan çalışmaların ekserisinin Zazaca üzerine yapılan dil çalışmaları olduğunu belirtmek gerekir. Çalışmanın İkinci Bölümü'nde detaylı bir biçimde ele aldığımız gibi, Zazaca dil çalışmaları ve derlemeleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren yapılmaktadır. Söz konusu çalışmalar dışında Zazacanın kökeni ve yapısı hakkında çok az sayıda da olsa akademik çalışmaların yapıldığı bilgimiz dâhilindedir.[45] Günümüzde Zazaların konuştukları dil genel olarak *Zazaca* şeklinde adlandırılmakla beraber hâlâ yöreden yöreye lokal isimlerin kullanıldığını müşahede etmekteyiz. Bu isimlendirmeler arasında *Zazaki*nin yanısıra *Kırdki*, *Kırmancki* ve *Dımılki* en sık kullanılan isimler olup bu isimlerin dışında daha lokal olmak üzere *Zonê Ma*,[46] *So-be*[47] *Alevice* ve *Dêsımki/Dersimce* de kullanılan isimler arasındadır.[48] Bu bölüm, dilbilimcilerin ve konunun uzmanlarının Zazaca hakkındaki görüşlerine odaklanıyor.

---

44 Hasip Bingöl, "Sözün Yazılı Serüveni: Zazaki Dil Çalışmaları Hakkında Bir Kritik", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 415-416.

45 Yapılan çalışmalar ile ilgili birkaç örnek için bkz. Terry Lynn Todd, *A Grammar of Dımılı [Also Known as Zaza]*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan Near Eastern Studies: Languages and Literatures, Michigan 1985; Ludwig Paul, *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden, 1999; Zülfü Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache: Nord Dialekt (Dersim-Dialekt)*, Wissenschaft & Technik, 1998.

46 Bu kavram Zazacada "Bizim Dilimiz" anlamına gelmektedir.

47 Bu kavram Zazacada "git-gel" anlamında olup Alevi Zazalar arasında "Zazaca" anlamında kullanılmaktadır.

48 Belli bir lokalitede konuşulan Zazaca Kurmanccadan belirgin bir biçimde farklılık göstermekle birlikte teritoryal, tarihsel ve kültürel birliktelik her ikisini birbirine yakınlaştırmıştır. Erdal Gezik, Dersim'deki Alevi Zazaların *Kırmancki (Zazaca)*, Alevi Kurmancların ise *Kırdaşki (Kurmancca)* konuştuklarını belirterek toplumdaki "dinsel ve kültürel bütünlüğün" Alevi Kürtlerin kullandığı *Kırdaşki*yi *Kırmancki*ye yakınlaştırdığını söyler. Devamında Gezik, bu yakınlaşmanın kendisini ortak kelimelerin çokluğunda ve Kırdaşkinin Kırmanckiye olan yakın fonetiğinde gösterdiğini ifade ederek bu hususa dikkat çeker. Bkz. Gezik, *a.g.e.*, s. 162-163.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'yu şekillendiren ünlü Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarı Mark Sykes.

Bilindiği üzere Zazaca hakkında yapılan çalışmalar Zazacanın Hint-Avrupa dil ailesinin İran kolunun Kuzeybatı grubuna dâhil olduğunu ortaya koymaktadır. Jost Gippert, dil sisteminin bütün alanlarından (fonetik, morfoloji, leksikoloji ve sentaks) hareketle Zazaca ile Orta-İrani dil olan Partça arasında çok yakın bir ilişkinin olduğunu ileri sürmektedir.[49] Bu sınıflandırmayla birlikte, günümüzde Zazacanın müstakil bir dil mi, yoksa Kürtçenin bir lehçesi mi olduğu konusundaki tartışma sürmektedir. Zazacayı, Kürtçenin bir lehçesi olarak kabul edenler, Kürt dilininin Kurmanca (Kuzey Kürtçesi), Soranca (Güney Kürtçesi), Zazaca (Zazaki, Kırdki, Kırmancki, Dımılı), Goranca (Hewrami)[50] ve Lorca (Kermanşahi, Lekki, Sencabi, Kelhuri) olmak üzere beş lehçeden oluştuğunu belirtiyor. Daha önce ifade edildiği gibi, bu konudaki ilk tartışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Çalışmanın İkinci Bölümü'nde detaylı olarak ele aldığımız bu tartışmalarda Peter J. A. Lerch, Wilheim Strecker, Friedrich Müller, Aleksander Jaba, James G. Taylor, M. Ferdinand Justi, Albert von Le Coq, Mark Sykes, Ely Bannister Soane, L. Molyneux-Seel ve L. O. Fossum gibi dilbilimciler ve araştırmacılar Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğu konusunda mutabıktır.

Zazacanın bir dil mi yoksa lehçe mi olduğu konusundaki tartışmalara kendisi de bir Zaza olan Ziya Gökalp'in çalışmalarında da rastlıyoruz. Kürtlerin Kurmanc, Zaza, Goran, Soran ve Lur olmak üzere beş kavimden oluştuğunu belirten Gökalp, Goran, Kelhur ve Bahtiyari dillerinin dışında Kur-

49 Bkz. Jost Gippert, "Zazacanın Tarihsel Gelişimi", çev. Hasan Dursun, http://zazaki.de/zazakide/zaza-tarih.pdf, Erişim Tarihi: 15/01/2015.

50 Dilbilimcilerin ekserisi Zazaca ile Gorancanın yakın olduğu konusunda hemfikirdir. Bu konuda dilbilimcilerin mutabık olmadığı husus ise bazılarının Zazaca ve Gorancayı Kürtçeden ayrı diller olarak tanımlamasıdır. Çok yakın zamanda Haig ve Öpengin tarafından yapılan bir çalışma konuya az da olsa bir açıklık getirmektedir: "Her birinin [Gorani ve Zazaki] Sorani ve Kurmanci ile paylaşılmayan, Kürtçe dışında diğer dillere yakın özellikler gösterdiği doğrudur. Zazaki, örneğin Hazar bölgesinin İran dillerine belli paralellik gösterir. Ancak buradan "Kürtçenin varsayılan tarihsel grubu içinde anlamlı bir şekilde gruplandırılması anlamına gelmiyor. Sadece tarihsel olarak her ikisinin Sorani ve Kurmanciden ayrı tutulması gerektiği anlamına geliyor." Bkz. Haig-Öpengin, a.g.m., s. 107.

manc, Zaza, Soran ve Lur olmak üzere bağımsız dört *Kürt dili*nden bahsedilebileceğini söyler:

> Bu dört dilin sahipleri birbirlerinin konuşmasını anlamazlar. Gramer, sözdizimi ve sözlük açısından aralarında büyük farklar vardır. Aralarındaki bu farklar lehçe farkları değil, dil farklarıdır. Bu dört dilin her biri, dilbilim açısından birbirlerinden bağımsızdır. Her biri birer dildir ve hepsi çeşitli lehçelerden oluşur. Bununla beraber bu dört dil birbirine tamamiyle yabancı değildir. Hepsi "Kadim Kürtçe" adı verilen eski bir Kürtçeden türemişlerdir. Neo-Latin dilleriyle Latince arasında ne gibi bağlar varsa, kadim Kürtçe ile bu yeni Kürtçeler arasında da o bağlar vardır.[51]

Yine kendisi bir Zaza olan ve Zazaca üzerine önemli çalışmalar yapan Malmisanij, Zazaca ve Kurmancca arasında "önemli bazı ayrılıklar"ın bulunduğunu, fakat bu durum onların "ayrı dil" olduğu anlamına gelmeyeceğini belirterek Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğunu söyler:

> Kürtçenin lehçeleri konusundaki çalışmalarıma dayanarak söyleyebileceğim şudur: Bütün bu özellikler gözönüne alınırsa, Kırmancca [Zazaca] ile örneğin Kurmancca arasında önemli bazı ayrılıklar bulunmakla birlikte, çok ağırlıklı olarak ortak özelliklere sahiptirler. Bu nedenle de bunlar ayrı dil sayılamaz. Örneğin: 1) Kırmancca [Zazaca] ve Kurmanccanın genelinde kullanılan sesler ortaktır. 2) Her iki lehçedeki sözcüklerin çok büyük bir bölümü ortaktır. [...] bazı sözcüklerde ses değişmeleri sözkonusudur. Tamamen ayrı olan bazı sözcükler de vardır ki bu durum, her lehçenin kendisi içinde de sözkonusudur. [...] 3) Cümlede sözdizimi iki lehçede genellikle aynıdır. [...] 4) Bazı ayrılıkların yanısıra dilbilgisinin isim, zamir, sıfat, fiil, edat, zarf, bağlaç, ünlem gibi birçok konularında Kırmancca [Zazaca] ve Kurmanccanın ortak yanları ağırlıktadır.[52]

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Zaza ve yabancı araştırmacılar dışında konunun uzmanlarının mühim bir kısmı da Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğu görüşündedir. Konunun daha iyi anlaşılması için sözkonusu araştırmacıların görüşlerine burada yer vermek uygun olacaktır. Günümüz araştırmacılarından Mehrdad R. İzady'ye göre Kürtçe Hint-Avrupa dil ailesinin İran kolunun kuzeybatı alt grubuna mensup olup iki temel gruba ayrılmaktadır. Birinci grup Bahdinani/Kuzey Kurmanci ile Sorani/Güney Kur-

51 Gökalp, *a.g.e.*, s. 32-33.

52 Hülya Yetişen, "Malmısanij ile Güncel Bir Röportaj", http://www.zazaki.net/haber/malmsanij-ile-guncel-bir-roportaj-742.htm, Erişim Tarihi: 21/11/2014.

manciden oluşan *Kurmanci* grubu iken ikinci grup ise Dımılki/Zazaki ile Goraniden oluşan *Pehlewani* grubudur.[53] Aynı çalışmasında İzady'nin Zazalar hakkında söyledikleri oldukça dikkat çekicidir: "[...] Goranlar ve Dimililer Kürt ulusunun tanımlanabilen en eski kollarıdır ve esasen Kurmanclardan çok daha eskidirler. Bunlar İslâmiyet'in geldiği 7. yüzyıldan beri hem başkaları hem de kendileri tarafından Kürt olarak adlandırılmışlardır. Linguistik nedenlerden dolayı dilleri ne şekilde sınıflandırılırsa sınıflandırılsın bu halkın Kürtlüğü sabittir."[54] Kürt dili ve milliyetçiliği konusunda mühim çalışmalar yapan Amir Hassanpour ise Kürtçenin Kurmancca, Soranca, Hewramani/Goranca ve Kirmanşahi olmak üzere dört lehçeden teşekkül ettiğini söyler ve Hewramani/Goranca'nın Zazaca/Dımıllice'yle ilişkili olduğunu belirtir.[55] Kürt dilinin önemli uzmanlarından Cemal Nebez'e göre Kürtçe, Kuzey Kurmancca, Güney Kurmancca, Orta Kurmancca ve Goranca/Zazaca olmak üzere dört lehçeden oluşur. Zabihi de Kürtçenin Kuzey, Güney, Merkez ve Hewrami/Zazaki olmak üzere dört lehçeden oluştuğunu belirtir.[56] Nejat Abdulla ise Kürtçenin Kurmancca, Gorani/Dımıli/Zaza ve Lori olmak üzere başlıca üç lehçeden müteşekkil olduğunu belirtir. Abdulla'nın tasnifine göre sözkonusu üç lehçenin alt lehçeleri şunlardır: Kurmancca lehçesi Kuzey Kurmanci [Bayezidi, Bahdinani, Botani, Hakkâri ve Şemdinani] ve Güney Kurmancca [Sorani, Mukri, Erdelani ve Germiyani] alt lehçelerinden oluşmaktadır. Gorani/Zazaca lehçesi Gorani [Kakayi, Hewrami, Bajalani, Kermanşahi ve Zengeneyi] ve Dımıli/Zazaki alt lehçelerinden müteşekkildir. Lori lehçesi ise Lori Piçuk [Feyli ve Leki] ve Lori Bezerg [Baxtiyari, Kelhori, Mamasini ve Kehgule] alt lehçelerinden oluşmaktadır.[57] Modern Kürt edebiyatının en mühim isimlerinden ve anne tarafından Zaza olan Mehmet Uzun, Kürtçenin Kuzey Kurmancca, Güney Kurmancca [Soranca] ve Dımıli [Zazaca] olmak üzere üç lehçeden oluştuğunu ve Zazacanın Hewramiceye yakın olduğunu belirtir.[58] Yakın bir tarihte Fattah tarafından Kürtçenin lehçeleri konusunda yapılan bir sınıflandırmada da Zazaca Kürtçenin bir lehçesi olarak gösterilmektedir. Fattah, Kürtçenin, Kuzey Kürtçe [Kurmancca],

53 Mehrdad R. İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, 3. Baskı, çev. Cemal Atila, Doz Yayınları, İstanbul, 2011, s. 299.

54 İzady, *a.g.e.*

55 Bkz. Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil [1918-1985]*, çev. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 77-86.

56 Bkz. Hassanpour, *a.g.e.*, s. 79.

57 Bkz. Abdulla, *a.g.e.*, s. 70.

58 Mehmet Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, 3. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s. 37-38.

Orta Kürtçe [Soranca] ve Güney Kürtçe olmak üzere üç lehçeden oluştuğunu; Kurdo-Hazar grubu olarak tanımladığı sınıflandırmada ise Zazaca ve Hewrami'nin [Goranca] olduğunu belirtiyordu. Fattah, böyle bir sınıflandırma yapmakla birlikte Kurdo-Hazar grubunun sosyo-linguistik birim olarak Kürtçeden ayrı bir anlama gelmediğini söyler.[59] Konu hakkında yapılan en son sınıflandırmalardan biri Haig ve Öpengin'e ait olup mezkûr dilbilimciler Kürtçenin Kuzey Kürtçe [Kurmancca], Orta Kürtçe [Soranca], Güney Kürtçe [Laki, Feyli, Kelhuri, Kirmanşahi], Goranca [Hewrami ve Bacalani] ve Zazaca [Kuzey, Orta ve Güney Zazaca] olmak üzere beş gruptan oluştuğunu ileri sürer.[60]

Çağdaş Avrupalı çok sayıda Kürdolog Zazacanın Kürtçenin kadim bir lehçesi olduğu konusunda mutabıktır. Bunlar arasında en meşhurlarından olan ve Kürtler hakkında tarihi bir sözlük hazırlayan Michael M. Gunter, Kürtçenin Kurmancca, Soranca, Goranca ve Dımılice/Zazaca olmak üzere dört lehçeden oluştuğunu ve Goranca ile Dımılicenin Kürtçenin muhtemelen en eski lehçeleri olduğunu söyler.[61] Ayrıca *Encyclopædia Britannica* Kürtçenin Kuzey [Kurmancca] ve Merkez [Soranca] olmak üzere iki ana diyalektten teşekkül ettiğini, Kermanşahi, Leki, Gorani ve Zazacanın da Kürtçenin alt-diyalektleri [*Subdialects of Kurdish*] olduğunu belirtir.[62] Aynı zamanda çağdaş Rus Kürdologları da Kürtçeyi Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırmaktadır. Güney Kürtçesi Soranca ve Goranca lehçeleri ile Hewramani, Bacalani, Mukri, Sinei, Kirmanşahi, Leki ve Feyli gibi alt lehçelerden oluşurken, Kuzey Kürtçesi Kurmancca ve Zazacadan oluşur.[63]

Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğu yönündeki yaygın teze karşılık bir kısım dilbilimci ve araştırmacı ise Zazacanın müstakil İrani bir dil olduğunu iddia eder. Zazacanın Kürtçeden ayrı bir dil olduğunu söyleyen ilk dilbilimci Oskar Mann'dir. Mann, Zazaların yaşadığı coğrafyada 1906-1907 yıllarındaki gezisinden sonra konu hakkında şöyle diyordu: "Zazaca, şimdiye kadar kabullenildiği gibi, Kürtçenin bir lehçesi değildir."[64] Ancak, Haig ve Öpengin'in de önemle vurguladığı üzere, Mann'in görüşleri tamamen "lingu-

59 Bkz. Haig-Öpengin, a.g.m.

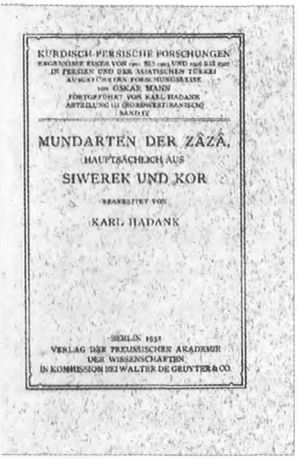
60 Bkz. Haig-Öpengin, a.g.m., s. 110.

61 Gunter, *a.g.e.*, s. 85.

62 Bkz. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/325225/Kurdish-language, Erişim Tarihi: 24 Nisan 2014.

63 I. A. Smirnova ve K. R. Ayyoubi, *Kurdskiy Dialekt Zaza (Dersim)*, Centr Kurdskih Issledavaniy, Moskova, 1998, s. 5.

64 Karl Hadank, *Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994, s. 30.

KURDISCH-PERSISCHE FORSCHUNGEN

MUNDARTEN DER ZÂZÂ,

HAUPTSÄCHLICH AUS

SIWEREK UND KOR

KARL HADANK

BERLIN 1932

VERLAG DER PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

IN KOMMISSION BEI WALTER DE GRUYTER & CO.

Oskar Mann'ın Zazaca çalışmalarına dayanan ve Karl Hadank'ın 1932'de yayınlanan *Mundarten Der Zâzâ* kitabı.

istic ve filolojik gerçeklere" dayanıyordu.[65] Mann'in Zazacanın Kürtçe olmadığı yönündeki görüşünü daha sonra öğrencisi Karl Hadank savundu.[66] Zazacanın İrani bir dil olduğunu ileri sürenlerden biri de David N. MacKenzie'dir. MacKenzie, Zazacanın Kürtçeyle karşılıklı anlaşılabirliğinin olmadığını belirtir. Bununla birlikte MacKenzie, Gorancayı Kürtçenin ana gruplarından biri olarak tasnif eder ve Zazacanın Goranca ile yakın bir ilişkisi olduğunu ifade eder.[67]

Yukarıda isimleri zikredilen bilim insanlarının yanısıra günümüzde yaşayan bazı bilim insanları da Zazacanın müstakil bir dil olduğunu iddia eder. Mesela Joyce Blau, Terry Lynn Todd, Jost Gippert, Ludwig Paul ve Martin van Bruinessen gibi bilim insanları Zazacanın, Kürtçenin de dâhil olduğu Kuzey-Batı İrani diller grubunda yer aldığını belirtir. Ancak, mezkûr dilbilimciler ve araştırmacılar Zazacanın müstakil bir dil olduğunu belirtmelerine rağmen Zazaların kendilerini Kürt olarak tanımladıklarını da söylemekten imtina etmezler. Kürtçenin kuzey [Kurmancca], orta [Soranca] ve güney [heterojen lehçeler] olmak üzere üç lehçeden oluştuğunu[68] ve Zazaca ile Gorancanın Kürtçeden ayrı diller olduğunu ileri süren Blau, Zazacanın fonoloji bakımından Kürtçeye yakın olduğunu söyler: "Zaza dilinin fonolojik sistemi Kürtçe'nin fonolojik sistemine oldukça yakın olup, tumturaklı işlemelere ve zengin sessiz vokallere sahiptir."[69] Alman İranolog Ludwig Paul, Zazacayı, Kürtçe, Farsça ve Beluçice gibi Batı İrani diller grubu içerisinde müstakil bir dil olarak tanımlamaktadır.[70] Başka bir çalışmasında ise Paul, Zazacanın dilbilimciler tarafından 20. yüzyılın başından beri müstakil bir dil olarak kabul edildiğini, bununla birlikte son zamanlara kadar Zazaların genellikle Kürtçe-

65 Bkz. Haig-Öpengin, a.g.m., s. 104.

66 Bkz. Karl Hadank, "Mundarten der Zaza Hauptsachlich aus Siwerek und Kor", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Cilt 7, No. 2, 1934, s. 402-403.

67 Bkz. MacKenzie, a.g.m.

68 Bkz. Joyce Blau, "Yazılı Kürt Edebiyatı", *Kürt Kimliği ve Kültürü*, (Philip G. Kreyenbroek-Christine Allison), çev. Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40.

69 Joyce Blau, "Le Gurân et Zâzâ", *Compendium Linguarum Iranicarum*, Rüdiger Schmitt (ed.), Wiesbaden, 1989, s. 336-340.

70 Ludwig Paul, "Zazacanın Kökeni ve Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi", s. 19, 21.

nin özel bir lehçesini konuşan Kürtler olarak adlandırıldığına dikkat çeker.[71] Zazacanın Kürtçeden bağımsız bir dil olduğunu ileri süren Terry Lynn Todd[72] ise Zazaların Kürtlüğü konusunda şunları söyler: "Dımılı konuşanlar bugün kendilerini Kürt olarak kabul ediyor ve kendi dillerinin Kürtçe olmadığını gösteren araştırma sonuçlarına da güceniyorlar. Dımılı konuşanlar psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik olarak Kürttürler."[73]

Kürtler üzerine yaptığı çalışmalarla bir otorite haline gelen Martin van Bruinessen'in ise Zazaların ve Zazacanın konumu hakkındaki fikirleri net değildir. Diğer bir ifadeyle, Bruinessen, Zazacayı bazen lehçe, bazen de dil olarak tanımlamakta herhangi bir beis görmemektedir. Bu kafa karışıklığına rağmen Bruinessen Zazaların Kürt oldukları konusunda tarihi kaynaklarda bir konsensüs olduğunu da söylemekten imtina etmez. Bruinessen'in Zaza ve Goranların Kürt olarak adlandırılmasının modern Kürt milliyetçiliğinin bir buluşu olmadığını ve bunun yüzyıllar öncesine dayandığını söylemesi bunu doğrular: "[...] Zazaca ve Gurani konuşanlar, Kürtçe konuşanlarla aralarındaki küçük kültürel farklara rağmen kendileri (ve diğerleri) tarafından Kürt olarak kabul edilmektedir. [...] Gurani ve Zazaca konuşanlar, yüzyıllar boyunca kendilerini Kürt saymış ve Kürtçe konuşan komşuları ve Türk Arap ve yabancı otoriteler tarafından, Kürt olarak kabul edilmişlerdir." Daha da önemlisi Bruinessen, 16. yüzyılın başından itibaren doğulu müellifler ile Osmanlı ve İranlı yöneticilerin kimlere Kürt deneceği konusunda bir konsensüs olduğunu belirtir:

> Bununla beraber en azından 16. yüzyıldan beri doğulu yazarlar arasında kimlere Kürt deneceği hususunda belirgin bir uzlaşma mevcuttur. Kürdistan'ın büyük bir bölümünün Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine alındığı 16. yüzyılın başından beri Osmanlı tarihçileri arasında bu uzlaşmayı görmek mümkündür; Bitlis emiri olan ve bu yüzyılın sonuna kadar Kürdistan'ın bütün yönetici ailelerinin detaylı bir tarihini yazan Şeref Han; 17. yüzyılda Kürdistan'ın değişik bölgelerinde birkaç yıl bulunan Türk seyyahı Evliya Çelebi ve daha birçok Osmanlı tarihçisi bölge nüfusunu tanımlarken "Kürt" kelimesini kullanmışlardır. Keza Osmanlı ve İranlı yöneticiler, Tür-

71 Bkz. Ludwig Paul, "The Position of Zazaki Among West Iranian Languages", Sims-Williams Nicholas (ed.), Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies held in Cambridge, (11th to 15th September 1995), Part I, *Old and Middle Iranian Studies*, Wiesbaden, 1998, s. 163.

72 Todd'un çalışması, Almanya'da yaşayan ve yirmi yaşına henüz basmış Siverekli bir Zaza'yla yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Bu durum çalışmanın "bilimselliği" hususunda yeterince ipucu vermektedir. Bkz. Terry Lynn Todd, *A Grammar of Dımılı [Also Known as Zaza]*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan Near Eastern Studies: Languages and Literatures], Michigan, 1985.

73 Bkz. Todd, *a.g.e.*, s. vı.

> kiye'de "Kürt" kelimesinin kabul edilemez bir kelime olduğu 1930'ların başlarına kadar aynı kelimeyi kullanırlar.[74]

Bir başka çalışmasında Bruinessen, Kürtçenin Kurmancca, Sorani/Sineşi, Kirmanşahi/Leki olmak üzere üç ana lehçeye ayrıldığını, bu üç ana lehçenin dışında Zazaca ve Guranice adında iki ayrı lehçenin mevcut olduğunu belirtir ve ekler: "Birçok yerde Zazaca ve Kı[u]rmançi konuşan aşiretler aynı alışkanlıkları paylaşırlar." Aynı çalışmasında Bruinessen, *Kurmanc* ismi hakkında bilgi verirken şöyle der: "Zazaca konuşanlar Kürt sayıldıkları halde bu terimin dışında kalırlar."[75]

Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da Zazacayı müstakil bir dil olarak tanımlayan ve kabul eden araştırmacılar arasında Zazacanın lehçeleri konusunda bir fikir birliğinin bulunmaması hususudur. Buna dayanarak, Zülfü Selcan, Zazacanın *Kuzey Zazaca* ve *Güney Zazaca* olmak üzere iki lehçeden oluştuğunu ileri sürerken, Ludwig Paul ve Mesut Keskin ise sözkonusu iki lehçeye *Merkez Zazaca*sını da ekleyerek Zazacanın üç lehçeden teşekkül ettiğini iddia eder. Keskin, bu sınıflandırmanın sadece dildeki ses, morfoloji ve leksikoloji açısından değil, aynı zamanda inanç açısından da örtüştüğünü ifade eder. Keskin'e göre kuzey diyalektiğini tamamen Aleviler konuşurken, merkez diyalektiğini ekseriyetle Şafii, güney diyalektiğini ise Hanefiler konuşmaktadır. Mutki, Kulp, Baykan ve Aksaray ağızları da merkez ile güney Zazacası arasında geçiş şiveleri özelliği taşımaktadır.[76] Buradan hareketle, *Kuzey Zazaca*nın Tunceli, Erzincan, Sivas ve Muş yörelerindeki Alevi Zazalar, *Merkez Zazaca*nın Bingöl, Elazığ ve Diyarbakır'ın kuzey ilçelerindeki Şafii Zazalar ve *Güney Zazaca*nın ise Diyarbakır'ın güney ilçeleri ile Siverek, Gerger ve Mutki'de meskûn Hanefi Zazalar tarafından konuşulduğunu söylemek mümkündür.

Özetlemek gerekirse, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Zazacanın Kürtçe mi, ayrı bir dil mi olduğu konusunda tartışma yaşanmaktadır. Bu tartışmada dilbilimcilerin ekserisi Zazacanın Kürtçenin bir diyalektiği olduğu konusunda mutabık olmakla birlikte diğer bir kısım dilbilimciler ise Zazacanın müstakil İrani bir dil olduğunu iddia eder. Bu arada Zazacanın Kürtçeden bağımsız bir dil olduğunu ileri sürenlerin önemli bir kısmının Alman olduğunu da vurgu-

74 Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, s. 10, 59, 62.

75 Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 42-43, 193.

76 Mesut Keskin, "Zazaca Üzerine Notlar", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, 3. Baskı, der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 230.

lamak gerekir. Vurgulanması gereken diğer bir husus ise Zazacanın ayrı bir dil olduğunu ileri sürenlerin ekserisi de Zazaların hem emik hem de etik açıdan Kürt kabul edildiklerini belirtmekten imtina etmedikleri gerçeğidir.

Önceki sayfalarda detaylı bir biçimde vurguladığımız üzere aynı toplumdaki bireylerin birbirlerini "anlaması" en nihayetinde ulusal bir dilin varlığıyla doğrudan ilgilidir. Ulusal bir dilin ortaya çıkması ise ulus inşası veya uluslaşmayla yakından alakalıdır. Ulus inşası/uluslaşma ise büyük oranda dil politikaları/dil planlaması/dil mühendisliği/dil inşası ve dil standardizasyonu ile mümkün olabilmektedir. Bir dil, ancak eğitim, basın/basım, yayın, kültür, bürokrasi, sanat, spor vb. "kamusal" alanlardaki kullanımla ulusal bir dil haline gelir. Tam da burada, Kürtlerin bir devlete sahip olmayışı ve Kürt nüfusunun büyük çoğunluğunun Türk, Arap ve Fars ulus-devletlerinin egemenliğinde olması Kürtçenin ulusal bir dil olmasının önündeki bir engel olduğu gibi, Kürtçe konuşanların da lehçe, şive ve bölge farklılığına bağlı olarak birbirlerini anlamalarını güçleştirmiştir. Dolayısıyla, ulus-devletler çağında başta eğitim olmak üzere kamusal alanda kullanılması yasaklanan bir dil olarak Kürtçeden standart bir dil beklemenin anlamsızlığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, dil çalışmalarındaki standardizasyonun aynı zamanda dildeki bazı öğeleri ihraç ettiği ve aslında dili zenginleştirmek yerine onu kısıtladığı da hatırda tutulmalıdır. Tüm bunlar, Kürtçe konuşanlar arasında bir "anlaşamama" sorununu ortaya koyarsa da, dilin farklı lehçe, şive ve ağızlardan oluşması aynı zamanda Kürtçenin zenginliğinin de bir göstergesi olarak karşımızda durmaktadır. Tüm bu söylenenler gözönünde bulundurulduğunda Zazalar ve Zazacayla ilgili tartışmaların yoğunluğu kendiliğinden anlaşılır. Sonuç olarak söylemek gerekirse, Kürtçenin standardize edilmesinde geç kalınmış olması, daha doğru bir ifadeyle, Kürtçenin devlet aygıtından mahrum olması, günümüzde Kürtçeyi tanımlama ve sınıflandırma konusunda literatürde bir fikir birliğinin olmamasına neden olmaktadır. Elbete bu durumun başta Zazaca olmak üzere diğer Kürt toplulukların konuştukları dillerin Kürtçe olup olmadığı konusunda tartışmaların yaşanmasında en büyük itici güç olduğunu vurgulamak gerekir.

ZAZACA LİTERATÜR

Zazaca literatür konusunun iyi anlaşılması için her şeyden evvel Zazaca hakkında bazı tespitlere yer vermek zorunludur. Bilindiği üzere Zazaca, diğer Kürtçe lehçeler olan Kurmancca ve Sorancaya nazaran daha lokal bir alanda ve sadece Türkiye sınırları içerisinde konuşulmaktadır. Türkiye devletinin, kuruluşundan itibaren Türkçe dışındaki dillere karşı yasaklayıcı ve baskıcı

bir politika benimsemesi yazılı Zazacanın oluşmasını engellediği gibi, Zazacanın kaybolma tehlikesi altında kalmasına da yol açmıştır. Aynı zamanda Zazacanın, sözkonusu iki lehçeye oranla yazılı geleneğinin daha geç bir dönemde oluşması ve son birkaç on yıldır Zazaca hakkında devam eden dil-lehçe ve alfabe tartışmaları, Zazacanın yazılı bir literatürünün oluşmasında olumsuz bir etkiye sahip olmuştur.[77] Tüm bu nedenlerden ötürü günümüzde Zazaca başta eğitim olmak üzere edebiyat, felsefe, sanat, hukuk, ilahiyat, iktisat vb. alanlardaki ihtiyaçlara cevap verebilecek düzeyde yazı haline gelememiştir. Bununla birlikte son birkaç on yıldır ekserisi Avrupa'da olmak üzere yazılı bir Zazaca yazınından bahsetmek mümkündür. Ancak son yıllardaki çalışmaların, beraberinde çok önemli sorunları da dile taşıdığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak, Zazaca hakkında ve Zazaca çalışmalar yapan Hasip Bingöl şunları söyler:

> [...] Modern dünyanın gerektirdiği neredeyse tüm alanlarda, dilin görünürlüğü istenilen düzeyde olamayıp henüz emekleme dönemindedir. Ancak, özellikle son yıllarda ağırlık kazanan ve çeşitlenen yazılı çalışmalar, bu emeklemeyi bir an önce ayaklandırma düşüncesi ve telaşıyla devam etmektedir. Bir bakıma bu yazının konusunu teşkil eden sözünü ettiğim 'telaş' halinin 'acele'ye evirilmesi, düşünceye ve dolayısıyla bilimsel olana galebe çalması, yapılmakta olan çalışmaların eksik, sakat ve dilbilimsel aykırılıklarla dolu olmasına yol açmış/açmaktadır. Bu noktada esas problem, bu dilde ürün veren yahut dil çalışmalarında bulunanların büyük bir kısmının yeterli donanımdan yoksun, dilin gramatikal yapısını, iç dinamiklerini tam olarak kavrayamamış olmaları, bilhassa kendi yetersizliklerinin farkına varamamalarından kaynaklanmaktadır. Bir bakıma yazarın kendi günahını dile biçmesidir. [...] Hatta iyi niyetlerle yapılmış pek çok çalışmada sözkonusu bu marazi durum, Zaza dilinin yazıya geçişte birçok problemi beraberinde taşımasına yol açmaktadır.[78]

77 Günümüzde Zazacanın karşı karşıya kaldığı başat sorunlardan biri alfabe sorunu olup bu sorun dilbilimsel olmaktan ziyade ideolojiktir. Konunun anlaşılması için şöyle bir izahat yapmak yerinde olacaktır: Zazacayı dil olarak kabul edenler Jacobson alfabesini kullanırken, lehçe kabul edenler ise Bedirxan alfabesini kullanır. Zazaca yayınların önemli bir kısmının Bedirxan alfabesi ile kaleme alınması bu alfabenin ihtiyaca cevap verdiğinin somut bir göstergesidir. Jacobson alfabesinin kısa bir geçmişinin olması, bu alfabeyle çok az sayıda çalışma yapılmış olması ve Zazaca yazan bazı araştırmacıların "yeni alfabeler" icat etmesi bu sorunun ideolojik ve sun'i olduğunu göstermektedir. Bu sun'i ve ideolojik sorunu bir tarafa bırakırsak, Zazaca yayımlanan eserlerin ekseriyetle Arap ve Latin alfabeleriyle kaleme alındığını müşahede etmekteyiz. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı araştırmacılar tarafından yapılan Zazaca derlemelerde Latin alfabesi kullanılırken, Zazalar tarafından yazılan ilk eserlerde ise Arap alfabesi kullanılmıştır. 1960'lı yılların başından itibaeren yapılan Zazaca çalışmalar ise Latin alfabesiyle kaleme alınmaktadır.

78 Hasip Bingöl, "Sözün Yazılı Serüveni: Zazaki Dil Çalışmaları Hakkında Bir Kritik", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s.

Zazacanın yazı dili haline geçişindeki sorunlara dikkat çeken bu kısa girişten sonra bu bölümün esas konusu olan Zazaca literatür hakkında vereceğimiz bazı temel bilgiler Zazaca literatürün konumunu anlamaya katkı sunacaktır. Diğer toplulukların edebiyatında olduğu gibi Zazaca edebiyat da sözlü ve yazılı, klasik ve modern şeklinde tasnif edilmektedir. Günümüzde Zazaca edebiyat, hikâyeler, masallar, destanlar, atasözleri, deyimler, halk türküleri ve kahramanlık anlatıları gibi sözlü edebiyat, mevlit ve siyer gibi dinî öğretilerden mürekkep klasik edebiyat ve birçok modern edebi türü kapsayan yazılı edebiyattan oluşur. Bununla birlikte Kurmancca ve Sorancaya nazaran geç bir dönemde yazıya geçirilen Zazaca, yazılı edebiyattan ziyade, deyîrî (türküler), kilamî (şarkılar), qesîdeyî (ilahiler), şanikî (fabıl/masallar), hîkayeyî (öyküler), vateyê verênan (atasözleri) vb. gibi sözlü edebiyat ürünleri bakımından daha zengin bir müktesebata sahiptir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında kaleme alınan mevlitler dışında sözkonusu dönemde Zazaca başka herhangi bir eserin yazılmamış olması bunun en somut kanıtlarındandır. Hiç kuşkusuz Zazacanın yazı dili haline gelmemiş olması bunun en başat sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Ancak daha da önemlisi Kemalist Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Kürt diline dönük baskıcı ve yasakçı bir politika benimsenmiş olması da yazılı Zazacanın oluşmasındaki en büyük engellerden biri olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekir. Ayrıca, bu durumun Kurmanccaya nazaran daha az sayıda insan tarafından ve sadece Türkiye sınırlarında konuşulan Zazacayı daha fazla etkilediği bilinen bir gerçektir. Konuyla alakalı olarak Kaya şunları söyler:

> Kürt dili üzerindeki yasak, Zaza lehçesini daha çok etkilemiştir. Kurmanci lehçesi çok daha fazla sayıda insan tarafından ve Kürdistan'ın diğer bölgelerinde de yani İran, Irak, Suriye ve Ermenistan'da da konuşulduğundan görece olarak daha az etkilenmiştir. Kurmanci çok daha önceleri yazı dili haline gelmiş ve yazılı kültürünü daha çok Türkiye dışında geliştirme imkânı bulmuştur. Ayrıca 1940'lardan itibaren İran, Irak ve Sovyetler Birliği'nde Kürtçe radyo yayınları yapılmıştır. Fakat Zazalar esas olarak Türkiye sınırları içerisinde yaşadıklarından ve Zazaca daha az sayıda insan tarafından konuşulduğundan yasaklar bu lehçenin yazı dili haline gelmesine engel olmuştur.[79]

Kuşkusuz, Kemalist Cumhuriyet'in Türkçe dışındaki dillere yönelik baskıcı ve yasaklayıcı tavrı uzun bir süre Zazaca eserlerin verilmesinin önün-

414-415.

79 Mehmed S. Kaya, *a.g.e.*, s. 206.

deki en büyük engellerden birini oluşturmuştur. Bu baskıcı ve yasaklayıcı tutumun bir neticesi olarak Zazacada ilk modern edebi metinler ancak 1960'lı yıllarda verilebilmiştir. 1960-2000 yılları arasında sınırlı da olsa Zazaca çeşitli gazete, dergi ve kitap yayımlanmıştır. Ancak 2000'li yılların başında Avrupa Birliği uyum sürecinin hızlanmasıyla beraber günümüzde çok farklı alanlarda ve edebi türde Zazaca yayım yapılmaktadır. Zazaca çalışmalar arasında Kur'an-ı Kerim, siyer ve mevlit gibi dinî yayınların yanısıra anı, antoloji, araştırma, biyografi, çocuk edebiyatı, deneme, destan, dilbilgisi/gramer, folklor, hikâye, mizah, roman, röportaj, seyahatname, tiyatro, sözlük ve şiir gibi modern edebi türlerin de kaleme alındığı görülmektedir.

Günümüzdeki mevcut bilgilere göre, ilk Zazaca yazılı metinler yabancı dilbilimciler tarafından 1850'li yıllarda kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Zazaca ilk metinler Rus dilbilimci Peter Lerch'in, Kırım Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen Zazalardan derlediği masal, efsane, öykü ve halk türküleri gibi folklorik malzemelere dayanmaktadır. Lerch'ten sonra aralarında Robert Gordon Latham, Wilhelm Strecker, Friedric Müller, Aleksander Jaba, M. Ferdinand Justi, Eduard Sachau, Albert von Le Coq, Oskar Mann ve Karl Hadank gibi çok sayıda yabancı araştırmacı kısa da olsa Zazaca metinler yayımladı. Yabancı araştırmacıların Zazaca hakkındaki çalışmalarına daha önceki sayfalarda ayrıntılı bir biçimde yer verdiğimizden dolayı burada sadece değinmekle yetiniyoruz.

Yukarıda isimlerini verdiğimiz birkaç yabancı araştırmacının 19. yüzyılın ortalarından itibaren derlediği Zazaca derlemeleri saymazsak, Zazaca yazının tarihi yaklaşık bir asırdan biraz öncesine dayanmaktadır. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, 1899 yılında Liceli Ehmedê Xasî (1867-1951) tarafından manzum olarak kaleme alınan *Mewlîdê Kirdî* isimli çalışma, yazılı Zazacanın ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[80] Bu noktadan hareketle Zazaca ilk metinlerin İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in doğumunu anlatan mevlitlerden oluştuğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda Zazaca yazılan ilk mevlitler, Ehmedê Xasî'nin *Mewlîde Kirdî* (1899), Siverekli Osman Efendi'nin *Mewlûda Nebi/Bîyîşa Pêxemberî* (1933), Molla Kamil Puexi'nin *Mevlidî Nebî* (2003), Molla Muhammed Muradonî'nin *Mevlidî Za-*

80 Her ne kadar internet ortamında Mustafa Dehgan tarafından kaleme alınan "Diyarbakır'dan Bir Zazaca Alevi Metni" isimli bir makalede Zazaca ilk yazılı çalışmanın 1798 yılında Diyarbekir'de Sultan Efendi tarafından yazılan ve otuz iki sayfa olduğu söylenen bir el yazmasından bahsedilmekteyse de Dehgan da dâhil olmak üzere sözkonusu elyazması bugüne dek ortaya konulamamıştır. Bu nedenden dolayı birçok araştırmacı tarafından Zazaca yazının tarihinin Ahmedê Xasî'nin kaleme aldığı *Mewlîdê Kirdî* isimli eserle başladığı kabul görmektedir.

Zazaca en uzun soluklu dergi olan *Vate* dergisinin 1997 yılında çıkan ilk sayısı.

tini oluşturur. Lezgin'in Zaza hikâyeciliği hakkındaki araştırmalarına göre günümüze dek sekizi kadın olmak üzere toplam otuz dokuz kişi Zazaca hikâye kaleme alırken yirmi iki hikâye yazarının toplam otuz hikâye kitabı yayımlanmıştır.[83] Zaza hikâyeciliğinde tema ve konu bakımından çeşitlilik göze çarpmakla birlikte, Aydoğdu'nun da önemle vurguladığı üzere, "Zaza hikâyeciliğinde genel olarak; köy hayatı ve sorunları, devlet ve sistem baskısının halk üzerindeki yansımaları, kadının toplumsal kimliği ve kadın sorunu, zorunlu göç ve yarattığı sorunlar, iki dillilik, eğitim sorunları, yalnızlık, aydının yabancılaşması gibi genellikle toplumsal ve siyasal sorunlar" öne çıkmaktadır.[84]

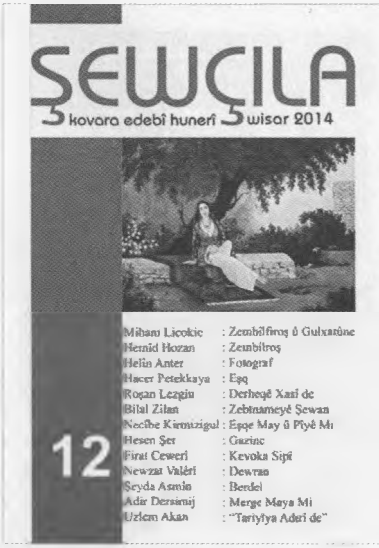
Zazaca literatür kısmında değinmemiz gereken diğer bir başlık da Zazaca şiir çalışmalarıdır. Zazaca literatürün en zengin olduğu alanlardan biri de şiir olup günümüz itibariyle telif ve çeviri elliyi aşkın Zazaca şiir kitabının yayımlandığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların bir kısmı başka dillerden Zazacaya çevrilen şiir kitaplarından oluşmaktadır. Zazaca edebiyatın önemli isimlerinden Lezgin, Zazaca şiir çalışmaları hakkında şu değerlendirmeyi yapar: "Modern Kırmancca [Zazaca] şiirine genel olarak baktığımızda, tema açısından, milli/ulusal durumun, bu yöndeki özlemlerin beraberinde getirdiği travma derinlerde hissedilse de, modern Kırmancca şiiri sloganik, ajitatif ve didaktik bir söylemden uzaktır. Çoğu şairde sanatsal estetik kaygı rahatlıkla kendisini hissettirmekte ve çok farklı temalara rastlanmaktadır."[85] Zaza edebiyatında ilk Zazaca şiir 1988 yılında Malmîsanij imzasıyla yayımlanan *Herakleîtos* adlı şiir kitabıdır. Söz konusu şiir kitabı dışında Zazaca şiir bölümünde hususen değinmek gerektiğini düşündüğümüz çalışmalardan biri Mehmed Mehdi Özsoy'un şiirlerinden oluşan

83 Bkz. Roşan Lezgin, "Çîroken Kırdkî", http://www.zazaki.net/haber/crokn-kirdk-1607.htm, Erişim Tarihi: 12/04/2014.

84 Zazaca hikâyecilik hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Yusuf Aydoğdu, "Modern Zaza Hikâyeciliğinin Tarihsel Serüveni", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2015, s. 55-66.

85 Lezgin, *Modern Kırmancca (Zazaca) Edebiyatı*.

Dîwan adlı çalışmasıdır. 216 sayfadan oluşan kitapta Özsoy'un 1976 yılında Zazaca kaleme aldığı ancak *Şewçila* dergisinin Şubat 2014 tarihli on birinci sayısında yayımlanan *Mem û Zîn* adlı manzum çalışması ile altmış altı şiir bulunuyor. Şiirlerin tamamı hece ölçüsü ve kafiyeyle yazılan *Dîwan* klasik Zaza edebiyatının başat eserlerinden biri olma özelliğine sahiptir.[86]

Diyarbakır'da yayımlanan ve tamamı Zazaca olan *Şewçila* dergisi.

Kuşku yok ki Zazacanın yazı dili haline gelmesinde gazeteler müstesna bir yere sahiptir. Bu özelliğinden dolayı Zazaca yayın yapan veya Zazacaya yer veren gazetelere kısaca değinmek konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Tarihsel süreç içerisinde Zazaca isimle çıkan ve Zazaca metinlere yer veren ilk yayın İstanbul'da tek sayı olarak sekiz sayfa halinde çıkan *Roja Newê* (1963) isimli gazetedir. Kürtçe (Zazaca ve Kurmancca) ve Türkçe yayımlanan gazete iki Zazaca metnin yanısıra, küçük bir Türkçe-Kurmancca-Zazaca sözlüğe yer vermiştir. *Roja Newê* gazetesinde Zazaca yayımlanan metinlerden ilki bir Kürt sürgününün anılarını konu edinen "Macera î Silêmonî Gince" isimli çalışma iken, diğeri ise Bingöl yöresine ait "Xona Hecî" isiminde derlenen bir kılam (türkü) idi. Bu tarihten 1977 yılına dek Zazaca yayın yapan veya Zazacaya yer veren herhangi bir gazete sözkonusu değildir. Bu uzun sayılabilecek sessizlik döneminden sonra Zazacaya yer veren ikinci gazete toplamda on iki sayı yayımlanan *Roja Welat* (1977) gazetesidir. *Roja Welat* gazetesinde "Gulê", "Lawka Usê Seydalî", "Xezal", "Koremore", "Çuxure", "Roşta Ma", "Xwo Naske", "Kisa" ve "Şerê ke Wertê Bra û Waude Biqedenîme, Neqên û Zalimên ra Dust Dêst Pê Kême" başlıklarıyla Zazaca haber, şiir, türkü, efsane ve masal gibi türlere yer verildi. Zazacaya yer veren diğer bir gazete de *Rojname* (1991) gazetesidir. Türkiye'de tamamı Kürtçe (Kurmancca-Zazaca) yayımlanan ilk gazete olan *Rojname* gazetesinin her sayısında Zazacaya iki sayfa yer veriliyordu. İstanbul'da yayımlanan *Azadi* (1992-1993) gazetesi de Türkçe ve Kurmanccanın yanısıra Zaza-

86 Mehmed Mehdi Özsoy, *Diwan*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir, 2014.

NEWEPEL

ZIWANÊ XO, XO VÎR RA MEKE

ROJA ZIWANÊ DAYÎKE PÎROZ BO!

Diyarbakır'da yayımlanan ve tamamı Zazaca olan *NewePel* gazetesi.

caya yer veriyordu. Gazetede Munzur Çem, Seyitxan Kurij, Reşit Kara, Xıdır Yıldırım, M. Lewendi, Xêyri Dedê, Hûmanê Çiyan ve Endam Ronas'ın aralarında bulunduğu çok sayıda kişi Zazaca yazıyordu. Zazacaya yer veren gazetelerden biri olan *Medya Güneşi* (1992-1995) gazetesinde ise Malmîsanij, Seyîdxan Kurij, Munzur Çem, Dr. Ali Kılıç, Koyo Berz gibi Zazaca yazan yazarların çeşitli türdeki yazıları ile Zazaca haberler yer alıyordu. Zazaca açısından yazar ve metin çeşitliliğinin artış gösterdiği gazetelerden biri olan *Welat* (1992-1994) gazetesinde J. Espar, Seyîdxan Kurij, Lerzan Jandîl, Mihem Himbelij, Koyo Berz, Sevinç Özipek, Boxlanij, Atilla Halis ve Faruk Yakup gibi isimlerin Zazaca çalışmalarına yer veriliyordu. Bu gazetelerin yanısıra *Dengê Azadî* (1994), *Jîyana Nû* (1994-1995), *Ronahî* (1995-1996), *Welatê Me* (1995), *Azadîya Welat* (1996), *Hêvî* (1996-1999), *Nû Roj* (1996), *Peşe Roj* (1997), *Roja Teze* (1999-2000), *Munzur Haber* (2003-2006), *Newede Dersim* (2009-2010), *Dersim Hayat* (2010) ve *Gazete Semsûr* (2010-...) gibi gazeteler az da olsa Zazacaya yer veren gazeteler arasında yeralmaktadır.[87]

Zazaca yayın açısından müstesna bir yere sahip olan ve Kürt basın tarihinde tamamı Zazaca olan ilk gazete ise 15 Mart 2011 tarihinde Diyarbakır'da on beş günde bir yayımlanan ancak daha sonra ayda bir yayımlanmaya devam eden *Newepel* gazetesidir. *Dil, Kültür ve Sanat Derneği* (*ZiwanKom*) bünyesinde ve Roşan Lezgin'in editörlüğünde yayımlanan *Newepel* gazetesinin yayımında Bilal Zilan'ın da yadsınamaz katkıları sözkonusudur. Gazetenin çıkış amacı, Roşan Lezgin'in ilk sayıdaki editör yazısında da vurguladığı üzere, "Zazacayı yazım dili, şehir dili haline getirerek dili modernleştirmek, Zazalarda okuma yazma kültürünü geliştirmek, Zazaca edebiyat ve sanat üretimine katkı sağlamak ve kaybolmakla yüzyüze olan folklorik eserleri derlemektir." Nisan 2015 itibariyle yetmiş dördüncü sayısı çıkan gazete,

87 Detaylı bilgi için bkz. Nevzat Anuk, "Kürt Gazeteciliği ve Zazaca", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 688-711.

yazar kadrosu ve konu çeşitliliği bakımından bugüne dek yayımlanan Zazaca gazeteler arasında en geniş kadroya ve büyük bir müktesebata sahip gazete olma vasfını taşıyor.

Tamamı Zazaca olan bir diğer gazete ise *Rojnameyê Zazakî* adıyla Ekim 2013'ten itibaren Bingöl'de yayımlanan gazetedir. İlk olarak on beş günde bir çıkan gazete daha sonra ayda bir çıkmaya devam etti. Şubat 2015 tarihi itibariyle on iki sayı çıkan gazete yayın amacını "kaybolmakta olan bir dili canlandırmak ve bu konuda farkındalık yaratmak" olarak tanımlamaktadır. *Rojnameyê Zazakî,* ekseriyetle Zaza coğrafyası hakkındaki haberlere ilave olarak farklı türlerde edebi metinlere de yer veriyor.

Bingöl'de yayımlanan ve tamamı Zazaca olan *Rojnameyê Zazakî* gazetesi.

Hiç şüphesiz modern Zazaca edebiyatın esas taşıyıcısı dergiler olmuştur. Konu hakkında müstakil bir çalışma yapan Söylemez, günümüze dek seksen yedi dergide Zazacaya yer verildiğini, bunların kırk sekizinin Türkiye'de ve otuz dokuzunun Avrupa'da yayımlandığını belirtmektedir. Söz konusu dergilerden yalnızca sekizi Zazaca, on dördü Zazaca ağırlıklı olmak üzere Türkçe, Kürtçe, İngilizce ve Almanca, kırk altısı Kürtçe ve onu da Türkçe ağırlıklı olup Zazacaya kısmen yer vermiş olan dergilerdir.[88] Türkiye'de Kürtçe ağırlıklı yayımlanan dergiler arasında *Riya Azadî, Tîrêj, Nûbihar, Zend, Bîrnebûn, War, Ajda, Kelhaamed, Berhem, Bîr, Wêje û Rexne* ve *Nûbihar Akademi* dergileri; ağırlıklı olarak Türkçe yayımlananlar arasında ise *Ermın, Ateş Hırsızı, Pir, Munzur, Ütopya, Tîroj, Işkın, Kırmanciya Beleke, Bezuvar*, *Mukaddime* ve *Yokuş Yol'a* dergileri Zazacaya yer veren dergiler olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'de Zazaca ağırlıklı olarak yayımlanan dergiler ise *Vatı, Miraz, Veng u Vaj* dergileri iken tamamı Zazaca olan dergi ise *Şewçıla* dergisidir. Türkiye'de yayın yapan mezkûr dergiler dışında Avrupa'da da çok sayıda dergi Zazaca yayımlanmakta veya Zazacaya yer vermektedir. Avrupa'da yayımlanan dergiler içerisinde tamamı Zazaca

88 Zazaca ve Zazacaya yer veren dergiler hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. İsmail Söylemez, "Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 175-191.

Zazaca ilk modern edebi metinlerin yayımlandığı *Tîrêj* dergisinin 1979 yılında çıkan ilk sayısı.

olan tek dergi *Vate* dergisi iken Zazacaya geniş ölçekte yer veren dergiler arasında *Armanc, Dengê Komkar, Ayre, Çıme, Desmala Sure, Hêvi, Kızıl Yol, Kormışkan, Piya, Pir, Raştiye, Raya Zazaistani, Şewq, Tija Sodıri, Vengê Zazaistan, Waxt, Ware, Zazaki, Zaza Press ve Zerqê Ewroy* dergileri yer alır.

Elbette yukarıda isimleri zikredilen dergilerin Zazacanın yazı dili haline gelmesindeki katkıları inkâr olunmamakla birlikte burada sözkonusu dergilerin tamamını kritik etmek elinizdeki kitabın sınırlarını zorlar. Bu nedenden ötürü Zazaca yayıncılıkta daha fazla önem taşıyan birkaç dergi kritik edilerek bu bölüm nihayete erdirilecektir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde Zazaca ve Kurmancca yayımlanan ilk dergi olması hasebiyle ilk olarak *Tîrêj* dergisinden bahsetmek gerekir. 1979 yılında İzmir'de yayımlanan *Tîrêj* dergisi Türkiye'de ancak üç sayı yayımlanabildi. Derginin dördüncü ve son sayısı ise 12 Eylül 1980 askeri darbesi nedeniyle 1981 yılında Stockholm'de yayımlandı. *Tîrêj* dergisinin tüm sayılarındaki sunuş yazıları Kurmancca ve Zazaca olup toplam dört sayı çıkan ve 334 sayfadan oluşan derginin 130 sayfası Zazaca kaleme alınmıştır. *Tîrêj* dergisinde Malmîsanij'ın farklı isimlerle kaleme aldığı şiirler, halk edebiyatı derlemeleri ve sözlük çalışmaları sonraki yıllarda türünün ilk örnekleri olarak yayımlandı. Bundan olsa gerek Lezgin, modern Zazaca edebiyatın kurucusunun Malmîsanij olduğunu iddia eder.[89]

Tartışmaya mahal vermeyecek bir gerçeklik olarak Zazaca dergiler arasında çok mühim bir yere sahip olan dergilerin başında *Vate Çalışma Grubu* tarafından çıkarılan *Vate* dergisi gelmektedir. Malmîsanij'ın başredaktörlüğünde "Kültür dergisi" logosuyla ilk sayısı 1997'de İsveç'te çıkan dergi Şubat 2015 tarihi itibariyle kırk üç sayı yayımlanmış bulunmaktadır. Zazaca için kullanılan birkaç isimden *Kırmancca* ismini benimseyen *Vate* dergisi çıkış amacını şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

89 Bkz. Lezgin, *Modern Kırmancca (Zazaca) Edebiyatı.*

zakî (2003), Molla Muhammed Ali Hunij'ın *Mevlidî Peyxemberî* (2004), Molla Muhammed Kavarî'nin *Mevludî Zazakî* (2005) ve Abdulkadir Aslan'ın *Mevlidî Nebî* adıyla kaleme aldıkları mevlitlerdir.[81]

Zazaca mevlidler dışında kaleme alınan dinî eser türlerinden diğerleri de tasavvuf, siyer ve Kur'an-ı Kerim meali gibi çalışmalardır. Bu cümleden olarak, 1977 yılında Şeyh Said'in oğlu Şeyh Selahaddin tarafından tasavvufi içerikli *Beytname* isimli çalışma Latin harfleriyle Zazaca olarak kaleme alındı. Zazaca kaleme alınan dinî metinlerden biri de Molla Cuma Özusan tarafından kaleme alınan ve 2009'da *Siyerê Nebî* adıyla yayımlanan İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in hayatını konu edinen bir çalışmadır. Şüphesiz, Zazaca dinî metinler arasında yer alan en mühim çalışmalardan biri de Zazaca meal çalışmasıdır. Çok geç kalınmış olmakla birlikte, ilk Zazaca Kur'an-ı Kerim meali Feqî Çolîg (Bilal Durgun) tarafından *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî* adıyla 2014 yılında yayımlandı.[82]

Zazacanın yazı dili haline gelmesi ve standartlaşma çalışmalarında en başat rolü hikâye/öykü yazıcılığının üstlendiğini belirtmek gerekir. Günümüzde en fazla eser verilen ve okunan bir tür olarak Zaza hikâyeciliğinin tarihi 1970'li yılların sonuna uzanmaktadır. Bu bağlamda 1979'da *Tîrêj* dergisinin ikinci sayısında yayımlanan *Engiştê Kejê* (*Keje'nin Parmakları*) adlı hikâye Zazaca yazılmış ilk modern hikâye kabul edilmektedir. Bu tarihten itibaren Türkiye'de Kürtçe üzerinde artan siyasal ve toplumsal baskılar nedeniyle Zazaca hikâyecilik Avrupa'ya taşınır. Bu dönemde Avrupa'da başta *Vate* dergisi olmak üzere çeşitli dergilerde J. Îhsan Espar, Munzur Çem, M. Selîm Uzun, Serdar Roşan ve diğer az sayıdaki isim Zazaca öyküler neşreder. 2000'li yıllarla birlikte mezkûr isimlerin yanısıra Roşan Lezgin, Deniz Gündüz, Murad Canşad, Jêhatî Zengelan, Mehmûd Nêşite, Seyîdxan Kurij, Hüseyin Karakaş, Ali Beytaş, Ali Aydın Çiçek, Ali Rıza Kalan, Erkan Tekin, Enwer Yılmaz, İsmet Bor, Umer Farûq Ersoz, Bedriye Topaç, Burçin Bor, Hebûn Okçu, Lorîn Demîrel, Nadire Güntaş Aldatmaz ve Şeyda Asmîn gibi yazarlar, çalışmalarıyla Zazaca hikâyeciliğin adeta iskele-

81 Bkz. Usman Efendîyo Babıj, *Mewlûda Nebî Bîyîşa Pêxemberî*, Bi Kurdiya Dumilî, Zarawayê Sîweregê, Kitabaxana Hawarê, Hejmar 4, Matbaatu't-Teraqqî, Dimeşq 1353/1933; Ehmedê Xasî, *Mewlidê Kirdî*, (Transkribe eden ve yayına hazırlayan: Roşan Lezgîn), Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013; Molla Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, İstanbul, 2003; Molla Mehemed Elî Hunî, *Mewlid*, Vate Yayınları, İstanbul, 2004; Molla Muhammed Kavarî, *Mevludî Zazakî*, İstanbul, 2005; Molla Muhammedé Muradan, "Mewlidî Zazakî", *Vate* dergisi, Payiz, 2003, r. 18-32.

82 Bkz. Mılla Cımayo Babıj, *Siyerê Nebî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009; Feqi Çolig, *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2014.

> Kürtçe'nin lehçelerinden olan Kırmancca (Zazaca), bu lehçeyi konuşanlarca yöreden yöreye Kırmancki, Kırdki, Zazaki ve Dımılı/Dımılki gibi değişik adlarla adlandırılmaktadır. Kırmancca bugüne dek az yazılmış ve yazı dili gelişmemiştir. Son yıllarda bu lehçede yazanlar nispeten artmakta ise de bunlar genellikle kendi yörelerinde hatta kendi köylerinde konuşulan Kırmancca ile yazmaktadırlar. Oysaki yazı dili, giderek ortak formların kullanılması ve aşamalı bir biçimde standartlaşmaya gidilmesini gerektirmektedir. Bunun sağlanması ise ancak ciddi ve uzun vadeli çalışmalarla mümkündür. Bir grup Kırmanc (Zaza) tarafından 1996'da İsveç'te başlatılıp, Almanya ve Diyarbekir'de sürdürülen Kırmancca Toplantıları'nda bu lehçenin yazım kuralları ve terminolojisi üzerinde çalışmalar yapılarak bu alanda önemli adımlar atıldı.[90]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere *Vate* dergisinin/grubunun kuruluşunun temel gayesi, Zazacayı yerellikten kurtararak dilde "ortak formların kullanılması" ve en nihayetinde standartlaşmayı sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmek için çok sayıda çalışma yapan grup, *Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî)* isimli imla kılavuzu ile başta alfabe olmak üzere, gün, ay, din, mezhep, şahıs adları, zamir, sıfat, edat, bağlaç, fiiller ve ses değişimleri gibi konularda standart bir kullanım geliştirmeye çalışır.[91] Dergi/Grup, Zazaca standardizasyon ve modernizasyon çalışmaları yapmaktadır. Standardizasyon bağlamında ortak imla, sözcük ve yazım kuralları belirlenerek ortak bir yazı dili oluşturulmaya çalışılmaktadır. Diğer taraftan ise dil hazinesi ve genel bir tematik sözlük oluşturma amacıyla dilin mevcut sözcüklerini toplama, derleme ve arşivleme, mevcut köklerden yeni kelimeler oluşturma, yabancı dillerden kelime alıp onları dilin fonetik yapısına adapte etme ve kelime tercümesi veya taklidi yaparak dil "modernize" edilmeye çalışılmaktadır.[92]

Zazaca edebiyatın gelişmesinde çok önemli bir yer alması hasebiyle Zazaca dergiler arasında hususen bahsedilmesi gereken bir diğer dergi de Roşan Lezgin tarafından Mart 2011'den itibaren Diyarbakır'da yayımlanan *Şewçıla* dergisidir. "Edebiyat ve Sanat" logosuyla çıkan dergi Şubat 2015 tarihi itibariyle on dört sayı yayımlandı. Çok sayıda yazarın yazdığı *Şewçıla* bilhassa Zazaca öykücülüğün gelişmesinde müstesna bir yere sahiptir.

---

90 Bkz. Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, Vate Yayınları, İstanbul, 2011, s. 5.

91 Bkz. Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştişê Kimanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyé Vateyî, İstanbul, 2005.

92 Bkz. Salih Akın, "Diasporada Dil Planlaması: Kurmancca ve Zazacanın Karşılaştırmalı Analizi-II", http://www.zazaki.net/haber/kurmancca-ve-zazacanin-karsilastirmali-analizi-ii--701.htm, Erişim Tarihi: 12/04/2012.

Zazaca literatürde Zazaca dergilerin önemine dair yukarıdaki kısa bilgilerden sonra bilhassa Avrupa'da Zazaca yayın yapan dergilerle ilgili şu hususa da dikkat çekmek gerekir. Avrupa'da Zazaca yayımlanan dergilerden *Vate* dergisi dışında diğer Zazaca dergilerin Zaza milliyetçiliğinin ilk temelini atmış oldukları bilinen bir gerçektir. Diğer bir deyişle Zazalar arasında dil tandanslı bağımsız bir etnik grup vurgusu ilk olarak Avrupa'da Zazaca yayın yapan dergiler sayesinde ortaya çıkmıştır. 1980 darbesinden sonra Avrupa'ya yerleşen bazı Zazalar, Kürt kültürel ve politik hareketinden bağımsız olarak Zazaların ayrı bir etnik grup olduğunu dillendirmeye başladı. Bu kişiler çalışmalarını daha ziyade dergi yayıncılığı ile gerçekleştirdi. Sözü edilen dergiler arasında *Kızıl Yol, Ayre, Çime, Desmala Sure, Kormışkan, Piya, Pir, Raştiye, Raya Zazaistani, Tija Sodiri, Vengê Zazaistani, Waxt, Ware, Zazaki, ZazaPress* ve *Zerq* dergileri ilk akla gelenlerdir. Bu dergilerden *Kızıl Yol, Desmale Sure, Tija Sodiri* ve *Ware* gibi dergiler, daha ziyade Dersim'i ve Aleviliği ön plana çıkarırken diğerleri ise Zazalığı öne çıkarmaktadır. İlk birkaç sayılarında ekseriyetle Deylem ve İran merkezli köken arayışı üzerine yoğunlaşan mezkûr dergilerin, sonraki sayılarında ise salt dil üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir. Ancak aşağıda ifade edilecek nedenlerden dolayı sözkonusu dergilerin hiçbirinin de uzun soluklu bir yayın hayatına sahip olmadığını belirtmek gerekir.

Özetle ifade etmek gerekirse, ilk olarak 1850'li yıllarda yabancı dilbilimciler tarafından yazıya geçirilen Zazaca, Cumhuriyet'in kuruluşuna dek çok az sayıda eser verme imkânı buldu. Kemalist Cumhuriyet'in Türkçe dışındaki dillere koyu bir baskı ve yasak uyguladığı dönemde de yazılı bir edebiyattan yoksun olan Zazaca ancak 1960'lı yılların başından itibaren çeşitli gazete ve dergiler aracılığıyla kendisinden söz ettirebildi. Açıkçası, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1979 yılına dek Zazaca müstakil herhangi bir kitap, gazete, dergi vb. bir yayın olmamakla beraber sözkonusu dönemde birkaç gazetenin ve derginin sınırlı da olsa Zazacaya yer verdiği görülmektedir. Malum olduğu üzere 12 Eylül 1980 darbesinden sonra devletin Kürtçe üzerindeki baskılarının daha da artmasıyla birlikte bölgeden Avrupa'ya yapılan göçler büyük bir artış gösterdi. Bu göç sonucunda Avrupa'ya iltica eden küçük bir grup Zaza, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çıkardıkları Zazaca dergilerle Zazacanın yazıya geçirilmesine katkı sağladı. Ancak bu dergilerin ideolojik saiklerle yola çıkması, alfabe sorununu aşamaması, Zazaca yazanların sayısının azlığı, maddi yetersizlikler ve okuyucu kitlesinin az olması gibi nedenler, sözkonusu dergilerin kısa ömürlü olmasının temel sebepleri arasında yeralmak-

tadır. Elbette, 1997'de İsveç'te yayına başlayan ve yaklaşık yirmi yıldır yayınını sürdüren *Vate* dergisi, diğer dergilerden farklı olarak Zazacanın yazı dili haline gelmesinde müstesna bir yere sahiptir. Şüphesiz, derginin Zazaca standardizasyon çalışmaları, aynı isimle bir yayınevi kurması ve çok çeşitli alanlarda edebiyat ürünü vermesi Zazaca yayında ve yazında müstesna bir yere sahip olmasını sağlayan temel saiklerdir. 2000'li yıllar deyim yerindeyse, Zazaca yayıncılık tarihinin en bereketli yılları oldu. Açıkçası sözkonusu yıllarda Türkiye'de gerçekleştirilen demokratikleşme reformları Zazaca yayında hem niteliğin hem de niceliğin artmasını sağladı. Ayrıca günümüz Türkiye'sinde bazı üniversitelerde, şimdilik ilmi açıdan çok zayıf olmakla birlikte, Zazaca yüksek lisans tezlerinin hazırlanması da, yazılı Zazacanın kalıcı olmasına büyük katkı sağlamaktadır. Dahası günümüzde Zazaca okuyup yazanların da görece artmasıyla birlikte Zazaca literatürün, gazeteler, dergiler, internet siteleri ve yayınevleri aracılığıyla matbuat âlemindeki yolculuğunu yavaş ancak kararlı bir biçimde sürdürmekte olduğunu belirtmek gerekir.

Son olarak, Zazacayı ayrı bir dil olarak gören Zaza yazarların bugün itibariyle Zazaca literatüre herhangi edebi, ilmi ve akademik bir katkılarının olmadığını, mezkûr kişilerin neredeyse tüm çalışmalarını Zazaca dışında başta Türkçe olmak üzere diğer dillerde yaptıklarını not etmek gerekir. Buna karşılık Zazacayı Kürtçenin bir diyalektiği olarak gören Zaza yazarların Zazaca literatüre olan katkıları tartışılmazdır. Bu bağlamda Zazaca literatüre çok çeşitli alanlarda katkı sunan Malmîsanij, Roşan Lezgin, J. Îhsan Espar, Munzur Çem, Seyîdxan Kurij, Haydar Dıljen, Lerzan Jandîl, Deniz Gündüz, Mehmet Uzun, Ehmedê Dirihî, W. K. Merdimîn, Serdar Roşan, Murad Canşad, Hüseyin Karakaş, Bedriye Topaç ve Nadire Güntaş Aldatmaz gibi isimler, bu konuda ilk akla gelenlerdir. Hiç şüphesiz mezkûr isimlerin Zazaca olarak yaptıkları çalışmalar, bir taraftan Zazaca dolayımında yaşanan dil-lehçe tartışmalarına dair önemli ipuçları vermekte iken, diğer taraftan Zazacayı dillerine pelesenk edenlerin ise konuya ne kadar ideolojik yaklaştıklarını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Çalışmanın başında ifade edildiği üzere, modernizm ve onun rahminde vücut bulan postmodernizm ile birlikte günümüzde kimlik ve etnik grup kavramları bireysel ve kolektif manada geniş bir tartışma zemini bulmuş, bu da doğal olarak, sözü edilen kavramlarla ilgili geleneksel tanım ve algıları derinden etkilemiştir. Bu durum, yeni tanım ve algıları tedavüle koyduğundan kimlik ve etnik grup etrafında dönen tartışmaların hız kesmeden devam etmesine neden olmuştur. Çalışmada sıklıkla belirtildiği üzere kimlik, bireyin ve toplumun kendisini "öteki"ye göre konumlandırması olduğundan kimliğin statik değil, dinamik bir kavram olduğunu ve dolayısıyla "sabitlenmiş kimlikler"den bahsedilemeyeceğini söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, "bazı müştereklerin toplamı" olarak ifade edilen kimliğin ve etnisitenin ne zaman, ne şekilde ve neye karşı konumlanacağı, ya da aktif hale gelebileceği politik, ideolojik, toplumsal, kültürel ve teknolojik değişim ve gelişmelerle doğrudan ilgili olduğu görülecektir. Pek tabii olarak bu perspektif, aynı zamanda etnikliğin durumsal ve sürekli inşa halinde bir süreç olduğunu da görmemizi sağlar.

Buradan hareketle, Türkiye'de daha önce birer tabu olan etnisite, kimlik, din, dil, mezhep ve ideolojiler hakkındaki tartışmalarda günümüzde gözle görülür bir artışın yaşandığını söylemek mümkündür. Elbette Türkiye'deki etnisite ve kimlik tartışmalarında Zazaların etnik kökeni, dili ve en nihayetinde kimliği ile ilgili tartışmalar geniş yer tutmaktadır. Söz konusu tartışmaların ivme kazanmasında Türkiye'de son birkaç yıldır görülen demokratikleş-

me çabalarının yanısıra modernizmin aksine postmodernizmin heterojenliği, çokkültürlülüğü ve yerelliği ön plana çıkartması başat bir etkiye sahiptir. Bilhassa postmodern söylemin, kimlik tanımlamalarında milli kimlik yerine cemaat, göçmenler, dil grupları, cinsel gruplar vd. grupları referans alması kimlik tartışmalarını tetiklemiştir. Bu gerçekle birlikte, sözkonusu yeni durumun ortaya çıkmasında temel itici güçler olarak, kitle iletişim araçlarının, bilhassa internet ve sosyal medyanın yaygınlaşması, üniversitelerde *Kürt Dili ve Edebiyatı* ile *Zaza Dili ve Edebiyatı* adıyla bölümlerin açılması, ilk ve orta öğretimde seçmeli ders uygulaması, çeşitli kurumlarca sempozyum, panel ve konferans gibi bilimsel çalışmaların tertip edilmesi başlıca faktörlerdir. Hiç şüphesiz bu tartışmanın yoğunluk kazanmasının önemli nedenlerinden biri de devletin dinsel ve dilsel bir heterojenliğe sahip Kürt kimliğine karşı Zazalığı öne çıkararak ayrıştırıcı bir tutum benimsemiş olmasıdır. Elbette devletin bu tutumu benimsemesindeki esas gayesi Kürt siyasal ve entelektüel hareketini atomize ederek zayıflatma isteğiyle doğrudan ilgilidir.

Şüphesiz dil, tüm milliyetçi ideolojilerde önemli bir itici güç olup Zazaca ve Zazalar tartışmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Bundan olsa gerek, günümüzde Zazalar hakkındaki tartışmaların en önemli kısmını dil tartışmaları oluşturmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Zazaların ayrı bir etnik grup/millet olup olmadığı konusu tamamen dil etrafında yoğunlaşmaktadır. Zazacanın bir lehçe mi, yoksa bir dil mi olduğu konusunda dilbilimciler iki ayrı görüş ileri sürmektedir. Birinci kısımda olanlar Zazacanın Kürtçenin lehçelerinden biri olduğunu iddia etmektedir. İkinci grupta olanlar ise Zazacanın Kürtçe ve Farsça gibi müstakil İrani bir dil olduğunu savunmaktadır. Ancak işin başında, günümüze dek, Zazaca ile Kurmanccanın karşılıklı anlaşılabilirliği ile ilgili hiçbir ampirik incelemenin yapılmadığını belirtelim. İkinci görüşü savunanlar, kadim dönemlerde kayıtlara geçen ve "Zaza" ve "Dımılı" isimleri ile ses benzerliği olan "Sasan, Sasa, Zazana, Zewzan, Zozan, Zou-Zou, Nini-Zaza, Delmik ve Deylem" gibi kayıtları esas alarak Zazalara bir köken arayışı için uğraş verir. Bu tarz araştırmaların ilmi bir kaygıdan ve metodolojiden uzak olduğunu ve daha ziyade ideolojik bir tavrın neticesi olarak gerçekleştirildiğini söylemek gerçeğe aykırı olmayacaktır. Çünkü tarihte, bir toplumun sadece isim üzerinden tanımlanması görülmüş bir durum değildir. Zaten Zaza isminin günümüzde başta Gürcistan olmak üzere Balkanlar'da da yoğun bir kullanıma sahip olduğu dikkate alındığında sadece isim üzerinden bir tarih ve köken arayışının bize sağlıklı sonuçlar vermeyeceği anlaşılır. Daha da mühimi, sadece ses benzerliğini esas alarak ileri sürülen tezler, Türki-

ye'de tek parti döneminde, bilhassa 1930'lu yıllarda resmi ideolojinin *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş-Dil Teorisi* aracılığıyla tedavüle sürdüğü tezlerden hiç farklı değil. Kuşkusuz, hem Türk hem de Zaza milliyetçilerinin sadece ses benzerliğini esas alarak "Zaza" ve "Dımılı" isimleri üzerinden bir tarih ve köken arayışına girişmelerini Kemalist tarihyazımının somut bir etkisi olarak okumak mümkündür. Bunun yanında, son dönemde dillendirilmeye çalışılan "Zazaistan" ve "Zaza Milli/Ulusal Mücadelesi" gibi kullanımların da hiçbir teritoryal, tarihsel, siyasal ve aktüel karşılığının olmadığını belirtmek gerekir. Bu nedenlerden ötürü, sözkonusu tezi ileri sürenlerin ideolojik pozisyonlarının ve entelektüel donanımlarının da gözönünde bulundurulması önemli bir husustur. Elbette, konu hakkında isteyen herkesin istediğini söylemesi mümkündür. Ancak bu yapılırken hiçbir ilmi kaygı taşımamak, dönemin kaynaklarına başvurmamak ve daha da mühimi kaynaklardaki bilgiyi tahrif etmek kabul edilebilir bir şey değildir. Yapılması gereken, nüfusu milyonlarla ifade edilen bir topluluğun tarihini, kültürünü, dilini ve edebiyatını ilmi bir usulle ortaya koymak, kaybolmaya yüz tutmuş bir dili ve kültürü yaşatmaya çalışmak olmalıdır. Yoksa ideolojik argümanlarla ve önyargılarla yapılan çalışmaların her şeyden evvel Zazalara ve Zazacaya zarar verdiği akılda tutulmalıdır. Dahası, Türkiye'de 1930'lu yıllarda devletin resmi ideolojisi olarak dayatılan tarih ve dil tezleri taklit edilerek, bunlara öykünülerek sergilenen tutum, gerçekleri değiştirmeyeceği gibi, bu ideolojik "çalışmaların" Zazalar ve Zazacaya hiçbir ilmi katkısının olmayacağının da farkında olmak gerekliliği gözden uzak tutulmamalıdır.

Bunun yanı sıra Zazacaya yönelik bu bu bilimsel olmayan yaklaşımlar, aynı zamanda Zazaca ve Kurmancca arasındaki farkları esas alarak Zazaların müstakil bir etnik grup olduğunu iddia etmektedir. Ancak burada iki şeyi hatırlatmakta fayda var: Birincisi, dilbilim açısından dil ve lehçe arasındaki ayrım dilbilimsel olmaktan ziyade sosyolojik, daha doğru bir ifadeyle ideolojik ve politiktir. Bu nedenle bir dilin veyahut lehçenin sınırları görecelidir. Açıkçası, bir dilin lehçe veya dil olarak adlandırılması tamamen toplumsal ve siyasal şartlarla ilgili olup konjonktüreldir. İkincisi ise bir etnik grubun/milletin sadece dil birliği üzerinden tanımlanamaması ve dolayısıyla bir etnik grubu/milleti oluşturan çeşitli müştereklerin göz ardı edilemez olduğudur. Dolayısıyla, Zazaların Kürt olmadığı tezi, büyük ölçüde manipülasyona açık olan linguistik üzerinden yürütülmekte; kimliğin önemli belirleyicileri arasında yer alan din, tarih, kültür ve coğrafya gibi unsurlar görmezden gelinmektedir. Hâlbuki bir etnik grubun veya milletin sadece dil üzerinden tanımlanamaya-

cağı sosyalbilimlerin farklı disiplinleri tarafından kabul edilen bir hakikattir. Bu bağlamda tarih, sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi disiplinlerdeki klasik teoriler milleti, "sınırları belli bir birliktelik, bir mekânda yaşayan, biricik ve kolayca tanımlanabilir bir kültüre sahip olarak" tanımlar. Dolayısıyla Zazaların kimliğini tanımlamak için, linguistik verilere ek olarak tarihsel, toplumsal, siyasal ve kültürel verilerin de hesaba katılması gerekir. Hiç şüphesiz, konu hakkında yapılacak tarih çalışmaları ile kültürel ve linguistik antropolojiye dayalı çalışmalar, tartışmanın daha sağlıklı bir zeminde ilerlemesine katkı sağlayacaktır. Tüm bunların dışında, dil ve lehçe tartışmalarında, Kürtlerin dört ulus-devlet arasında devletsiz kalmış olmalarının da, "standart bir Kürtçe"nin olmayışının önünde büyük bir engel olarak belirdiğini gözönünde bulundurmak gerekir. Çünkü ancak bu farkındalık, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kürtçede ses, gramer ve söz varlığı bakımından farklar oluşmasının "doğal" ve "normal" bir durum olduğunu anlamamıza katkı sağlar.

Yukarıda söylenenlere ilave olarak, Zazalar hakkındaki tartışmalarda Zazaların ne düşündüğünün temel referans olduğunu belirtmek gerekir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, Zazaların "kim"liği hakkında en önemli yanıtın Zazaların kendilerini tanımlama biçiminde saklı olduğudur. Zazalar emik yaklaşım doğrultusunda kendilerini "Kırd", "Kırmanc" ve "Dımılı", buna karşılık Kürtlerin önemli bir kolunu oluşturan Kurmancları da "Kırdas" ve "Kurmanc" olarak adlandırmaktadır. Şüphesiz, burada dikkat çekilmesi gereken en mühim husus, Zazaların yöreden yöreye farklılık arz eden "Zaza", "Kırd", "Kırmanc" ve "Dımılı" isimlerinin tüm Zazaları kapsayacak bir kullanıma sahip olmaması; "Zaza" isminin "Sünni Zazaları", "Kırmanc" isminin ise "Alevi Zazaları" tanımlaması ve tüm bu alt isimlerin kendilerini bir üst isim olan Kürt kavramıyla tanıtmaları, Zazaların "kim"liği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca burada gözden kaçırılmaması gereken asıl husus, Zazaca konuşanların çoğunun hem emik hem de etik açıdan Kürt olarak tanımlanmış olmalarıdır. Burada belirtilmesi gereken son bir husus da şudur: Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze dek Zazaların önemli bir kısmının Kürt kültürel, entelektüel ve politik mücadelesi içerisinde yer alması, Zazaların etno-politik olarak kendilerini Kürt olarak tanımlamada ve tanıtmada önemli bir yer tutar. Zaten günümüze dek Zazalar hakkında yapılan araştırmalarda dil hariç, tarih, kültür, gelenek, örf ve âdet bakımından Zazaları Kürtlerden ayıran hiçbir çalışmanın bulunmaması da bu durumu destekler. Elbette tüm bu gerçekler, bazı kimselerin kendilerini ve dillerini ayrı bir kimlik ve dil olarak görme hakkının önünde bir engel oluşturma-

malıdır. Hiç şüphesiz, bu konuda İskandinav ülkeleri iyi birer örnek teşkil etmektedir. Mesela İsveççe ve Norveççe arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüksek olmasına karşın, her iki dil de müstakil bir dil olarak varlığını sürdürmektedir. Söz konusu durumu, pek tabii olarak, Zazaca ve Kurmancca için de kabul etmek mümkündür.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus da, Zazaların yalnızca dil üzerinden tanımlanması, bir etnik grubu/milleti oluşturan en mühim müştereklerden biri olan "ortak tarih"in göz ardı edilmiş olmasıdır. Zazaların Kürtlerden ayrı bir grup olarak tanımlanması, tarihi kaynaklarca doğrulanmamakta, aksine tarihi kaynaklar bu görüşün temelden yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Arap, Osmanlı ve Batı kaynaklarının çoğunda Zazalar, Kürtlerin bir kolu veya aşireti; Zazaca da Kürtçenin bir lehçesi olarak adlandırılmaktadır. Yine Arap ve Osmanlı kaynaklarının tamamında, Alman ekolü dışındaki Batı ve Rus kaynaklarının da çoğunda Zazaca, Kürtçenin lehçelerinden biri (*Kurdish dialekt*) olarak ele alınmakta ve Zazaların Kürtlerin bir alt grubu (*sub-ethnic group*) olduğu tezi genel kabul görmektedir. Hiç şüphesiz, Zazalar hakkındaki diğer mühim bir kaynak ise Cumhuriyet dönemi kaynaklarıdır. Bu dönemdeki kaynakların –raporlar, gazeteler, nüfus sayımları, telif ve tetkik eserler– ekserisinde Zazalardan Kürt olarak bahsedilmektedir. Bununla birlikte bir ulus-devlet olarak kurulan Kemalist Cumhuriyet, Anadolu'da meskûn tüm etnik grupların "Türk", dillerinin ise "Türkçe" olduğunu iddia ederek Zazaların da "Dağ Türkü" ve dillerinin "Dağ Türkçesi" olduğu tezini ileri sürmüştür. Başka bir biçimde ifade etmek gerekirse, Kemalist ideolojinin Zazalar hakkındaki mümeyyiz vasfı "Zazaların Türklüğü"ne dayanmış olmasıdır. Bu nedenle Cumhuriyet tarihi boyunca devletin Zazalarla ilgili repertuvarını "Dağ Türkü" ve "Dağ Türkçesi" retoriği oluşturmuştur. Elbette Kemalist hegemonya, inşa edilen sözkonusu retoriğe "yerelden", daha doğrusu "içeriden" destek bulma konusunda da pek güçlük çekmemiştir. Bu bağlamda, "Zazaların Türklüğü" tezine yerelden/içeriden destek veren M. Şerif Fırat'ın açmış olduğu yolda yürüyen "yerli araştırmacılar"ın günümüzde de mevcut olduğuna işaret etmiş olalım. Yanı sıra, sonraki yıllarda bu tez, üniversiteler, akademisyenler ve hassaten *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* tarafından hararetle savunulmuştur. Günümüzde azalmakla beraber, hâlâ bir kısım Türk milliyetçisinin, Zazaların Türk olduğu tezinin müdafii olduklarını belirtmek gerekir. Şüphesiz bu tezin en dikkat çekici özelliği belirli bir niyet/hesap gütmesi ve ilmi herhangi bir kaygı taşımamasıdır.

Ekseriyetle Müslüman olan Zazaların büyük bir kısmı Şafii ve Alevi iken küçük bir kısmı da Hanefi mezhebine mensuptur. Sünni Zazalar arasında Nakşibendî, Alevi Zazalar arasında ise Bektaşi tarikatı yaygın olup, "dinsel itibar"ı kendinde barındıran şeyhlik, seyyidlik ve mollalık toplumda saygın bir yere sahiptir. Ancak modernleşmeyle birlikte, "dinsel aidiyetlerin" ve "dinsel itibar"ın ciddi bir aşınmaya uğradığını belirtmek gerekir. Dinsel otoriteler haricinde Zazalarda güçlü bir aşiret sistemi mevcuttur. Zaza toplumunda aşiret, mensupları için bir "güvenlik" ve aidiyet" birimi olmanın yanısıra güç ve kültürün en mühim taşıyıcılarındandır. Aynı zamanda önemli bir "dışlama" ve "ötekileştirme" aygıtı olan aşiretin varlığı bilhassa bayram, düğün, taziye, kan davaları ve seçim gibi durumlarda daha fazla hissedilmektedir. Bu durum, Zazalar arasında aşiretin, "kültürel aşiret" veya "politik aşiret" olarak hâlâ varlığını sürdürdüğünü gösterir. Bununla birlikte modern hayatın önemli görünürlerinden olan göç, kentleşme, okur-yazarlık, bireyselleşme, sekülerleşme ve tarım dışı iş alanlarının yaygınlaşması Zazalarda aşiretin çözülmesini hızlandırmış; aşiretin, geçmişe nazaran, mensupları üzerindeki gücünü önemli oranda azaltmış ve hatta yer yer kaybetmesine yol açmıştır. Hiç şüphesiz, aşiret sistemine bağlı olarak Zazalar arasında varlığını sürdüren önemli kurumlardan biri de ağalık ve mirlik/beylik sistemidir. Ancak, Zazalar daha ziyade dağlık alanlarda yaşadığından ve tarıma elverişli topraklara sahip olmadıklarından Zazalar arasında klasik toprak ağalığına pek rastlanmaz. Buna karşılık Zazalarda aşiret ağalığı ve mirlik/beylik sistemi yaygındır. Bununla birlikte günümüzde Zazalarda aşiretin uğradığı aşınma ve çözülme, ağalık ve mirlik/beylik sisteminde de görülmektedir. Şeyh, seyyid, molla, mir/beg ve ağa gibi dinî ve toplumsal liderlere sahip olan Zazalarda geçmişte hiyerarşik bir sınıftan söz etmek mümkünse de günümüzde mezkûr liderlerin toplumda ayrı bir sınıfı oluşturmalarından ziyade *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olma durumu sözkonusudur.

Hiç şüphesiz, bugün Zazaca için en büyük sorun Zazacanın kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalma sorunudur. Zira UNESCO'nun, 21 Şubat 2009 tarihinde, "Dünya Ana dil Günü" dolayısıyla yayımladığı "Dünya Tehlikeli Diller Atlası" raporuna göre Türkiye'de tehlike altında bulunan dillerden biri de Zazacadır. UNESCO'nun, bu sınıflandırmasına göre kaybolma tehlikesini en çok hisseden diller "güvende olmayan" olarak nitelendiriliyor. Bir dilin bu kategoride yer alması "çocuklar tarafından da konuşulmasına rağmen bazı alanlarda kısıtlanması" anlamına geliyor. Aslında "dil ölümü" denilen durum, tarih boyunca tekrarlanan bir durum olmakla birlikte, günü-

müzde modernitenin önemli argümanları olan ulus-devlet, milliyetçilik, kentleşme, okullaşma, okur-yazarlığın yaygınlaşması ve teknolojideki gelişmeler, paradoksal olarak, hem dillerin ölümüne ivme kazandırmakta hem de dillerin kurtarılmasına/yaşatılmasına katkı sunmaktadır. Daha basit bir ifadeyle, günümüzde "dil ölümü" ulus-devletten bağımsız olmayıp ulus-devletin kendi ulusal dili dışındaki dillere karşı benimsediği asimilasyonist, yasaklayıcı, dışlayıcı ve engelleyici tutumla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla günümüzde "dil ölümü"ne yol açan nedenler arasında dilin yasaklanması, basın/basım, yayın/yayım, eğitim ve pazar dili olmaması gibi birçok faktör sözkonusudur. Bununla birlikte, bir dilin ölümünün en mühim sebeplerinden biri o dili konuşanların kendi dillerinde konuşma, yazma ve okumaya yeterince ehemmiyet vermemesidir. Günümüzde Zazacanın kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasında Cumhuriyet Türkiye'sinin katı yasakçı tutumuyla beraber Zazaların kendi dilleri için herhangi bir çaba göstermemesi de başat bir etkiye sahiptir. Tüm bunların yanısıra, Türkiye'deki Kürt siyasi hareketlerinin, yerel yönetimlerinin, sivil toplum örgütlerinin, yayınevlerinin, görsel ve yazılı basınının Zazacayı gözardı etmesinin, ya da Zazacaya gerektiği kadar ilgi göstermemesinin de Zazacanın kaybolmasında etkili olduğunu vurgulamak gerekir.

Ekler

Ek 1
Aşiretler Raporu'na Göre Zaza Aşiretleri

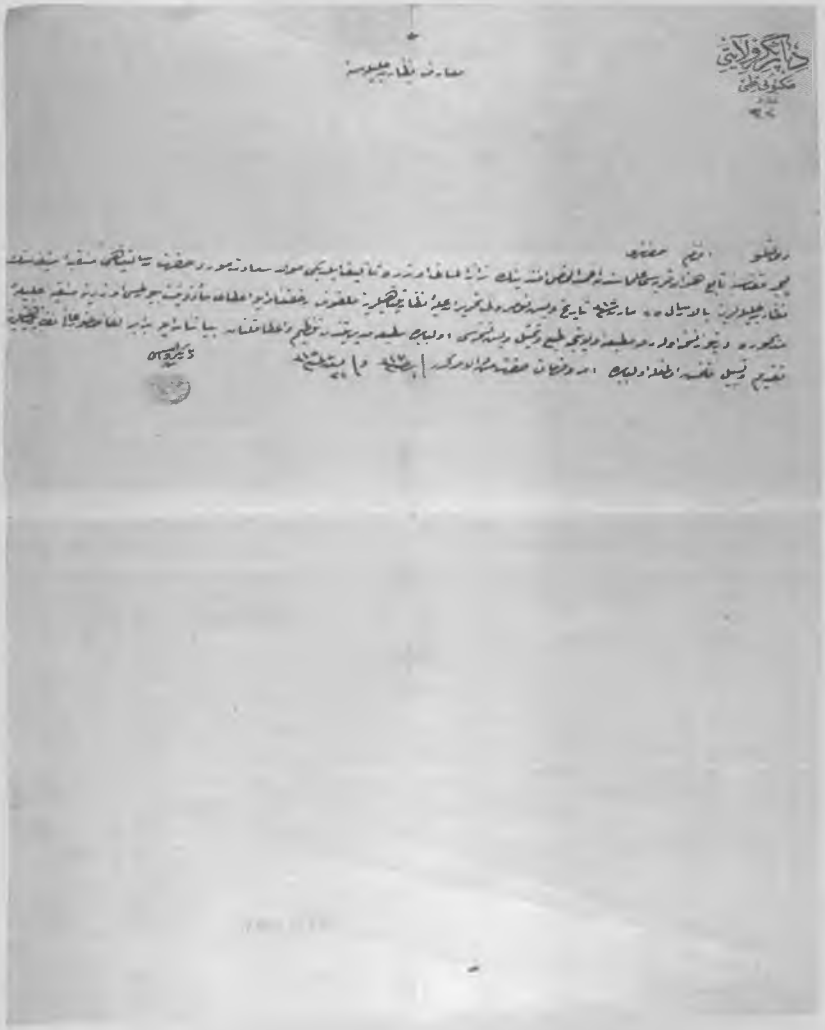
Aşiret adı	Bulunduğu il	Konuştuğu dil	Mezhebi
Cikkan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Çerkezan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Dersiman	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Dıreşan	Adıyaman-Gerger	Zazaca-Kurmancca	Hanefi
Ferşatan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Hacıyan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Hacımemedan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Hıdıri	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Kurdan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Maman	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Melikzadeyan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Mukriyan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Pirvan	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Ziran	Adıyaman-Gerger	Zazaca	Hanefi
Cinihanlı	Ardahan	Zazaca	Alevi
Abdalan	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Az	Bingöl	Zazaca	Şafii
Bekıran/Sirnan	Bingöl	Zazaca	Şafii
Botiyan	Bingöl-Genç	Zazaca	Şafii
Canmerg/Çölemerik	Bingöl-Solhan	Zazaca	Şafii
Çarekli	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Gazili	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Hanefi
Gökdere	Bingöl	Zazaca	Şafii
Hormek	Bingöl-Kiğı	Zazaca-Kurmancca	Alevi
Keman	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Kimsor	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Kureyşan	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi

Aşiret adı	Bulunduğu il	Konuştuğu dil	Mezhebi
Lolan	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Maskan	Bingöl-Kiğı	Zazaca	Alevi
Nakşan	Bingöl	Zazaca	Şafii
Ömeran	Bingöl-Solhan	Zazaca	Şafii
Puex/Pox	Bingöl	Zazaca	Şafii
Sekar	Bingöl	Zazaca	Şafii
Süveydi	Bingöl-Solhan	Zazaca	Şafii
Tavus	Bingöl-Genç	Zazaca	Şafii
Verard/Yamaç	Bingöl	Zazaca	Şafii
Yahkik	Bingöl-Genç	Zazaca	Şafii
Zıkte	Bingöl-Genç	Zazaca	Şafii
Duban	Bitlis-Mutki	Zazaca-Kurmancca	Şafii
Tarlan	Bitlis-Mutki	Zazaca-Kurmancca	Şafii
Velo	Bitlis-Mutki	Zazaca-Kurmancca	Şafii
Abbasuşağı	Erzincan	Zazaca	Alevi-Caferi
Abdalanlar	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Alanlı	Erzincan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Arilli	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Aşuranlı	Erzincan-Çayırlı	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Baluşağı	Erzincan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Çarıklı	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Çerekli	Erzincan-Kemah	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Derviş Cemal	Erzincan-Çayırlı	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Haydaranlı	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Hormekli	Erzincan-Refahiye	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Keçel	Erzincan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Kemanlı	Erzincan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Komsorlu	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Kureyşli	Erzincan-Çayırlı	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Lolanlı	Erzincan-Çayırlı	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Mazganlı	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Menikan	Erzincan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Pulanlı	Erzincan-Tercan	Zazaca	Alevi-Kızılbaş
Putikanlı	Erzincan-Tercan	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş

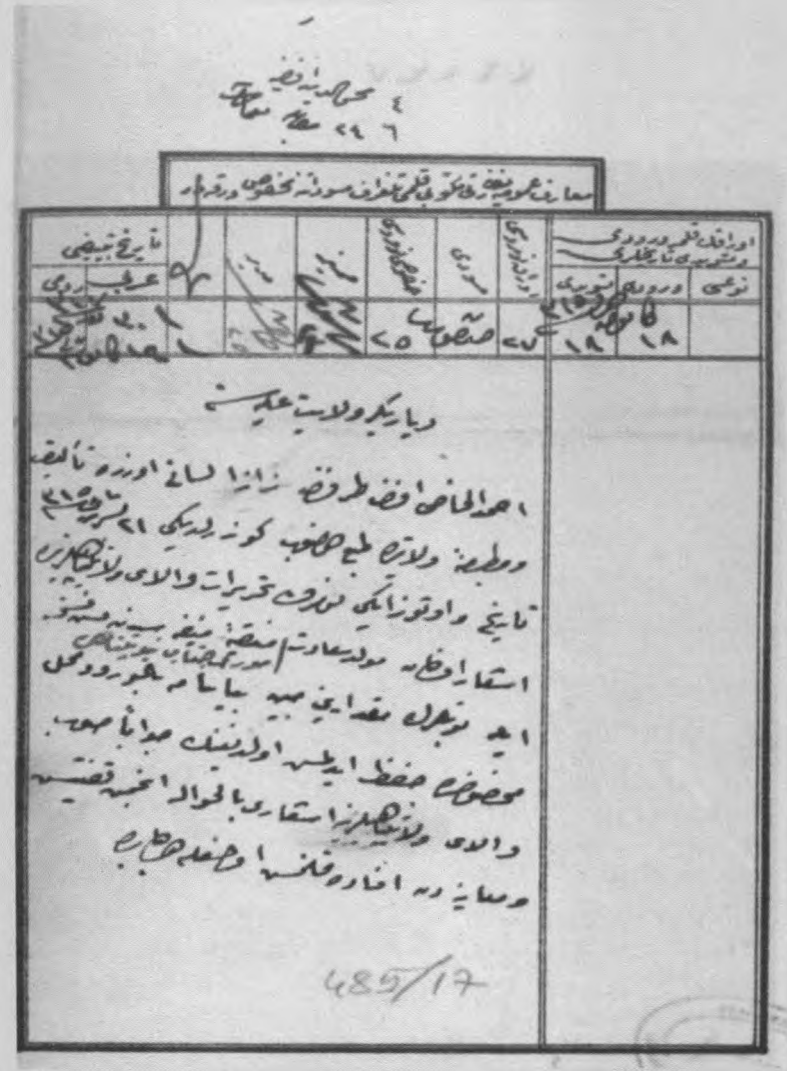
Aşiret adı	Bulunduğu il	Konuştuğu dil	Mezhebi
Rotanlı	Erzincan	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Süleymanlı	Erzincan	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Şadıllı	Erzincan-Refahiye	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Şeyhhasanlı	Erzincan-Çayırlı	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Şevelanlı	Erzincan-Tercan	Zazaca-Kurmancca	Alevi-Kızılbaş
Arıllı	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Hanefi
Balabanlı	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Alevi
Bihan	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Hanefi
Hıdan	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Hanefi
Horuncuk	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Hanefi
Lolan	Erzurum-Hınıs	Zazaca	Alevi
Pullan	Erzurum-Aşkale	Zazaca	Alevi
Putkan	Erzurum-Çat	Zazaca	Alevi
Lolanlı	Gümüşhane-Kelkit	Zazaca	Caferi-Alevi
Şeyhhasanlı	Gümüşhane-Kelkit	Zazaca	Caferi-Alevi
Lolan	Muş-Varto	Zazaca	Alevi
Çırrı	Siirt-Baykan	Zazaca	Şafii
Bucak	Urfa-Hilvan	Zazaca	Hanefi
Karahan	Urfa-Siverek	Zazaca	Hanefi
Kırvar	Urfa-Siverek	Zazaca	Hanefi
Abbasuşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Alan	Tunceli	Zazaca	Caferi- Alevi
Arelli	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi- Alevi
Aslanuşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Aşuranuşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Babamansurlu	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi- Alevi
Bahtiyaruşağı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi- Alevi
Balabanlı	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi- Alevi
Balçıkanlı	Tunceli-Nazımiye	Zazaca	Caferi- Alevi
Baluşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Bermazlı	Tunceli-Pertek	Zazaca	Caferi- Alevi
Beyituşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Bezgeruşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi- Alevi
Çarekli	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi-Alevi

Aşiret adı	Bulunduğu il	Konuştuğu dil	Mezhebi
Demenan	Tunceli	Zazaca	Caferi-Alevi
Ferhatuşağı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi-Alevi
Haydaranlı	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi-Alevi
Hıran	Tunceli-Mazgirt	Zazaca	Caferi-Alevi
İzoli	Tunceli-Mazgirt	Zazaca	Caferi-Alevi
Kemanlı	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi-Alevi
Karaballı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi-Alevi
Karsanlı	Tunceli-Nazımiye	Zazaca	Caferi-Alevi
Kıranlı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi-Alevi
Kırganuşağı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi-Alevi
Koçuşağı	Tunceli-Hozat	Zazaca	Caferi-Alevi
Kureyşanlı	Tunceli	Zazaca	Caferi-Alevi
Lolanlı	Tunceli-Çemişgezek	Zazaca	Caferi-Alevi
Maksutuşağı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi-Alevi
Mestanlı	Tunceli-Ovacık	Zazaca	Caferi-Alevi
Pilvenk	Tunceli-Pertek	Zazaca	Caferi-Alevi
Şadılli	Tunceli-Mazgirt	Zazaca	Caferi-Alevi
Şavak	Tunceli-Çemişgezek	Zazaca	Caferi-Alevi
Şavalanlı	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi-Alevi
Şeyhhasanlı	Tunceli-Pülümür	Zazaca	Caferi-Alevi
Şeyhmahmutlu	Tunceli-Nazımiye	Zazaca	Caferi-Alevi
Yusufhanlı	Tunceli	Zazaca	Caferi-Alevi

Ek 2
Diyarbekir'de Ehmedê Xâsê Tarafından Telif Edilen *Mevlid-i Şerif*'in Basımı Hakkında Maarif Nezareti'yle Yapılan Bir Yazışma (1899)

Ek 3
Ehmedê Xâsê Tarafından Telif Edilen *Mevlid-i Şerif*'in Basımı Hakkında Diyarbekir Vilayeti ile Yapılan Bir Yazışma (1899)

Ek 4
İngiltere'de "Zaza Kürdi" Lisanıyla Basılan İncil ile ilgili Yazışmalardan Bir Örnek (1900)

Ek 5
İngiltere'de "Zaza Kürdi" Lisanıyla Basılan İncil ile ilgili Yazışmalardan Bir Örneğin Transkripsiyonu (1900)

Atufetlu efendim hazretleri

Bağdad'da bulunan acentemiz tarafından iş'ar olunuduğuna nazaran Londra'dan mersul bir takım İncil-i Şerif ve kütüb-i mükaddese-i saire meyanında hurufatı Arabî ve lisanı Zaza Kürdi olarak İncil-i Şerif aksamından altmış dört aded vürud etmiş olduğundan bunlar hakkında ne yolda muamele edileceği Bağdad Maarif Müdüriyeti tarafından fi 1 Eylül 1318 tarihli telgrafname ile Nezaret-i Aliyeleri'nden istizan kılınmış. Kütüb-i mezkûrenin Londra'dan Bağdad'a irsal olunmasından maksad-ı asli bunları memalik-i İraniye'ye göndermek olduğundan ol-canibe irsaline mümana'at olunmaması hususunun ba-telgraf müdüriyet-i mumaileyhaya emr u işar buyrulması istirhamına cür'et kılındı ol-babda emru ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fi 23 Teşrin-i sani 1318

İngiliz Bible [Bibli] Şirketi'nin Dersaadet İkinci Acentesi Society

Mühür: British and Forelov Bible Society

BOA, MF. MKT, 662/20-4.

Ek 6
Türk Ocakları Müfettişi Hasan Reşit Tankut'un Zazalar Hakkında Hazırladığı Rapor'dan (1931)

-II-

Zazalar hakkındaki tafsilâtı müfit kılabilmek için onları evvelâ iki-ye ayırmak , sonra tahlil eylemek daha faideli olur .
Zazalar iki kısımdır ; Şafiî Zazalar , Aliyyullah Zazalar .
Şafiî Zazalar ; Kırmançlardan temamiyle ayrıdır . Farisicoyi andırır bir lisanla tekellüm ederler . Zaza ismini müslüman ve Şafiî olanlara-da tansis ve teşmil etmişlerdir . Ahlâk ve kavaidine karşı lâubali fakat din amelinde fevkalâde mutaassıptırlar . Bir gusul , bir aptest ile epiyce korkunç günahlardan kurtulduklarını zannettikleri halde bilâ mazeret üç vakit namazını kazaya bırakanları kâfir addederler . Bu itibarla din amelinde lâubali olan hanefi Türk , nazarlarında kâfir-dir . Bu noktaya bilhassa nazarı dikkati celp etmek isterim , Türkçü-ler , müfsit saileri , münafıkların zihniyetlerini en dakik ve en gizli noktalarına kadar bilmek gerektir .Bilhassa köylü ve cahil insan-lar ile uğraşırken bu hususun ehemmiyeti fevkalâde artar . Şeyh Said kar çığı gibi birdenbire büyülten insanlar bunlardı .
Bu günkü hakiki Şafiîlerin bir zamanlar Dersimliler gibi Şiî olduğuna atideki münavere kâfi bir delildir .
Bu münavere Palu ile Çapakçur arasında bir küçük köyün iki genç çobanı iledir ve Zaza lisanı ile cereyan etmiştir . Çünkü köylü Zazalar bir kelime bile Türkçe bilmezler .

– Sen hangi Millettensin ?

– Müslüman .

– Türkmüsüç ?

– Hayır , Kürdüm,Zazayım .

– Adın ne ?

– Ağa .

– Babanın Adı ?

– Suar .

– Ananın adı ?

– Gül Sima .

Bir diğeride şöyle anlatıyordu : İsmim Abbas , babamınki Şan İsmail , Anamınki Hatun . İnsanlar ecdat isimlerine ehemmiyet verirler . Ağaerki Şan Ismail ecdattan birinin ismidir . Kısaltılışı cılo ifade etse zararı yoktur .
Ekseriyetle gayet vahşi ve sahi arazi üzerlerinde ve çok dağınık ola-rak yaşadıklarından Türk ocaklarının masalcı oralarda sürekli iktisadî kalkınmaların , hususî kanunların yardımı ile muvaffakiyet elde edebi-lir .

Ek 7

Peter J. A. Lerch, Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer, Band II, St. Petersburg 1858 Adlı Çalışmasının İçindekiler Kısmı

INHALTS-VERZEICHNISS.

	Seite.
Einleitung	1— 80
I. Glossar für das Kurmândschi-Idiom	81—165
Anhang 1. Wörterverzeichniss zu der Uebersetzung des Gulistan	166—188
Anhang 2. Verzeichniss von Wörtern der Mundart von Hædrus	189—190
II. Glossar für das Zazá-Idiom	191—214
Zusätze, Anmerkungen und Verbesserungen	215—223

Ek 8
Peter J. A. Lerch, Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer, Band II, St. Petersburg 1858 Adlı Çalışmasının Giriş Kısmından Bir Sayfa

neke, hévrin. Xoadé χáni gōt: we χáni mehévrin. Laúkān gōt kō: em tûma nehéverin? Xoadé χáne gōt kō: Aráp lewía. Laúkān gōt ko: Arápa ma ti taká? Laûik betûk tû tarsú'e. Laûkān náne χóe χoárin, her du berē mezín rā kétin, bérei betûk rûnist. Aráp hāt, gōt kō, tûma levrá sekinína. Wi-že gōt kō: em revíne. Arāp gōt kō: séri wa her sían boχûm. Aráp šyûre χóe girt, le lauk χist, šyûre Aráp náberi. Lûwik šyûre χóe girt, la sére Iráp χist; séri Iráp ferând, bilyúva Irap berí, gôhe, lyéve Irap berí, kírna dēba χóe.

Her du berê'i mezín rā kérin, pilāv kalándie, χoárin .....

---

kamen vor ein Haus, kehrten (in dasselbe) ein. Der Herr des Hauses sagte: kommt nicht in mein Haus. Die Jünglinge sagten: warum sollten wir nicht eintreten? Der Herr des Hauses sagte: Ein Araber ist darin. Die Jünglinge sagten: was thut uns der Araber? Der jüngste der Jünglinge ging auf den Markt. Die Jünglinge speisten, die beiden älteren legten sich (darauf) hin, der jüngste Bruder blieb sitzen. Der Araber kam, sagte: Warum seid ihr hier? Jener sagte: .....(?). Der Araber sagte: ich esse eurer aller drei Köpfe. Er griff nach seinem Schwerte, schlug nach dem Jünglinge, das Schwert traf aber nicht. (Da) griff der Jüngling nach dem Schwerte, schlug nach dem Araber; nachdem der Kopf desselben gefallen, nahm (der Jüngling) eine Locke, die Ohren, die Lippen des Arabers und steckte sie in seine Tasche.

Die beiden älteren Brüder schliefen, kochten Pilav, assen ....

Der Leser wird bemerkt haben, dass Mustafá nicht sehr geschickt im Erzählen ist und dass seine Mundart zu dem Kurmándi-Idiom zu zählen sei. Ich habe früher (m. s. Abth. I, Bericht S. xxi) die Vermuthung ausgesprochen, dass die kurdische Sprache sich in fünf Zweige theile, nämlich Zazá, Kurmándi, Kelhúri, Guráni und Lûri. Die mir bis jetzt zugänglich gewordenen kurdischen Texte und Wörtersammlungen gehören grösstentheils den Idiomen Zazá

Ek 9
Mark Sykes'sin "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" Adlı Makalesinden (1908)

all Kurds who dwell within it. I endeavoured to effect an entrance but was unable to do so; anyone wishing to explore this district must do so on foot; the tribes inhabiting it are apparently mostly Zazas; they are extremely wild and shy, and difficult to talk to. Other Kurds who had been into the Motikan district supplied me with the following particulars:—

A. *Keyburan.* Zaza Kurds.
B. *Bubanli.* „ „
C. *Kusan.* „ „
D. *Rutchaba.* „ „
E. *Zeidan.* Kermanji Kurds.
F. *Erikli.* „ „ (Sometimes called Khiarta).
G. *Pir Musi.* „ „

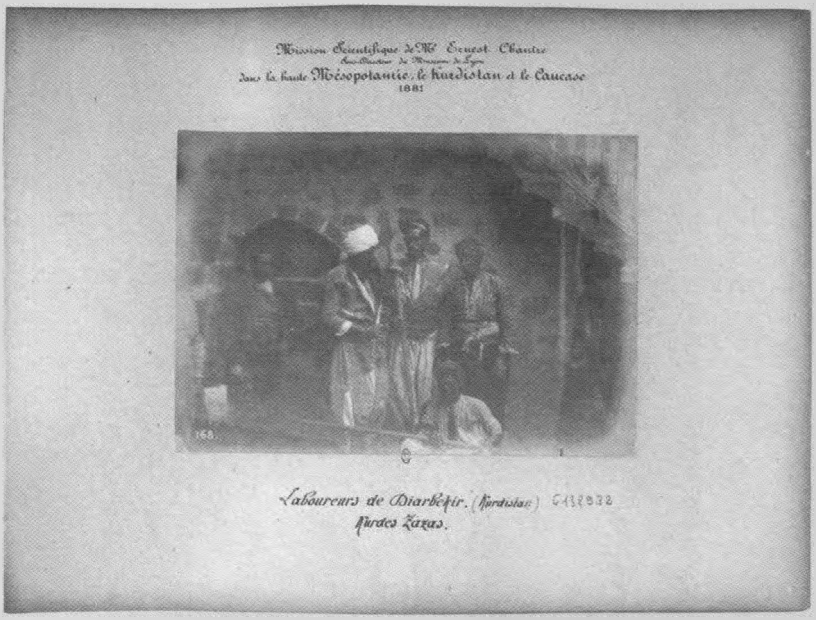
By all accounts the Bubanli are the most ancient tribe in Modeki, the Zeydan, as we have seen in No. 32, section A, and No. 73, section A, are split as sub-tribes elsewhere. If the story that the Kermanjis of Motikan are slaves to the Zazas be true, there would be some ground for supposing that the former entered as refugees, particularly as the extremely difficult nature of the ground forbids the idea of its being conquered by anything but a regular army. Apparently the Zazas of Motikan are neither Moslems nor Christians. I would suggest that a thorough exploration of this district would prove very interesting, and might throw a wonderful light on the history of Armenia, if a good collection of folk songs and legends could be made.

21. *Pinjari.* 450 families. Sasun district speak Kermanji.
22. *Slivan.* ? families. Probably Zazas.
23. *Non-Tribal Zazas.* 1,000 families. In the locality where this number appears there are a quantity of non-tribal Zazas. Their state is almost anarchical, and they seem, although not naturally cruel or vicious, to have hardly any regard for human life; they frankly say they are as beasts of the field, and have hardly any religion. As an example of how unsophisticated these people are, I might cite the fact that such as I have met who have served in the Army have often become devout Moslems and look with shame on their previous state. They appear to have no idea of tribal organization. They speak the Zaza language and seem very poor farmers.

The Zazas are small, impish people with shrill voices, and are extremely shy before strangers. I should imagine that they are the remains of a primitive mountain race, similar to the Bihls.

The only instance I have encountered of Zazas living on the plains or in the country is at Suverek, where a few live with the Karagetch.

Ek 10
Fransız Arkeolog ve Antropolog Ernest Chantre'in 1881 Tarihli Kürdistan Gezisinde Fotoğrafçı Capitaine Barry Tarafından Çekilen Diyarbakır'daki Zaza İşçiler

Kaynak: http://gallica.bnf.fr/

Ek 11
Fransız Arkeolog ve Antropolog Ernest Chantre'in 1881 Tarihli Mezopotamya Gezisinde Fotoğrafçı Capitaine Barry Tarafından Çekilen Halep'teki Bir Zaza

Kurde Zaza . Alep. (Syrie)

Kaynak: http://gallica.bnf.fr/

Kaynakça

ARŞİVLER VE RESMİ YAYINLAR

Başbakanlık Osmanlı/Cumhuriyet Arşivi
BOA, A.}MKT. NZD. 304/15158
BOA, A.MKT. 153/58.
BOA, A. MKT.180/11.
BOA, A. MKT. MVL.140/70.
BOA, C.DH. 331/16543
BOA, C.DH. 86/4293
BOA, C.DH. 93/4605
BOA, DH. ŞFR. 627/111.
BOA, DH.MKT, 1362/69.
BOA, DH.MKT. 2652/41.
BOA, DH.MKT. 2630/52.
BOA, DH.MKT. 2756/6.
BOA, DH. EUM.6.Şb. 25/1.
BOA, DH. SAİDd... 55/137.
BOA, DH. SAİDd... 121/31.
BOA, DH. MKT.2415/21.
BOA, DH. MUİ. 90/24.
BOA, HAT, 431/ 21945/L.
BOA, İ..HB.. 173/ 1333/L-026.
BOA, MF. MKT. 485/17.1
BOA, MF. MKT. 485/17.2
BOA, MF. MKT. 485/17.3.
BOA, MF. MKT. 442/56-1.
BOA. MF MKT 662/20-2.
BOA. MF. MKT. 662/20-4.
BOA, MF. MKT. 662/20.
BOA, ML.VRD.TMT.d./ 13359.
BOA, ML. MSF.d., 14831.
BOA, TFR.I..KV..101/ 10089.
BOA, Y..PRK.ASK.97/49.
BCA, 030.10/115.797.16.

RESMİ YAYINLAR VE İSTATİSTİKLER
Halep Livası Mufassal Tahrir Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.
397 Numaralı Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri-I (943/1536) Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara, 2010.

Diyarbakır Salnameleri, 1286-1323[1869-1905], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, c. I-V, İstanbul, 1999.
Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def'a).
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.
Salname-i Vilayet-i Mamuretü'l Aziz, Mamuretü'l Aziz Vilayet Matbaası, Mamuretü'l Aziz.
Salname-i Vilayet-i Sivas, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas.
TCBİGM, *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı*, İstanbul, 1961.
TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 24.10.1965*, Devlet İstatistik Matbaası, Ankara, 1969.

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

Abdulla, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
Acun, Fatma, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 119-149.
Ağuiçenoğlu, Hüseyin, "Alevilik Örneğinde İnanç-Etnik Kimlik İlişkisi Üzerine Yapılan Tartışmalara Kısa Bir Bakış", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, 3. Baskı, der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 119-137.
Akçura, Belma, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009.
Akdeniz, Hüseyin Abdullah, *Melekan Şeyhleri*, Malatya, 2014.
Akdoğan, Itır, *Dijital Politik Fanteziler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
Akekmekçi, Tuba-Pervan, Muazzez, [der.], *"Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Sılan Raporları [1939-1953]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
—, [der.], *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi [1939-1951]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
—, [der.], *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi [1936-1950]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
Akın, Salih, "Diasporada Dil Planlaması: Kurmancca ve Zazacanın Karşılaştırmalı Analizi-II", http://www.zazaki.net/haber/kurmancca-ve-zazacanin-karsilastirmali-analizi-ii--701.htm, Erişim Tarihi: 12/04/2012.
Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
Alanoğlu, Murat ve Yücel, Muhammed, "Dımılı ve Zaza Adının Menşeî ve Tarihsel Gelişimi", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 313-326.
Alamut, Silvanus, "Dersimlilerin Kimlik Tanımlamasında Gerçekleri Örten Bir Kavram: Zaza", *Kırmanciya Beleké*, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2009, s. 11-36.
Algar, Hamid, "Hâlidiyye", *TDVİA*, C. 15, s. 295-296.
—, "Nakşibendiyye", *TDVİA*, C. 32, s. 335-342.
Altunoğlu, Mustafa, *Kimlik'in Modern İnşaı, Kimlik Politikaları ve Türkiye'de Kimlik Tartışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 6. Baskı, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

Anuk, Nevzat, "Kürt Gazeteciliği ve Zazaca", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 688-711.

Arakelova, Victoria, "The Zaza People As a New Etno-Political Factor in the Region", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 3-4, 1999-2000, s. 397-408.

Arslan, Abdurrahman, "Kimlik; Enfüsün Tezahürü", *Yeni Bir Anlam Arayışı,: Yorumlanmış Bir Dünyada Müslümanca Düşünmenin İmkanı*, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul, 2013, s. 247-255.

Arslan, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Asatrian, Garnik, "Prolegomena to the Study of the Kurds", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 13, 2009, s. 1-58.

—, "The Delmiks", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 3-4, 1999-2000, s. 409-412.

Aslan, Şükrü [Proje Yürütücüsü], *Türkiye'nin Etnik Coğrafyası*, MSGSÜ Bilimsel Araştırma Projeleri, İstanbul, 2013.

Aşiretler Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Aydın, Nusret, *Diyarbekir ve Mirdasiler Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydın, Suavi, *Terzinin Biçtiği Bedene Uymazsa: Türk Kimliğinin Yaratılması ve Ulusal Kimlik Sorunu Üzerine*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009.

—, "Etnisite", ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 276-280.

—, "Kimlik", ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın), *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 469-477.

—, "'Umran Yolu': Demiryollarının Gelişimi ve Türkiye Demiryolları", *Tren Bir Hayattır*, der. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 11-118.

Aydın, Suavi-Selahattin Erhan, "Aşiret", ed. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 77-79.

Aydoğdu, Yusuf, "Modern Zaza Hikâyeciliğinin Tarihsel Serüveni", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2015, s. 55-66.

Azamat, Nihat, "Kadiriyye", *TDVİA*, C. 24, s. 131-136.

Babıj, Mılla Cımayo, *Sîyerê Nebî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009.

Babıj, Usman Efendiyo, *Mewlûda Nebî Bîyîşa Pêxemberî*, Bi Kurdiya Dumilî, Zarawayê Sîweregê, Kitabaxana Hawarê, Hejmar 4, Matbaatu't-Teraqqî, Dimeşq, 1353/1933.

Baran, Taha, *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Barth, Fredrik, *Etnik Gruplar ve Sınırları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Basuğuy, Bedrettin, "19. Yüzyılda Bir Zaza Kadın Şair: Heyran Xanım Dünbülî", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 465-477.

Başbuğ, Hayri, *İki Türk Boyu Zazalar ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

—, *Göktürk-Uygur Zaza-Kurmanc Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

Bauman, Zygmunt, *Sosyolojik Düşünmek*, 7. Baskı, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Bireyselleşmiş Toplum*, 2. Baskı, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

Bayrak, Mehmet, [haz.], *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994.

Bayrak, Mehmet, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009.

Belge, Murat, *Linç Kültürünün Tarihsel Kökeni: Milliyetçilik*, (Söyleşi: Berat Günçıkan), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

—, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bezci, Bünyamin-Yusuf Çiftçi, "Self-Oryantalizm: İçimizdeki Modernizm Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt 7, Sayı 1, 2012, s. 139-166.

Biçer, Bekir, *Kürtler*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.

Bilgin, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir, 2007.

Bingöl, Hasip, "Sözün Yazılı Serüveni: Zazaki Dil Çalışmaları Hakkında Bir Kritik", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 413-432.

Bonte, Pierre, "İbn Haldun ve Çağdaş Antropoloji: Mağrip'te Kabile ve Devlet Döngüleri ile İhtilaflı İttifaklar", Faleh A. Jabar-Hosham Dawod (der.), *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, çev. Ömer Öğünç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45-62.

Bora, Tanıl, "1930'lardan 1950'lere Resmi Milliyetçiliğin Dersim'e Bakışı: Asimilasyonizmin Kırılganlığı", *Dersim'i Parantezden Çıkarmak Dersim Sempozyumunun Ardından*, der. Zeliha Hepkon vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 77-96.

Bostancı, Naci, "Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 50, Haziran 1998, s. 38-55.

Bozbuğa, Rasim, "Türkiye'nin Bir Rengi Zazalar", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 113, Kış 2003, s. 57-78.

Busekist, Astrid von, "Dil Milliyetçiliğinin Başarıları ve Başarısızlıkları", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, haz. Alain Dieckhof-Christophe Jaffrelot, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 179-207.

Blau, Joyce, "Yazılı Kürt Edebiyatı", *Kürt Kimliği ve Kültürü*, Philip G. Kreyenbroek-Christine Allison, çev. Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 39-50.

—, "Le Gurânit", *Compendium Linguarum Iranicarum*, Rüdiger Schmitt (ed.), Wiesbaden, 1989, s. 336-340.

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 3. Baskı, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, 5. Baskı, çev. Nevzat Kıraç vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, 6. Baskı, çev. Hakan Yurdakul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları", *Studia Kurdica*, No. 1-3, Yıl 2, Nisan 1985, s. 13-37.

Calhoun, Craig, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Cengiz, Seyfi, *Dersim ve Zaza Tarihi: Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek*, http://mamekiye.de/08/1128637586/1129670811/Bild.

Chambers, J. K. ve Trudgill, Peter, *Dialectology*, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Chantre, Ernest, *Mission scientifique de Mr. Ernest Chantre dans la haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase*, Lyon?, 1881.

—, *Missions scientifiques en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie, 1890-1894*, Recherches Anthropologiques dans l'Asie occidentale, Maisons A Geneve & A Bale, Lyon, 1895.

Coq, A. V. Le., *Kurdische Text, Gesammelt und Herausgegeben Von*, Gedruct in der Reichsdruckerei, Berlin, 1903.

Connor, Walker, "Nation-Building or Nation-Destroying", *World Politics*, Cilt 24, No. 3, Nisan 1972, s. 319-355.

Coolingwood, R. G., *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar*, çev. Ahmet Hamdi Aydoğan, YKY, İstanbul, 2005.

Çağlayan, Ercan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 271-290.

—, "Zaza Tarihinin Kaynakları [Arap ve Fars Kaynakları]", *Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [4-6 Mayıs 2012]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 286-301.

—, "Zazaların Etnik Kökeni", *Kürtler: Tarih, Toplum, Din*, ed. Adnan Demircan-Mehmet Akbaş, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 249-306.

Çalışlar, İzeddin (yay. haz.), *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Çay, M. Abdulhaluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993.

Çavdar, Tevfik, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557.

Çelebi, Evliyâ b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap [İki cilt], Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999/2000.

Çiçek, Cuma, *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Çolig, Feqi, *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2014.

Dayı, Sinever Esin, "Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu'nun Hayat Hikâyesi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı*, Sayı 28, Erzurum 2005, s. 1-7.

Dāwūd, Alī Āl-e & Oberling, Pierre,"Donboli Maddesi", http://www.iranica.com/articles/donboli-1., Erişim Tarihi: 12/04/2012.

Dedekurban, Ali Haydar, *Zaza Halk İnançları*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1993.

—, *Zaza Halk İnançlarında "Kült"ler*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

—, *Zazalarda Şölenler ve Törenler*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

Demir, Abdullah, "XIX. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", *II. Uluslara-*

rası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 105-145.

Demir, Nurettin, "Türkiye'de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları", *Türkiye'de Dil Tartışmaları*, 2. Baskı, der. Astrid Menz-Christoph Schroeder, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 119-146.

Deniz, Dilşa, *Yol/Ré: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communications: An Inguiry into the Foundation of Nationality*, M.I.T Press, Cambridge, 1966.

Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason [1934-1946], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Doytcheva, Milena, *Çokkültürlülük*, 2. Baskı, çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Duman, Hasan, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara, 2000.

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Durç, Safiye Ateş, *Türkiye'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi: Metinan Aşireti Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

Eagleton, Terry, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

Eriksen, Thomas Hylland, *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış*, çev. Ekin Uşaklı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.

Ergil, Doğu, *Doğu Sorunu, Teşhisler ve Tesbitler*, Özel Araştırma Raporu, Startejik Araştırmalar Dizisi I, TOBB Genel Yayını, Ankara, 1995.

Fenton, Steve, *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, Phoneix Yayınları, Ankara, 2001.

Fossum, L. O., *A Practical Kurdish Grammar*, The Inter-Synodical Ev. Lutheran Orient-Mission Society, 1919.

Fırat, Gülsün, "Dersim'de Etnik Kimlik", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, 3. Baskı, der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 139-153.

Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 4. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981.

Göka, Erol, *İnsan Kısım Kısım: Toplumlar, Zihniyetler, Kimlikler*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2006.

Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, İstanbul, 2007.

Gezik, Erdal, *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, 3. Baskı, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

Gippert, Jost, "Zazacanın Tarihsel Gelişimi", çev. Hasan Dursun, http://zazaki.de/zazaki-de/zaza-tarih.pdf, Erişim Tarihi: 15/01/2015.

Gunter, Michael M., "Dımılı", *Historical Dictionary of the Kurds*, 2. Baskı, The Scarecrow Press, Oxford, 2011.

Gülensoy, Tuncer, *Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma-İnceleme ve Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.

Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştişê Kimanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyé Vateyî, İstanbul, 2005.

—, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, Vate Yayınları, İstanbul, 2011.

Hadank, Karl, "Mundarten der Zaza Hauptsachlich aus Siwerek und Kor", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Cilt 7, No. 2, 1934, s. 402-403.

—, *Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

Haig, Geoffrey-Öpengin, Ergin, "Introduction to Special Issue Kurdish: A Critical Research Overviev", *Kurdish Studies*, Cilt 2, No. 2, Ekim 2014, s. 99-122.

Hassanpour, Amir, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil [1918-1985]*, çev. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.

Hay, William Rupert, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.

Hayes, Carlton J. H., *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalcılık" Tasavvuru*, 2. Baskı, çev. Murat Çiftkaya, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Heckmann, Lale Yalçın, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, 3. Baskı, çev. Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Hobsbawm, Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, 5. Baskı, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Hunî, Molla Mehemed Elî, *Mewlid*, Vate Yayınları, İstanbul, 2004.

Hür, Ayşe, "Dersim, Alevistan, Zazaistan", *Taraf* gazetesi, 15/11/2009.

İnsel, Ahmet, ""Tikelci Evrensellilik" Mümkün mü?", Ernesto Laclau, *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme*, 3. Baskı, çev. Ertuğrul Başer, Birikim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 7-14.

İzady, Mehrdad R., *Bir El Kitabı Kürtler*, 3. Baskı, çev. Cemal Atila, Doz Yayınları, İstanbul, 2011.

İzgöer, Ahmet Zeki, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, İstanbul, 2005, s. 539-552.

Jaba, M.Auguste ve Justi, M.Ferdinand, *Dictionnaire Kurde-Français*, Publié par ordre de l'Academie impérial des sciences, Sn. Petersburg, 1879.

Jabar, Faleh A. ve Dawod, Hosham (der.), *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, çev. Ömer Öğünç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Justi, M. Ferdinand, *Kurdische Grammatik*, Commissionare der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Sn. Petersburg, 1880.

Jwadieh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, 3. Baskı, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kahraman, Ömer, *Elazığ ve Çevresinde Yaşayan Zazalardaki Halk İnanışlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Kavarî, Molla Muhammed, *Mevludî Zazakî*, İstanbul, 2005.

Kaya, Ali, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, Demos Yayınları, İstanbul, 2010.

Kaya, Mehmet S., *The Zaza Kurds of Turkey: A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*, Tauris Academic Studies, Londra, 2011.

—, *Zaza Kürtler*, çev. Mehmed S. Kaya vd., Rupel Yayınları, İstanbul, 2014.

Keskin, Mesut, "Zazaca Üzerine Notlar", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, 3. Baskı, der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 221-242.

Kırkan, Ahmet, "Şerefname Ra Heya Ewro Cayé Ke Zazayî Tede Ciwîyene û Xonamekerdena Înan; Hete Tarix û Zıwanî Ra Qrîtîkêk", *The 1st International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History-Kurds and Kurdistan in Ottoman Period*, Erbil-Kurdistan-Irak, 16-18 Nisan 2013.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

Kirişçi, Kemal-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Kohn, Hans, "Milliyetçilik Fikri", *Milletler ve Milliyetçilikler*, der. Mümtaz'er Türköne, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 129-146.

Konyar, Basri, *Diyarbekir Yıllığı*, c. 3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Kop, Kadri Kemal (Sevengil), *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu: Tarih, Etnografya, Folklor*, 2. Baskı, haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.

Köroğlu, Muhammet Ali, "Çüngüş'te Sosyal ve Dini Hayat", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 7, Temmuz 2013, s. 731-759.

Kurt, Mehmet, *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Seyyid", *TDVİA*, C. 37, s. 40-43.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", 12. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, s. 295-413.

—, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 8. Baskı, Elif Kitabevi, İstanbul, 2007.

—, "Mühimme Defteri", *DİA*, c. 31, s. 520-521.

Kreyenbroek, Philip G., "Kürdistan'da Din ve Mezhepler", *Kürt Kimliği ve Kültürü*, Philip G. Kreyenbroek-Christine Allison, çev. Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 131-166.

Latham, Robert Gordon, "On a Zaza Vocabulary, Opuscule, Essys Chiefly philological and etnographical", *(Williams and Norgat)*, Londra, Edinburg, Leipzig, 1860, s. 242-244.

Lerch, Peter J. A., *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer*, Band II, St. Petersburg, 1858.

Lezgin, Roşan, "Modern Kırmancca (Zazaca) Edebiyatı", http://www.zazaki.net/haber/modern-kirmancca-zazaca-edebiyati-851.htm, Erişim Tarihi: 12/04/2014.

—, "Çîrokên Kırdkî", http://www.zazaki.net/haber/crokn-kirdk-1607.htm, Erişim Tarihi: 12/04/2014.

—, "Burada Çok Ciddi Bir Çelişki ve Problem Var", http://www.bingolhabertime.com/burada-cok-ciddi-bir-celiski-ve-problem-var-10245h.htm, Erişim Tarihi: 03/05/2014.

—, "Zazalar Nedir, Ne Değildir", http://www.zazaki.net/haber/zazalar-nedir,-ne-degildir--1375.htm, Erişim Tarihi: 24/10/2014.

Linell, Per, *The Written Language Bias in Linguistics*, Routledge, Londra, 2005.

MacKenzie, David N., "The Role of the Kurdish Language in Ethnicity", *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* içinde, ed. Peter Alford Andrews ve Rudiger Benninghaus, Wiesbaden, 1989, s. 541-542.

Malmisanıj, *Kırd, Kırmanc, Dımılı veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996.
Mardin, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, 9. Baskı, çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
Muîn, Muhammed-Seyyid Cafe'r Şehîdî, *Lügatnâme*, Tahran, 1998.
Muradan, Molla Muhammedé, "Mewlidî Zazakî", *Vate* dergisi, Payiz, 2003, r. 18-32.
Müller, Friedrich, *Beiträge zur Kenntniss der neupersischen Dialekte: Zaza-Dialekt der Kurden-Sprache: Zaza Dialekt der Kurdensprache*, Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Viyana, 1865.
Natali, Denise, *Kürtler ve Devlet: Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern 1761-1767*, Cilt 2, Kopenhagen, 1778.
Nikitin, Bazil, *Kürtler –Sosyolojik ve Tarihi İnceleme–*, 4. Baskı, çev. Hüseyin Demirhan-Cemal Süreya, Deng Yayınları, İstanbul, 1994.
Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşîlik", *TDVİA*, C. 5, s. 373-379.
Okumuş, Ejder, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Ankara, 2008.
Ökten, Şevket, "Kan Davası: Kanın Öcü Ya da Şeref Uğruna Verilen Kolektif Savaş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 165-187.
Öpengin, Ergin, "Kadim Kürtçenin İzinde: Tevatür ve Temellük Kıskacında Kürt Kültür Tarihçiliği", *Kürt Tarihi*, S. 11, Şubat-Mart 2014, s. 18-29.
Özdemir, Ali Rıza, *Koç Heykelli Mezarların İzinde Zazalar ve Türklük*, 3. Baskı, Kripto Yayınları, Ankara, 2014.
Özer, Osman, "Anadolu Ağızlarının Altayistik Açıdan Değerlendirilmesi", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
Özgen, H. Neşe, "Yerelin Otoritesi, Merkezin Demokrasisi: Şırnak-İdil'de Kalkınma Projesi Örneği", *Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Güz 2008, s. 1-32.
Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 3. Baskı, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2009.
Özsoy, Mehmed Mehdi, *Diwan*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir, 2014.
Öztürk, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004.
Pamukçu, Ebubekir, *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1992.
Paşa, Mustafa Kemal, *Nutuk (1919-1920)*, c. I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
Paul, Ludwig, *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden, 1998.
—, "The Position of Zazaki Among West Iranian Languages", Sims-Williams Nicholas (ed.), Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies held in Cambridge, (11th to 15th September 1995), Part I, *Old and Middle Iranian Studies*, Wiesbaden, 1998, s. 163-177.
—, "Zazacanın Kökeni ve Konumu ve Etnik Köken ile Dilin İlişkisi", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 19-23.
Puexi, Molla Kamil, *Mewlidi Nebi*, İstanbul, 2003.

Rençber, Fevzi, "Din-Kimlik Tartışmaları Ekseninde Zazaca Konuşan Alevilerin Etnik Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 6, [Haziran 2013], s. 945-955.

Rich, Claudius James, *Narrative of a Residence in Koordistan*, Cilt 1, Londra, 1836,

Rişvanoğlu, Mahmut, *Saklanan Gerçek, Kırmançlar ve Zazaların Kimliği*, Tanmak Yayınları, Ankara, [tarihsiz].

Rûhani, Muhammed Macid Merduhi, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran, 1382.

Sachau, Eduard, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, F. A, Brockhaus, Leipzig, 1883.

Sami, Şemseddin, *Kamus'ul Alam*, Kaşgar Neşriyat (Tıpkı Basım), Ankara, 1996.

Seel, L. Molyneux, "A Journey in Dersim", *The Geographical Journal*, Cilt 44, No. 1, Temmuz 1914, s. 49-68.

Sevgen, Nazmi, *Zazalar*, yay. haz. Turan Bingöl, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.

—, *Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya, Tarih, Hukuk, Folklor, Teogoni*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

—, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -I-", *Türk Kültürü*, Sayı 229, Mayıs 1982, s. 422-433.

—, "Yaşayışları Gizli Kalmış Bir Aşiret: Zazalar -II-", *Türk Kültürü*, Sayı 230, Haziran 1982, s. 494-506.

Soane, E. B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, Small, Maynard and Company Publishers, Boston.

—, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.

Soane, Ely Banister, *Report on the Sülaimania Distric of Kurdistan [1910]*, [Reviev: Andrew Hyde], Kürdology Center, Sülaimani, 2008.

Söylemez, İsmail, "Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler", *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011]*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 175-191.

Subaşı, Necdet, *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*, Vadi Yayınları, Ankara, 2003.

Smirnova, I. A. ve K. R. Ayyoubi, *Kurdskiy Dialekt Zaza [Dersim]*, Centr Kurdskih Issledavaniy, Moskova, 1998.

Smith, Anthony D., *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

—, *Milli Kimlik*, 6. Baskı, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Strecfer, Wilheim, *Mundart der Duzik in Dersim*, 1862.

Sykes, Mark, *Dar-ul İslâm A Record of A Journey Through Ten of The Asiatic Provinces of Turkey*, Bickers&Son, Londra, 1904.

—, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropoligical Institüte of Great Britain and Ireland*, Cilt 38, Temmuz-Aralık 1908, s. 451-486.

—, *The Caliphs Last Heritage: a Short History of Ottoman Empire*, Macmillan, Londra, 1915.

Şerafeddin Han, *Şerefname*, c. 1-5, çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd., Yaba Yayınları, İstanbul, 2009/2010.

Tankut, Hasan Reşit, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

Taylor, Charles, "Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, 4. Baskı, haz. Amy Gutmann, YKY, İstanbul, 2014, s. 46-93.

Taylor, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Cilt 35, 1865, s. 21-58.

Thiesse, Anne-Marie, "Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar*, haz. Alain Dieckhof-Christophe Jaffrelot, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 151-178.

Todd, Terry Lynn, *A Grammar of Dimili [Also Known as Zaza]*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan Near Eastern Studies: Languages and Literatures, Michigan, 1985.

Toprak, Zafer, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Trompf, Garry W., "Ethno-Religious Minorities in the Near-East: Some Macrohistorical Reflections With Special Reference to the Zazas", *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, Cilt 17, 2013, s. 321-344.

Türkdoğan, Orhan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Uludağ, Süleyman, "Anadolu'da Hâlidîlik", *TDVİA*, C. 15, s. 296-299.

Uluğ, Nahit Hakkı, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Uzun, Mehmet, *Kürt Edebiyatına Giriş*, 3. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

Qasımlo, Abdurrahman, *Kürtler ve Kürdistan*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

Varlık, M. Bülent, [haz.], *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Viyale, Kıvılcım, "Resmi Tarihler Kuşatmasında Dersim", *Kırmanciya Beleké*, Sayı 1, Ocak-Şubat 2009, s. 14-50.

Walzer, Michael, "The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem", *The Nationalism Reader*, ed. Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay, Humanities Press, New Jersey, 1995, s. 322-332.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, 3. Baskı, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

—, "The Origins of Ethnic Groups", *Ethnicity*, der. A. Smith, J. Hutchinson, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 35-40.

Weir, Allison, "Taylor ve Foucault Arasında Modern Kimlikler", *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, ed. Fırat Mollaer, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2014, s. 105-131.

Wilgenburg, Wladimir van, "Ankara Kürtleri Bölmek İçin Zaza Milliyetçiliğini Teşvik mi Ediyor?", http://www.zazaki.net/yazdir/haber/ankara-kurtleri-bolmek-icin-zaza-milliyetciligini-tesvik-mi-ediyor-280.htm, Erişim Tarihi: 03/05/2014.

Wimmer, Andreas, *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Xasî, Ehmedê, *Mewlidê Nebî*, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899.

—, *Mewlidê Kirdî*, (Transkribe eden ve yay. haz. Roşan Lezgîn), Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.

Yayman, Hüseyin, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Yayınları, Ankara, 2011.
Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, s. 263-265.
Yetişen, Hülya, "Malmısanij ile Güncel Bir Röportaj", http://www.zazaki.net/haber/malmsanij-ile-guncel-bir-roportaj-742.htm, Erişim Tarihi: 21/11/2014.
Yıldırım, Kadri, *Kürt Tarihi ve Coğrafyası-1 Rojava*, Şemal Yayınları, İstanbul, 2015.
Yıldırım, Serdar, "The Use of the Name 'Zaza' and the Understanding of 'Kurdishness' Among Zaza Villagers of Lice and Hani", *The Zaza People: History, Language, Culture and Identity*, Yerevan/Ermenistan, 28-30 Ekim 2011.
Yıldırım, Tuğba, [der.], *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
Yinanç, Mükrimin Halil, "Diyarbakır", *İA*, c. 3, İstanbul, 1963.
—, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
Yurdusev, A. Nuri, "18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 101-115.
Yüksel, Müfit, *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Sor Yayıncılık, Ankara, 1993.
Zilan, Bilal, "Tarixe Xonamekerdişe Kırdan", II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 366-397.
Žižek, Slavoj, "Çokkültürcülük, ya da Çokuluslu Kapitalizmin Kültürel Mantığı", *Çağdaş Sanat ve Kültüralizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 53-94.

İNTERNET SİTELERİ

https://www.archive.org/
http://www.britannica.com/
http://www.devletarsivleri.gov.tr/
http://www.dimilki.net/
http://gallica.bnf.fr/
http://www.iranica.com/
http://www.kirdki.com/
http://www.mta.gov.tr.
http://www.tdk.gov.tr/
http://www.zazaki.de/
http://www.zazaki.net/

Yer İsimleri Dizini

Adaklı 50
Adana 50, 54
Adıyaman 45, 46, 50, 54, 55, 65, 69, 70, 72, 101, 109, 111, 133, 203
Aksaray 50, 176
Alacakaya 50
Anadolu 19, 20, 28, 29, 35, 38, 39, 45, 46, 49, 54, 62-64, 74, 82, 83, 88, 92, 94-97, 104, 111, 119, 121, 123, 197
Ankara 18-20, 50, 64, 72, 88
Arapgir 50, 64
Aras 46, 67
Ardahan 50, 203
Arıcak 50
Aşkale 50, 205
Atatürk Barajı 46

Baykan 50, 64, 114, 176, 205
Bingöl 14, 20, 26, 28, 39, 43, 45-54, 64, 65, 66, 68-71, 74, 89, 90, 94, 95, 98, 108, 111, 114, 115, 124, 127, 132, 133, 136, 143, 148, 166-169, 176, 178, 183, 185, 203, 204
Bingöl dağları 45, 115
Bitlis 14, 16, 38, 50, 53, 54, 64, 67, 69-71, 74, 75, 87, 175, 204
Bursa 50

Çan 120, 122, 124, 146
Çat 50, 114, 205
Çayırlı 50, 204, 205
Çemişgezek 50, 64-67, 90, 206
Çermik 26, 35, 45-47, 50, 64-66, 77, 101, 104, 108, 114, 166
Çınar 50
Çüngüş 26, 35, 45-47, 50, 64, 108, 114, 166, 167

Dersim 16, 18, 20, 21, 26, 28, 30, 33, 34, 41-45, 50, 63-66, 69, 70, 74, 77, 84-92, 94, 99-104, 110, 111, 114-117, 121, 132, 133, 136, 148, 166, 169, 188
Dersim dağları 45
Deylem 38, 39, 44, 188, 194
Deylemistan 38, 44
Dicle nehri 31, 45, 46, 49, 50, 62, 63, 65, 96, 102, 103, 114, 115, 166
Divriği 50, 64, 73, 80, 114
Diyarbakır 14, 26, 27, 37, 39, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 62, 63, 72, 77, 95, 97, 99-102, 108, 110, 111, 113, 114, 122, 133, 143, 148, 176, 180, 183, 184, 187, 215
Doğu Toroslar 45

Eğil 45, 50, 65, 66, 71, 104, 114, 166
Elazığ 14, 26, 27, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 64, 65, 70, 72, 87, 108, 114, 176
Ergani 45, 50, 64, 77, 87, 114, 166
Erzincan 26, 41-43, 46, 50, 53-55, 64, 65, 67, 81, 85, 89, 90, 100, 101, 102, 108, 114, 119, 76, 204, 205
Erzurum 32, 38, 43, 48, 50, 53, 54, 64, 65, 69, 74, 75, 89, 98-101, 119, 205

Fırat nehri 16, 26, 29, 41, 45, 46, 49, 63, 82, 95, 96, 101, 115, 119, 146, 197

Gayt nehri 46, 49
Gaziantep 50
Genç 16, 26, 37, 45, 50, 64-67, 69-75, 87-89, 98, 104, 114, 132, 203, 204
Gerger 26, 35, 45, 50, 64, 109, 111, 113, 133, 166, 176, 203
Göle 114
Gümüşhane 50, 53, 54, 205

Hafik 50
Hani 27, 37, 45, 50, 98, 114, 166
Hazro 37, 50, 114
Hınıs 50, 64, 65, 114, 119, 205
Hozat 50, 65, 88, 205, 206

İliç 50
İmranlı 50, 64, 114
İran 12, 13, 28, 29, 35-40, 44, 63, 65-69, 75,

79, 85, 86, 93, 95-97, 101, 104, 116, 119, 123, 142, 170-176 179, 188, 194
İstanbul 29, 50, 64, 183
İzmir 50, 186

Kangal 50, 64, 114
Karakaya barajı 46
Karakoçan 50
Karasu nehri 46, 49
Karlıova 46, 50, 64, 89114, 124, 127, 132
Kars 50, 53, 54, 81
Kayseri 50
Kemah 50, 204
Kiğı 26, 41, 50, 65, 69, 80, 89, 101, 108, 114, 132, 133, 203, 204
Kocaeli 50
Kocaköy 50
Koçgiri 16, 41, 50, 64, 80, 102, 114, 133
Konya 18, 30, 37, 50, 81
Kovancılar 50
Kulp 50, 64, 71, 75, 76, 114, 166, 176
Kürdistan 16, 32, 34, 42, 45, 64, 65, 67, 71, 79, 98, 100-104, 110, 113, 116, 118-128, 133, 135, 167, 175, 179, 215

Lice 16, 26, 27, 37, 45, 50, 64, 78, 88, 114, 115, 166, 180

Maden 16, 45, 50, 64, 69, 76, 77, 114
Malatya 42-46, 50, 53-55, 64, 67, 70, 101, 115
Mazgirt 17, 50, 65, 206
Melekan 120, 122, 124, 125, 146
Mercan dağı 45
Mersin 50
Munzur nehri 26, 34, 46, 49
Munzur dağı 45
Munzur Vadisi Milli Parkı 49
Murat nehri 26, 45, 46, 49, 63, 71, 88, 96, 115
Muş 14, 32, 43, 45, 50, 53-55, 65, 70, 75, 87, 89, 98, 101, 176, 205
Mutki 15, 26, 35, 36, 45-50, 64, 75, 102, 108, 114, 115, 133, 166, 176, 204

Nazımiye 50, 90, 205, 206

Osmaniye 50, 75
Ovacık 48, 50, 70, 88, 90, 205, 206

Palu 30, 32, 36, 45, 48, 50, 64-71, 77, 87, 89, 98, 104, 114, 115, 119, 122, 124, 125, 127, 132, 133, 146
Pasinler 50
Peri nehri 46, 49
Pertek 49, 50, 64-66, 104, 205, 206
Pertek Kalesi 49
Piran 133, 166
Pülümür 49, 50, 90, 99, 205, 206
Pütürge 45, 50, 64

Sağnis 122, 124
Sakarya 50
Sarız 114
Selim 16, 64, 114
Siirt 50, 54, 64, 66, 70, 205
Sivas 42, 43, 50, 53, 64, 65, 69, 75, 77, 80, 85, 108, 115, 176
Siverek 26, 32, 35, 37, 40, 45-50, 64, 66, 69, 70, 74, 77, 86, 87, 95, 98, 100, 101, 104, 108, 114, 116, 132, 133, 138, 143, 148, 166, 175, 180, 205
Sivrice 50
Solhan 45, 50, 64, 111, 114, 124, 127, 132, 203, 204

Şanlıurfa 50
Şeytan dağı 45

Tekman 50, 64, 114
Tercan 50, 67, 204, 205
Tunceli 14, 20, 26, 41, 46-55, 64, 87, 90, 91, 93, 95, 108, 114, 167, 176, 205, 206

Ulaş 50, 64

Varto 26, 41, 45-50, 64, 75, 92, 108, 114, 166, 205

Xelifan (Halifan) 122, 124

Yayladere 50
Yedisu 48, 50
Yüzen Adalar 49

Zara 50, 64, 81, 114

Aşiretler, Tarikatlar, Mezhepler ve Partiler Dizini

Abdalan aşireti 133, 203, 204
Ağuçan aşireti 133
Alan aşireti 133, 204, 205
Aleviler 16, 20, 27, 28, 34, 41-43, 52-55, 74, 88, 95, 108-121, 128-133, 138, 143, 148, 166, 169, 176, 180, 188, 196, 198, 203-206
Alu aşireti 133
Anavatan Partisi (ANAP) 146
Az aşireti 19, 30, 102, 132, 136, 203

Bahtiyaru aşireti 133
Balan aşireti 65, 133
Bamasoran aşireti 133
Bapviran aşireti 132
Bekiran aşireti 133, 203
Bektaşîlik 121, 198
Bilikan aşireti 133
Buban aşireti 102, 133
Bucak aşireti 132, 205
Butkan aşireti 133

Cemalu aşireti 133
Cikkan aşireti 133, 203
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 83, 90, 145, 148

Çakan aşireti 133
Çarekan aşireti 132
Çerkezan aşireti 133, 203

Dekon aşireti 132
Demenan aşireti 133, 206
Demokrat Parti (DP) 90, 144, 146
Derikanu aşireti 133
Dersiman aşireti 63, 133, 203
Dewres aşireti 133
Dewres Gewr aşireti 133
Deylemi aşireti 12, 38, 39, 44, 61
Dımılı aşireti 10, 12, 26, 27, 35, 38-40, 44, 52, 61, 63, 65, 86, 100, 160, 170, 172, 173, 175, 187, 194, 196
Dıreşan 133, 203
Dunbuli aşireti 35-37, 62

Ehl-i Hak 116, 117

Ferşatan aşireti 133, 203

Girtanu aşireti 133
Gulan aşireti 133

Hacı aşireti 132
Hacımemedan aşireti 133, 203
Hacıyan aşireti 133, 203
Hanefilik 109, 114, 115, 117, 176, 198, 203, 205
Hasenan aşireti 133
Haydaran aşireti 133, 204, 206
Hemikan aşireti 133
Hıdırı aşireti 133, 203
Hiranlı aşireti 133
Hormek aşireti 75, 76, 132, 133, 203, 204

İzol aşireti 68, 133, 206

Kadirilik 118, 119
Kalanuşağı aşireti 133
Karan aşireti 132
Karsanan aşireti 133
Kasıman aşireti 132
Kızılbaşlık 41, 70, 88, 115, 116, 204, 205
Koçgiri aşireti 16, 41, 50, 64, 80, 102, 114, 133
Kulıkan aşireti 133
Kurdan aşireti 133, 203
Kuresu aşireti 133
Kureyşan aşireti 133, 203, 206
Kurmeşa aşireti 133

Lertigu aşireti 133
Lolan aşireti 75, 76, 132, 204-206

Lolu aşireti 133

Maman aşireti 133, 203
Masıkan aşireti 133
Melikzade aşireti 133, 203
Mıstanu aşireti 133
Milan aşireti 133
Mukriyan aşireti 133, 203
Muranu aşireti 133

Nakşan aşireti 132, 204
Nakşibendîlik 118-123, 131, 198

Omeran aşireti 132, 133, 136, 204

Parçikanlı aşireti 133
Parsi aşireti 132
Pilvenkli aşireti 133
Pirvan aşireti 133, 203

Qırvar (Kırvar) aşireti 132

Refah Partisi (RP) 146
Reman aşireti 133
Rêya Heq 116
Rutan aşireti 133

Sarısaltıxan aşireti 133
Semkan aşireti 133
Seyyidalan aşireti 133
Solaxi aşireti 132, 136
Suranlı aşireti 133
Sünnilik 27, 34, 41, 42, 55, 74, 108, 109-121, 124, 128, 130, 131, 133, 138, 143, 144, 148, 196, 198

Şadilli aşireti 133, 205, 206
Şadiyan aşireti 132, 133
Şafiilik 27, 28, 86, 108, 111, 114, 115, 117, 127, 131, 176, 198, 204, 205
Şavalanlı aşireti 133, 206
Şemdinuzu aşreti 133
Şexhasenanlı aşireti 133
Şırtıkan aşireti 133
Şıx Ahmed aşireti 133

Tavz (Tavus) aşireti 132
Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP) 16

Xeseran (Haseran) aşireti 132
Xoşanu aşireti 133

Yamaç aşireti 132, 136, 204
(Y)Ezidilik 37, 41, 62, 66, 67, 70, 71, 74, 117, 117

Zender aşireti 133
Zıkte aşireti 71, 87, 132, 136, 204
Zırki aşireti 133
Ziran aşireti 133, 203

Kişi Dizini

Abdulla, Nejat 138, 167, 172
Akzin, Benjamin 107
Ali es-Sebtî 119, 120, 146
Alişer 16
Alpdoğan, Abdullah 89
Aslan, Abdulkadir 181

Barth, Fredrik 8, 10, 135
Başbuğ, Hayri 19, 28, 30, 92, 96
Bauman, Zygmund 3, 153
Baytar Nuri Dersimi 16
Bingöl, Hasip 169, 178
Blau, Joyce 174
Bruinessen, Martin Van 20, 21, 119, 124, 125, 135, 137, 139, 140, 143, 145, 174-176
Bucak, Faik Abik 16

Chantre, Ernest 23, 100, 110, 113, 116, 122, 215, 216
Connor, Walker 5, 134
Crone, Patricia 134
Çem, Munzur 34, 42, 181, 184, 189

Çolîg, Feqî 181

Dedekurban, Ali Haydar 18, 97, 110
Deniz, Dilşa 17, 33, 42, 43
Deutsch, Karl 154, 155
Dr. Fuat 16

Ehmedê Xasî 39, 40, 78, 180, 207, 208
Elçi, Sait 16
Evliya Çelebi 31 67-69, 175

Fırat, Abdullilah 146
Fırat, Abdülmelik 146
Fırat, Mehmet Şerif 92
Fossum, L. O. 103, 170
Foucault, M. 6

Gellner, Ernest 9
Gezik, Erdal 7, 34, 42, 43, 44, 121, 169
Giddens, Anthony 11
Gippert, Jost 170, 174
Gündüz, Mustafa 41

Haddank, Karl 101
Hay, William Rupert 135
Hobsbawm, Eric 11-13, 151, 153, 159, 162

Jaba, Aleksander 99, 170, 180
Justi, M. Ferdinand 99, 100, 170, 180

Kalafat, Yaşar 18, 92, 97
Kaya, Mehmet S. 47, 111, 112, 120-127, 129, 130, 131, 136, 137, 142, 179
Kırmızıtoprak, Sait 16
Kırzıoğlu, Fahrettin 92, 95
Kohn, Hans 157, 158
Konyar, Basri 18, 30, 37, 85, 92, 93
Kop, Kadri Kemal 18, 29, 92, 93
Korkutata, Hüsamettin 146

Latham, Robert Gordon 99, 180
Le Coq, Albert von 101, 170, 180
Leach, Edmund R. 135
Lerch, Peter J. A. 38, 98, 99, 170, 180, 212, 213
Lezgin, Roşan 19, 166, 181, 182, 184, 187, 189
Liceli Ahmed Ramiz Kürdizade 16

MacKenzie, David N. 61, 174
Madenli Nafiz 16
Malmisanıj 32, 34, 36, 44, 171, 182, 184, 186, 189
Mann, Oskar 101, 103, 173, 174, 180
Minorskiy, V. 37, 38, 61
Molla Kamil Puexi 180, 181
Molla Muhammed Kavarî 181

Molla Muhammed Muradonî 181
Molla Selim 16
Mutkili Halil Hayali 16
Müller, Friedrich 99, 170, 180

Niebuhr, Carsten 32, 97
Nikitin, Bazil 109
Nureddin Zaza 16

Özdemir, Ali Rıza 19, 92, 96
Özusan, Molla Cuma 181

Pamukçu, Ebubekir 11, 19
Paul, Ludwig 10, 14, 174, 176

Rich, Claudius James 32, 98
Rişvanoğlu, Mahmut 92
Rondot, Pierre 122, 123, 135

Sachau, Eduard 100, 180
Seel, L. Molyneux 103, 170
Selcan, Zülfü (Zılfi) 176
Septioğlu, Ali Rıza 146
Septioğlu, Faruk 146
Sevgen, Nazmi 18, 28, 29, 85, 88, 92, 94, 115, 141
Seyid Rıza 16
Sılan, Necmeddin Sahir 18, 90, 91
Siverekli Osman Efendi 81, 180
Smith, Anthony 8, 9, 16, 21, 25, 27, 44, 60, 107-109, 121, 134, 153
Soane, Ely Bannister 102, 170
Sökmensüer, Şükrü 89
Sönmez, Mahmut 146
Strecker, Wilheim 99, 170, 180
Süleyman Sabri Paşa 18, 37, 92, 95
Sykes, Mark 101, 102, 114, 170, 214

Şeref Han 175
Şeyh Fethullah 146
Şeyh Said 16, 86, 89, 119, 125, 146, 181
Şeyh Selahaddin 119, 181
Şeyh Vahdettin 146

Tankut, Hasan Reşit 18, 26, 30, 84-88, 92, 114, 115, 211
Taylor, Charles 3, 6
Taylor, James G. 99, 170
Tayyib Ali Mütevelizade 16
Todd, Terry Lynn 169, 174, 175
Türkdoğan, Orhan 92

Uluğ, Naşit Hakkı 18, 92, 93, 115
Uzun, Mehmet 172, 189

Weber, Max 8, 11, 127, 138, 139
Wimmer, Andreas 10

Ziya Gökalp 18, 40, 86, 170
Zizek, S. 15

Dergi ve Gazete Dizini

Ajda 185
Armanc 186
Ateş Hırsızı 185
Ayre 186, 188
Azadi 183-185
Azadîya Welat 183, 184

Berhem 185
Bezuvar 185
Bîr 185
Bîrnebûn 185

Çıme 186, 188

Dengê Azadî 184
Dengê Komkar 186
Dersim Hayat 184
Desmala Sure 186, 188

Ermın 185

Gazete Semsûr 184

Hêvî 184, 186

Işkın 185

Jîyana Nû 184

Kelhaamed 185
Kırmanciya Beleke 185
Kızıl Yol 20, 186, 188
Kormışkan 186, 188

Medya Güneşi 184
Mukaddime 185
Munzur 185
Munzur Haber 184

Newede Dersim 184
Newepel 184

Nû Roj 184
Nûbihar 185
Nûbihar Akademi 185

Pêşe Roj 184
Pir 185, 186, 188
Piya 186, 188

Raştiye 186, 188
Raya Zazaistani 186, 188
Riya Azadî 185
Roja Newê 183
Roja Teze 184
Roja Welat 183
Rojname 183, 185
Rojnameyê Zazakî 185
Ronahî 184

Şewçila 183, 185, 187
Şewq 186

Tija Sodıri 186, 188
Tîrêj 181, 185, 186
Tîroj 185

Ütopya 185

Vate 181, 182, 186-189
Vengê Zazaistan 186, 188

War 185
Ware 186, 188
Waxt 186, 188
Wêje û Rexne 185
Welat 183, 184
Welatê Me 184

Zaza Press 186
Zend 185
Zerqê Ewroy 186

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu'nda yerleşik bir topluluk olan Zazalar üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğunda, bu önemli topluluk sadece linguistik ve filolojik veriler üzerinden tanımlanagelmektedir. Anthony Smith'in bir etnik topluluğun temel öğeleri olarak gördüğü, "kolektif isim, ortak soy miti, ortak tarih, ortak kültür, ortak teritorya ve dayanışma duygusu" gibi ortak kavramlar, bu çalışmaların konusu olmadı. Dolayısıyla çalışmaların çoğu bu yanlarıyla eksik kaldı.

Ercan Çağlayan'ın *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik* kitabı, bu eksiği büyük ölçüde giderirken, linguistiğin ve filolojinin yanısıra tarih, sosyoloji, antropoloji ve etnoloji gibi disiplinleri temel alarak Zazaların etnik kökeni, dili, tarihi, inançları, kültürleri ile kimlikleri birlikte ele alınıyor. Bunun yanısıra inanç, mezhep, tarikat, aşiret, şeyhlik ve seyyidlik gibi kurumların Zaza toplumu içindeki yerleri, işlevsel konumları ile birlikte din ve toplumsal yaşam çerçevesi içinde irdeleniyor. Ayrıca, milliyetçilik, ulus-devlet, dil standardizasyonu, dil planlamaları ve dil politikalarından hareketle dil-lehçe dikotomisindeki Zazaca tartışmalarını da inceleyen Çağlayan, bu konularda da önemli sonuçlara varırken, disiplinlerarası yaklaşımı özgün bir biçimde kullanarak çalışmasının temel çerçevesini bu doğrultuda çiziyor.

Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik, sadece bu yanıyla bile önemli bir başvuru kitabı olma özelliğini taşıyan bir eser.

Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik *isimli çalışma, Zazaların etnik kökeni, dili, tarihi, inançları, kültürleri ve en nihayetinde kimlikleri üzerine odaklanıyor. Ayrıca dil ve lehçe tartışmalarının ideolojik ve manipülatif olduğunu iddia ederek Zazaları etnisite, dil, din, tarih, coğrafya, kültür, kahramanlar ve diğer müşterekler bakımdan ele alarak tüketici kaynakçası ve ekleriyle Zazalara dair bir başvuru kitabı olmayı hak ediyor.*

Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Üniversitesi

TARİH

www.bilgiyay.com